

वनपुण्याई

जनजाती साहित्य विशेषांक

नीबूंबर-डिसेंबर २०२१

| वर्ष सातवे - अंक सहावा | द्वैमासिक |

जनजाती कल्याण आश्रम, पश्चिम महाराष्ट्र

१५, कृषि नगर, महाविद्यालय मार्ग, नाशिक - ४२२००५

दूरध्वनी : ०२५३-२५७७४९९/२५८२४२९

E-mail : vkapune2009@gmail.com

Website: www.vkapunemahanagar.org

पुणे महानगर दिनदर्शिका २०२२ व वनपुण्याई विमोचन

प्रमुख पाहृण्यांच्या हस्ते दीप प्रज्वलन

प्रांत कोषाध्यक्ष मा. दिलीपभाई दीप प्रज्वलन करताना

दिनदर्शिका विमोचन, पुणे महानगर

वनपुण्याई विमोचन

मा. श्री. माटे मार्गदर्शन करताना

ज.क.आ. पुणे महानगर अध्यक्ष मा. प्रकाशजी धोके

भर्ती साठे सूत्रसंचालन करताना

मोहिनी पाटणकर दिनदर्शिका व वनपुण्याईची
माहिती देताना

॥ उद्धरेदात्मनात्माय ॥

जनजाती कल्याण आश्रम, पश्चिम महाराष्ट्रे प्रकाशन – “वनपुण्याई”
संलग्न अखिल भारतीय वनवासी कल्याण आश्रम

* संपादक मंडळ

भास्कर गिरधारी
मोहिनी पाटणकर
अंजली गंधे
शोभा जोशी
अरुण गोडे

* मुख्यपृष्ठ

श्री. व्ही. वेलणकर
फोन : ९८२३०५११००

* अक्षरजुलणी

प्रकाश ऑफसेट, पुणे
फोन : ०२० २४४२९७४४

* मुद्रणस्थळ

प्रकाश ऑफसेट, पुणे.
फोन ०२०-२४४२९७४४

* संपादकीय पत्रव्यवहार तसेच

अंकाच्या उपलब्धतेसाठी संपर्क
संपादक,
१९२ शुक्रवार पेठ, दत्तकुंज अपार्टमेंट,
काच्या हौदाजवळ, पुणे - ४११००२
दुरध्वनी : ०२० २४४९२९९३/
०२० २४४६०९४४

* उत्तरापेक्षी : ८३८००६५२०९

* ई-मेल : anjugandhe@gmail.com

* वेबसाईट : <https://vanvasi.org/>

* खाजगी वितरणासाठी.

वनपुण्याई

जनजाती साहित्य विशेषांक

नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२९

वर्ष सातवे । । अंक सहावा । द्वैमासिक

संपादकीय	डॉ. भास्कर गिरधारी	... २
संपादक - अल्प परिचय	मोहिनी पाटणकर,	... ३
मराठी साहित्य संमेलनाचा श्रीगणेशा	शोभा जोशी, अंजली गंधे	... ४
साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ	अंजली गंधे	... ५
डॉ. जयंत नाराठीकर		
जनजाती साहित्याची वाटचाल	डॉ. भास्कर गिरधारी	... ७
जनजाती लेखक सूची	डॉ. भास्कर गिरधारी	... ९
आदिवासीचे साहित्य - प्रेरणास्वरूप	डॉ. कुंडलिक पारधी	... १०
महान गोंडी संस्कृती	प्रा. कमल नारायण उईके	... १५
आदिवासी: ‘महादेव कोळी- ऐतिहासिक, राजकीय व लोकसांस्कृतिक मीमांसा’	डॉ. गोपाल रामा गवारी	... १९
इरुला जनजाती समाज	मोहिनी पाटणकर	... २३
‘अंंध’ आदिवासी देवी-देवता	डॉ. व्ही.एम.देशमुख	... २६
कणसरा माता (नावणी, नागली)	विलास ठाकरे	... ३२
प्रभू शीरामांचा जनजातीवर असरणारा प्रभाव	युवराज लांडे	... ३४
जनजातीतील विविध देवांसाठी किंवा	लक्ष्मण टोपले, नाशिक	... ३७
सणांसाठी असेलेले पूजा विधी		
कोकणा जनजातीतील विविध सणांची लोकगीते	लक्ष्मण ठवळू टोपले, कोकण	... ३८
आदिवासी जमातीची विधीनाटं	डॉ. नागीन शुरे	... ४२
श्रद्धा, अंधश्रद्धा ते अथ्यात्म	डॉ. दशरथ केंकरे	... ४६
रंग रेषांची बोलकी भाषा	शिल्पा चाडेकर	... ४९
भारताच्या स्वातंत्र्य लढऱ्यात नाशिक जिल्ह्यातील	गजानन गणपत होडे	... ५२
आदिवासी क्रांतिकारकांचे योगदान		
इतिहास कोळी चबुतन्याचा, जनजाती समाजाच्या	युवराज लांडे	... ५७
समर्पण वृत्तीचा		
महादेव कोळी जातीतील स्ती जीवन	प्रमिला इदे	... ६०
मोहिन्या झाडाचे महत्व	डॉ. योगेश टुळपचारे	... ६२
पद्मश्री प्राप्त परशुराम गंगावणे	अंजली गंधे	... ६६
पद्मश्री प्राप्त राहीबाई पांपेरे	मोहिनी पाटणकर	... ६८
पद्मश्री प्राप्त गिरीश प्रभुणे	शोभा जोशी	... ७०
पद्मश्री प्राप्त डॉ. धंनेजय सगदेव	श्रीनिवास वैद्य	... ७२
दिनदर्शिका व वन पुण्याई विमोचन पुणे	उषा भालेराव	... ७४
दिनदर्शिका प्रकाशन नाशिक	शोभा श्रोत्रीय	... ७५
भगवान बिरसा.....!!!! आपली राष्ट्रीय अस्मिता -	शरद शेळके	... ७७
राष्ट्रीय जनजाती गौरव दिवस		
जनजाती गौरव दिवस	शोभा जोशी	... ७९
मा. पू. सरसंघचालकांचा शोकसंदेश	मोहन भागवत	... ८०
कविता		
लक्ष्मण टोपले, विक्रमगड/ रामदास कोहे / दिपाली धांडे		
देवदत चौधरी / डॉ. गोपाल गवारी / प्रमिला इदे		

या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक मंडळ व जनजाती कल्याण आश्रम सहमत असेलच असे नाही.

जनजाती साहित्य विशेषांक

वनपुण्याई | नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२१ | १

संपादकीय.....

नाशिक येथे भरणाऱ्या १४व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाला जोडून आपलाही वनपुण्याईचा, जनजाती विषयक साहित्य, साहित्यिक यांच्या संदर्भात विशेषांक प्रकाशित करावा असे संपादक मंडळ आणि मार्गदर्शक यांनी मिळून ठरवले.

त्याप्रमाणे आम्ही संपादक मंडळाने जनजाती साहित्यिकांशी कसोशीने संपर्क साधून त्यांचे साहित्य मिळविले. ते संपादित केले. जास्तीत जास्त आदिवासी, जनजाती लेखकांना प्रोत्साहन मिळावे, वाव मिळावा अश्या साहित्याची अंकात निवड केली. त्यात प्रथितयश लेखक जसे आहेत, तसेच नेहमी आम्हाला लेखन सहाय्य देणाऱ्यांच्या साहित्याचा आवर्जून समावेश केला आहे.

हा वनपुण्याईचा अंक जाणकार, रसिक वाचकांच्यापर्यंत पोहोचावा ही इच्छा होती. ती सफल झाली.

वनपुण्याई द्वैमासिक अंक कोरोना काळात डिजिटल स्वरूपात दर दोन महिन्यांनी ऑनलाईन वाचकांच्या भेटीला येतो आणि तोही विनामूल्य. जनजाती समाजातील भाव भावना आपण जाणून घेण्यासाठी, जनजाती समाजातील घडामोडी, वृत्ते, त्यांचे लेखन, त्यातील आशय सर्वांना परिचित होण्यासाठी हा आमचा प्रयत्न राहील.

त्याला आपण उत्तम, सर्वार्थाने प्रतिसाद द्याल याची खात्री आहे. त्यासाठीच आमचा हा अद्वाहास आहे.

साहित्य संमेलनानिमित्त तयार केलेला वनपुण्याईचा हा अंक आपणा सर्वांना आवडेल अशी आशा आहे.

– डॉ. भास्कर गिरधारी
संपादक

चलभाष : ९८२३०१२३०९

संपादक - अल्प परिचय

डॉ. भास्कर गिरधारी यांचे हळ्ळी नाशिक येथे वास्तव्य आहे. त्यांनी विविध महाविद्यालयांत मराठीचे प्रटीर्धकाळ अध्यापन केले आहे. गोखले शिक्षण संस्थेत जब्हार, मुंबई, नाशिक येथे प्राचार्य म्हणून २२ वर्षे सेवापूर्ती.

बी.ए., एम.ए. विद्यापीठात प्रथम श्रेणीत सर्व द्वितीय क्रमांक प्राप्त. शासनाची 'दक्षिणा फेलोशिप' प्राप्त. त्यांनी महाभारतावर आधारित मराठी लिलित साहित्य या विषयावर पुणे विद्यापीठाची पीएच.डी. पदवी संपादन केली. विद्यार्थीदर्शेत अनेक नामवंतांचे त्यांना मार्गदर्शन लाभले.

ते पीएच.डी.चे मार्गदर्शक असून त्यांचे २४ विद्यार्थी पीएच.डी. व १४ विद्यार्थी एम.फिल. झाले आहेत.

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांमध्ये, आणि शासकीय, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक संस्थांत त्यांनी विविध महत्वाच्या पदावरील जबाबदाऱ्या यशस्वीपणे सांभाळल्या आहेत.

त्यांनी आपल्या लेखनात सातत्य ठेवले असून, त्यांचे १२ ग्रंथ, ५ संपादने प्रकाशित आहेत. (सरांनी लिहिलेल्या पुस्तकांची यादी

: आरसा-आदिवासी जीवन शैलीचा, आलेख, कर्ण आणि मराठी प्रतिभा, मराठी लेखन शुद्धी, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, विश्व वनवारीचे, सामर्थ्य समर्थाचे अशी अनेक पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.) आजवर २५ पुस्तकांना प्रस्तावना दिलेल्या आहेत. शिवाय विविध ग्रंथात त्यांचे संशोधन, लेखन समाविष्ट आहे. विविध विषयावरील एक अभ्यासू, प्रभावी वर्क, प्रवचनकार म्हणून ते महाराष्ट्राला परिचित आहेत. त्यांनी महाभारत, समर्थ रामदास, रामायण या विषयांवर ८ ते १० दिवसांच्या व्याख्यानमालिका गुंफल्या आहेत.

आता पर्यंत नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले, युगांतर, मराठी ग्रंथोत्तेजक अश्या २१ महनीय पुस्तकाराने ते सन्मानित झाले आहेत.

वाचन, लेखन, व्याख्याने, प्रवचने, समाजसेवा या त्यांच्या आवडीच्या कार्यक्षेत्रात, ते सतत सक्रीय आहेत.

आमचे संपादक

साधारण तीन वर्षांपूर्वी कल्याण आश्रमाच्या वनपुण्याई मासिकासाठी नवीन संपादक मंडळ कार्यरत झाले. संपादक

मंडळाचे पाच सदस्य आहेत. गिरधारी सर संपादक आहेत. मासिकाच्या संपादनाची जबाबदारी आम्हा तिघीकडे आहे. अरुण गोडेकडे कार्यालयीन कामाची जबाबदारी आहे.

याआधी आम्ही तिघीजणी बनपुण्याईमध्ये एखादा लेख लिहित होतो. आम्हाला स्वतःला वाचनाची खूप आवड आहे व थोडीशी लिखाणाची सुद्धा. आम्ही तिघी लिहिताना असा विचार करतो की एक वाचक म्हणून कसा लेख आपल्याला वाचायला आवडेल तसा लेख आपल्याला लिहिता आला पाहिजे. पण संपादक मंडळाचे सदस्य म्हणून काम सुरु झाले

आणि जणकाही आमचे प्रशिक्षण सुरु झाले. आपण एका सेवाकार्य करणाऱ्या सामाजिक संस्थेचे कार्यकर्ता आहोत व हे सेवाकार्य ज्या आदिवासी/जनजाती समाजासाठी समर्पित आहे, त्याचा परिचय आपल्याला वाचक, हितचिंतक, देणगीदार आणि एकूण समाजाला करून द्यायचा आहे, त्या दृष्टिकोनातून लेख मागवायचे आहेत, त्या लेखांची नीट मांडणी करायची आहे. अशा अनेक वेगव्या पैलूंवर विचार करायला सुरुवात झाली.

लेखाच्या सुरुवातीलाच गिरधारी सरांचा अल्प परिचय दिला आहे. त्यांच्या कार्यकाळात हे काम करताना नाशिक जवळ असणाऱ्या व ठाण्याजवळ जब्हार मध्ये असणाऱ्या आदिवासी/जनजाती समाजाचा त्यांचा जवळून परिचय झाला होता. या जोडीला व.क.आ. कार्याचा मोठा अनुभव त्यांच्याजवळ आहे. अशा अनुभवी व्यक्तीबरोबर काम करताना बरेच काही शिकायला मिळत आहे. सुरुवातीपासून छोट्या छोट्या गोष्टीत निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य त्यांनी आम्हाला दिले व आम्ही घेतले सुद्धा, कारण मनात विश्वास होता की काही चूक झाल्यास सांभाळून घ्यायला सर आहेतच. याशिवाय अनेक बाबतीत चर्चा होते तर कधी मतभेद सुद्धा. पण मतभेद आपसात सामंजस्याने कसे दूर होतात तेही शिकायला मिळते.

आम्हाला अभिमान वाटतो की हे काम करताना आम्ही खरेतर सरांच्या विद्यार्थिनी बनलो आहोत. आम्हाला विद्यार्थिनी पद प्राप्त झाले आहे.

मा. गिरधारी सरांना आदरपूर्वक नमस्कार.

मोहिनी पाटणकर, अंजली गंधे, शोभा जोशी

मराठी साहित्य संमेलनाचा श्रीगणेशा

न्या. रानडे यांनी देशी भाषांच्या उद्धाराचे कार्य अतिशय चिकाटीने शेवटास नेले. स्वभाषा, स्वदेश व स्वधर्म यांचे कोणावरही जन्मतः क्रृष्ण असते. त्यातले स्वधर्माचे आणि स्वदेशाचे क्रृष्ण फेडण्याचे काम न्या.रानडे यांनी आयुष्यभर केले.

ग्रंथकारांचे पहिले संमेलन ११ मे १८७८ रोजी पुण्याला न्यायमूर्ती रानडे यांच्या पुढाकाराने भरले होते. संमेलनाला थोडेच ग्रंथकार आले होते. अलिकडे होणाऱ्या मराठी साहित्य संमेलनालासुद्धा प्रथम श्रेणीचे थोडेच साहित्यिक हजर असतात. ग्रंथकारांचे दुसरे संमेलन २४ मे १८८५ रोजी भरले. एकंदर थाट पूर्वीसारखाच होता. पण हे संमेलन फारसे यशस्वी झाले नाही. इ.स. १८८५ मध्येच न्या.रानडे यांनी मराठी भाषेमधील सगळे ग्रंथ एका ग्रंथालयात एके ठिकाणी ठेवले पाहिजेत व त्यासाठी मराठी भाषा ग्रंथालय नावाची एक नवीन संस्था स्थापन करावी असा मनोदय व्यक्त करून तसे एक विनंती पत्र काढले होते.

मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीसाठी आणि तिचा समावेश विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात व्हावा यासाठी न्या.रानडे यांनी एकंदर पाच लेख लिहिले. ते सर्व ‘रॉयल एशियाटिक सोसायटी’च्या जर्नलमध्ये आणि ‘टाईम्स ऑफ इंडिया’ या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाले होते. मराठी भाषेत विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्याजोगे ग्रंथच नाहीत असा आक्षेप कितीकांनी घेतला होता. तो

आक्षेप निराधार आहे असे सिद्ध करण्यासाठी ते पाच लेख लिहिले होते.

सर्व प्रकारे शोधाशोध करून मराठी भाषेत एकंदर ६० उत्तम पुस्तके आहेत असे न्या.रानडे यांनी दाखवून दिले. इतकी पुस्तके असतांना मराठीचा पदवी अभ्यासक्रमात समावेश होत नाही हा अन्याय आहे, हे त्यांनी वरील पाच लेख लिहून सिद्ध केले. पुढे याचा अनुकूल परिणाम झाला आणि न्या.रानडे यांच्या निधनानंतर थोड्याच दिवसांनी एम.ए. साठी मराठी सारख्या देशी भाषांचा विद्यापीठीय अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला. न्या.रानडे यांचे वर उल्लेखिलेले लेख मराठीच्या अभ्यासकांनी आवर्जन वाचावेत असेच आहेत. न्या. रानडे यांनी देशी भाषांच्या उद्धाराचे कार्य अतिशय चिकाटीने शेवटास नेले. स्वभाषा, स्वदेश व स्वधर्म यांचे कोणावरही जन्मतः क्रृष्ण असते. त्यातले स्वधर्माचे आणि स्वदेशाचे क्रृष्ण फेडण्याचे काम न्या.रानडे यांनी आयुष्यभर केले. मातृभाषेचे क्रृष्ण त्यांनी वर दाखवल्याप्रमाणे आयुष्याच्या अखेरीस फेडले.

न्या.रानडे : एका महापुरुषाची चरित्रात्मक झलक या पुस्तकातून (पान नं. २४)

पाऊले चालती...

३४५ डिसेंबर

सोऽकृतिशास्त्री मंत्र, नविक आरोग्य
अखिल भारतीयी मराठी साहित्य महामंडळाचे

अभिवृद्धी संघ

१८ व्या अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संभेदन
नागरिक

कृत्याप्राप्त वर्गादी,
मुख्य एजन्येश्वर इन्स्ट्रूमेंट, नाविक कैम्पस,
भुवनेश्वर नाईज शिंदी, आंदाचा,
नागरिक - ४११००२

अंजली गंधे
९८५०८४४५७४

विष्णु वासुदेव नारळीकर हे एक प्रथितयश गणितज्ञ व सैद्धांतिक भौतिक शास्त्रज्ञ होते. ते बनारस हिंदू विद्यापीठात गणिताचे Head of Department होते. सुमती नारळीकर या संस्कृत च्या विदुषी होत्या. अश्या विद्वान दाम्पत्याच्या पोटी डॉ. जयंत नारळीकर यांचा जन्म १९ जुलै १९३८ रोजी कोल्हापूर येथे झाला. त्यांचे मामा वी.एस. हुजूरबजार हे सुद्धा प्रतिष्ठित संख्या शास्त्रज्ञ होते. अश्या

विद्वान कुटुंबामध्ये वाढलेले डॉ. जयंत हे विद्वान न निघतील तरच आश्र्य होते. त्यांचे बालपण बनारस मध्ये गेले. त्यांची आई, मुलांच्या निकोप वाढीकडे लक्ष ठेवून असायची. डॉ. जयंत व त्यांचे धाकटे बंधू यांच्यासाठी त्या नेहमी वेगवेगळे खेळ तयार करायच्या. जेणेकरून मुलांची बुद्धी वाढीस लागेल. त्यांना वाचनाची आवड लागावी म्हणून त्या गोष्टीची पुस्तके नेहमी अर्धी वाचून मग सोडून द्यायच्या. पुढे काय असेल गोष्टीत या उत्सुकतेने मुले पुस्तके वाचायला लागली. त्यांचे मामा घरी आले की मुलांना भूमितीमधील प्रमेये सोडवायला द्यायचे आणि ज्याला येर्इल त्याला बक्षीस द्यायचे. त्यामुळे गणिताची पण गोडी लागली. असे समृद्ध बालपण त्यांना लाभले होते. त्यांचे शालेय शिक्षण

नाशिक साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ - डॉ. जयंत नारळीकर

‘विद्या विनयेन शोभते’ ही उक्ती डॉ. नारळीकरांना अगदी शोभून दिसते. त्यांच्या एकूण च

व्यक्तीमत्वात इतका साधेपणा आहे की त्यांच्याकडे बघितल्यावर एखादा आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा शास्त्रज्ञ इतका साधा असू शकेल यावर विश्वासच बसत नाही.

सेन्ट्रल हिंदू मुलांच्या शाळेत झाले. त्यांनी १९५७ मध्ये B.Sc. ची पदवी बनारस हिंदू विद्यापीठातून घेतली. त्यांनी त्यांच्या वडिलांप्रमाणेच पद्वृत्तर शिक्षण केम्ब्रिज विद्यापीठातील फिल्डविलियम कॉलेज मध्ये घेतले. १९५९ मध्ये त्यांना गणितातील B- (Tripos) ही पदवी मिळाली, आणि ते सिनियर रँगलर झाले. १९६० मध्ये

त्यांना खगोल शास्त्रातील टायझन मेडल मिळाले. १९६२ मध्ये स्मिथस प्राईज मिळाले. १९६३ मध्ये Ph.D. ची पदवी मिळाल्यावर त्यांनी फ्रेड हॉयल यांच्या मार्गदर्शनाखाली केम्ब्रिज मधील किंज कॉलेज मधून १९६४ मध्ये खगोलशास्त्र व खगोल भौतिकशास्त्रात मास्टर्स केले. त्यानंतर त्यांनी किंज कॉलेज मध्ये फेलो म्हणून काम केले. १९६६ मध्ये फ्रेड हॉयल यांनी केम्ब्रिज मध्ये Institute of

Theoretical Astronomy सुरु केली, तेथे डॉ. नारळीकरांनी १९६६ ते १९७२ पर्यंत स्थापना सदस्य (Founding Member) म्हणून काम केले. डॉ. नारळीकरांनी सर फ्रेड हॉयल यांच्या बरोबर conformal gravity theory विकसित केली जी पुढे हॉयल - नारळीकर theory म्हणून प्रसिद्ध झाली.

१९७२ मध्ये डॉ. नारळीकर भारतात परत आले. मुंबईमध्ये ते Tata Institute of Fundamental Research ह्वा संस्थेमध्ये प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले. तेथे त्यांनी Theoretical Astrophysics Group चे प्रमुख म्हणून काम पाहिले. १९८१ मध्ये डॉ. नारळीकर World Cultural Council मध्ये संस्थापक सदस्य होते.

१९८८ मध्ये Indian University Grant Commission ने पुण्यामध्ये ‘आयुका’ (Inter-University Centre for Astronomy and Astrophysics - IUCAA) ही संस्था सुरु करायचे ठरवले. तेव्हा डॉ. नारळीकर त्याचे संस्थापक डायरेक्टर झाले. डॉ. नारळीकर हे त्यांच्या विश्वउत्पत्ती शास्त्रातील (cosmology) कामाबद्दल ख्यातनाम आहेत. त्यांनी त्या क्षेत्रात खूप काम केले आहे. त्याबद्दल त्यांना अनेकोनेक माननीय पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत. त्यांना पद्मभूषण, राष्ट्रभूषण असे मानाचे सन्मान मिळाले आहेत. संशोधन क्षेत्रात सुद्धा त्यांना अनेक मानाचे पुरस्कार मिळाले आहेत. त्याची यादी केली तर एक वेगळा लेख

होईल. त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली आहेत, त्यात अनेक वैज्ञानिक पुस्तकांबरोबरच हिंदी, मराठी आणि इंग्रजीमध्ये अनेक विज्ञान कथा लिहिल्या आहेत. ज्यामध्ये त्यांनी सामान्य लोकांनाही विज्ञानातील किंचकट गोष्टी सोप्या करून सांगितल्या आहेत.

नाशिक येथे होणाऱ्या ९४व्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनासाठी असे विद्वान शास्त्रज्ञ आपल्याला अध्यक्ष म्हणून लाभले आहेत हे आपले परम भाग्य आहे. वनपुण्याई व जनजाती कल्याण आश्रमाच्या वर्तीने संमेलनास आमच्या खूप शुभेच्छा !!!!!

॥ एका झाडाची व्यथा ॥

मी एक झाड
डेरेदार.....
कावळ्यांनी काक दृष्टीनं हेरलं
वसतीला बरं म्हटलं !
मग परिसरातल्या झाडून सान्यांनी
माझ्यावर झेप घेतली.
पंख हलवित - घिरठ्या घालीत
उदू बसू लागले -
त्यांची काटक्यांची घरटी
त्यांची पिलावळ -
फांद्या फांद्यावर --- !
त्यांची गलिच्छ मेजवानी
माझ्या अंगाला चोचपुसणी
छी ! छी !!-

लक्ष्मण ढवळू टोपले
विक्रमगड

माझी हिरवीकंच पालवी
काळ्या रंगी झाकोळली !
त्यांची कर्कश्य कावकाव
मी बेजार -- !
दुश्चिन्हांनी थरारलो ---
असंगाशी संग - माझा मनोभंग
रानभरी व्हावं तर - पाय बंदिस्त -- !
आता कावकाव त्यांची कानवळणी झाली.
कानडोळाही करू लागलो.
जीव नाही होत आता वेडाखुळा
सवय झाली की हे एक बरे असते !

जनजाती साहित्याची वाटचाल

डॉ. भास्कर गिरिधरी
१८२३०१२३०१

मराठी साहित्यात विविध दालने निर्माण झालेली आहेत. त्याला आपण साहित्यातले विविध प्रवाह मानतो. या प्रत्येक प्रवाहाचे स्वतंत्र आणि तपशीलवार विवेचन आणि उहापोह त्या त्या क्षेत्रातील मान्यवरांनी केलेला आहे. त्याचा तपशील येथे देत नाही. मराठीमध्ये विविध साहित्य संमेलने भरवली गेली आहेत आणि जातात. त्यात जनजाती संमेलनांचाही आवर्जून समावेश होतो, यालाच आपण आदिवासी साहित्य, बनवासी साहित्य संमेलन असं संबोधतो. यावरून जनजाती साहित्यिकांचा, लेखकांचा एक गटच निर्माण झालेला आपल्याला दिसतो. या लेखकाची प्रेरणा कोणती, त्याचे स्वरूप कसे आहे आणि त्याची वाटचाल आपल्याला येथे या लेखात पहावयाची आहे.

मराठी साहित्यात नव्याने मुखरित झालेले हे जनजातीचे साहित्य म्हणजे जनजातीच्या जगण्याचा, त्यांच्या राहणीमानाचा, जीवनमानाचा जणू आरसाच आहे. त्यामध्ये या जनजातीने भोगलेले आणि आजही भोगत असलेले जीवन याचे भयानक दारूण प्रतिबिंब उमटलेले आहे. मराठी साहित्यात जनजाती साहित्य म्हणजे एक जोरकस प्रवाह आहे. त्याचे पात्र आता रुदावले आहे. या प्रवाहाचा आता विस्तार होतोय. जनजातीने प्राधान्याने आपल्या जगण्याचा हुंकार, आलेख कवितेच्या माध्यमातून अभिव्यक्त केला आहे.

जनजातीच्या वैचारिक साहित्याचे आता अभ्यासपूर्ण विवेचन होते आहे. त्यांचे योगदान अधोरेखित होते आहे

आणि या पुढील वाटचालीचे, सकारात्मक भाकीत करावे अशीच ती होते आहे. तेव्हा या अलक्षित समाजाची जाणीव ठेवून सुदूर दृष्टीने जनजाती जीवनाचा आणि साहित्याचा परिश्रमपूर्वक सखोल मूलगामी असा अभ्यास करण्याची आज नितांत गरज निर्माण झाली आहे. लोकसंस्कृती, लोकसाहित्य, लोकविद्या या विषयांमध्ये अनेकदा नुसते संकलन, फार तर थोडेसे विश्लेषण यापलिकडे अभ्यास होतांना दिसत नाही. वृत्तीच्या गांभीर्याने जनजाती साहित्याची विमर्श करणारी मांडणी फारशी होताना दिसत नाही.

जनजाती साहित्याच्या प्रेरणा वैयक्तिक, हेतूजन्य, परिस्थितीजन्य आणि मनोरंजन, सर्जनशीलता या आहेत. या साहित्याची अभिव्यक्ती आणि आशय साहित्यिक आणि साहित्य वर्तुळात लक्ष वेधून घेणारे आहेत. आता वंचितांच्या विकासाच्या नव्या वाटा, नव्या विचारधारा स्पष्ट होऊ लागल्या आहेत. या साहित्यातून त्या

शोधाव्या लागतील. जनजातीच्या बोली व त्यामधील भाषिक वैशिष्ट्ये यांचा विचार आपल्याला स्वतंत्रपणे करावा लागणार आहे. कारण निवेदनासाठी या बोलीचा वापर केलेला आहे. एकच उदाहरण देतो, डॉ. गोपाळ गवारी यांची 'कोळवाडा' ही काढबरी बोलीभाषेत आलेली आहे. या साहित्यातून टिपलेला अपूर्व शब्द संग्रह निश्चितच प्रमाण मराठीला समृद्ध करणारा आहे. जनजाती साहित्यात आत्मशोध, याबरोबरच आत्मग्रता, त्याची बीजे आढळतात, समूह निष्ठा आढळते. आगामी काळात सामाजिक समरसता वाढीला लागेल, त्यावेळी जनजाती समाजाचा अविष्कार ही बदलत जाईल. आपल्याला अधिक कसदार साहित्य

ં દૃ દૃ નૃ નૃ દૃ દૃ નૃ નૃ

મિળેલ. માણસાચ્યા સર્વાગીણ વિકાસાચે, માનવ મુત્તીચે સૂત્ર ત્યાતૂન ગવસેલ પણ ત્યાસાઠી કોણતાહી પૂર્વગ્રહ ન ઠેવતા વિચાર કેલા પાહિજે, મગ જનજાતીચ્યા સંપત્તિ આણિ સમૃદ્ધ સંસ્કૃતીચે મહાદ્વાર આપલ્યાલા ખુલે હોઈલ. ખંચ્યા અર્થને ભારતીય, મૂળનિવાસી વैદિક પરંપરા જપણારા હા જનજાતી સમાજ આહે. અનેક માન્યવર સંશોધકાંની થોર લેખકાંની હે પ્રતિપાદન કેલેલે આહે. લોક સાહિત્યાચ્યા પરંપરેતચ ઉત્કટપણે જનજાતી જીવન નેમકેપણાને અભિવ્યક્ત ઝાલેલે આહે. હા સ્વયંભૂ આણિ સ્વતંત્ર અવતાર આહે. આતા ત્યાચા સંઘટિત આવિષ્કારહી ૧૯૬૦ નંતર આપલ્યાલા પાહાયલા મિળતો.

જનજાતીચી ભરવલી જાત અસલેલી સંમેલને યાચી સાક્ષી આહે. ત્યાચા આઢાવા યેથે ઘેણે ક્રમપ્રાસ આહે. પહિલે સંમેલન ભદ્રાવતી યેથે ૧૦,૧૧ નોવ્હેંબર ૧૯૭૯ લા ઝાલે. દુસરે સંમેલન વર્ણી યેથે ૨૩ વ ૨૪ મે ૧૯૮૨ મધ્યે, તિસરે કિનવટ યેથે ૬ વ ૭ જૂન ૧૯૮૭ મધ્યે, ચૌથે સંમેલન નંદુરબાર યેથે ૨૭,૨૮,૨૯ જાનેવારી ૧૯૮૯ મધ્યે, પાચવે નાશિક યેથે ૨૪,૨૫ એપ્રિલ ૧૯૯૭ મધ્યે, સહાવે પાલઘર યેથે ૨૪,૨૫ એપ્રિલ ૨૦૦૬ ઇ. સંમેલને ઝાલી.

અશી હી સાત-આઠ સંમેલને જનજાતીચી ઝાલેલી આહેત. યાચા અર્થ લેખક, સાહિત્યિકાંચે હે મેલાવે ભરવિલે ગેલેલે આહેત. સંમેલન કરાવી એવઢી, સ્વતંત્ર સમૂહ શક્તિ ત્યા મધ્યે નિર્માણ ઝાલેલી આહે. મરાઠી અખિલ ભારતીય સંમેલનાતહી યાચી દખલ ઘેતલી ગેલી પાહિજે આણિ યા લેખકાંના વાવ દિલા પાહિજે.

ડૉ. ગોવિંદ ગારે મ્હણતાત, જનજાતી સાહિત્ય સંમેલન હા સવતાસુભા નાહી, તર આદિવાસી સમાજાતૂન ઉદયાલા આલેલા મનસુબા આહે. જનજાતી સાહિત્યાચ્યા

વિચારાલા યાતૂન ચાલના મિળેલ. ચિંતનાલા નવે અંકૂર ફુટતીલ.

જનજાતી કવી, લેખક યાંચી સંખ્યા આતા વાઢલી આહે. કવી પ્રભૂ રાજગડકર, વાલ્મિકી શેડમાકે, વસંત કનાકે, ગોપાળ ગવારી, વસંત કુલસંગે, વિનાયક તુમરામ, સુનીલ કુમરે, ઉષાકિરણ આત્રામ, કવી પુરુષોત્તમ શેડમાકે, ગોવિંદ ગારે, કુસુમ આલામ, મડવી હે સગળે કવી રણશિંગ ફુંકત આહેત. વનવાસી આદિવાસી, જનજાતી કલા, પાંગુલ યા મુલુખાત કેલેલ્યા ભ્રમંતીતૂન શોધલે આહે.

જનજાગૃતી વિકાસાચે શિલ્પકાર યાતૂન ગવસલે આહેત. યા સગળ્યાંચી નામાવલી યા ઠિકાણી નમૂદ કરણ અવઘડ આહે. ત્યાસાઠી ડૉ. ગોવિંદ ગારે યાંસહ વેગવેગળ્યા લેખકાંની લિહિલેલે સાહિત્ય આપણ મુલાતૂન વાચલે પાહિજે.

ગંગારામ જાનુ આવારી યાંચી આદિવાસી લોકગીતે, મહાદેવ ગોપાળ કદૂ યાંચી આદિવાસીંચી ગોડ ગાણી, ગોવિંદ ગારે યાંચી આદિવાસી બાલગીતે, ગુરાખી ગીતે, અંગણવાડી, બાલવાડીચી ગોડ ગીતે આપણ વાચલી, સંમેલનાંચ્યા અધ્યક્ષીય, જનજાતીચ્યા અર્થપૂર્ણ ભાષણાંચા પરામર્શ ઘેતલા, તર આપલ્યાલા યા સાહિત્ય વિશ્વાચી પુરતી કલ્પના યેઝ શકતે. સમરસતા સાહિત્ય સંમેલનાચા દેખીલ યાત વિચાર વ્હાવા. ઉદાહરણ મ્હણૂન જુન્ન યેથે શ્રી. લક્ષ્મણ ટોપલે યાંચ્યા અધ્યક્ષતેખાલી ઝાલેલ્યા સંમેલનાત હા વિચાર પ્રભાવીપણે માંડલા ગેલા.

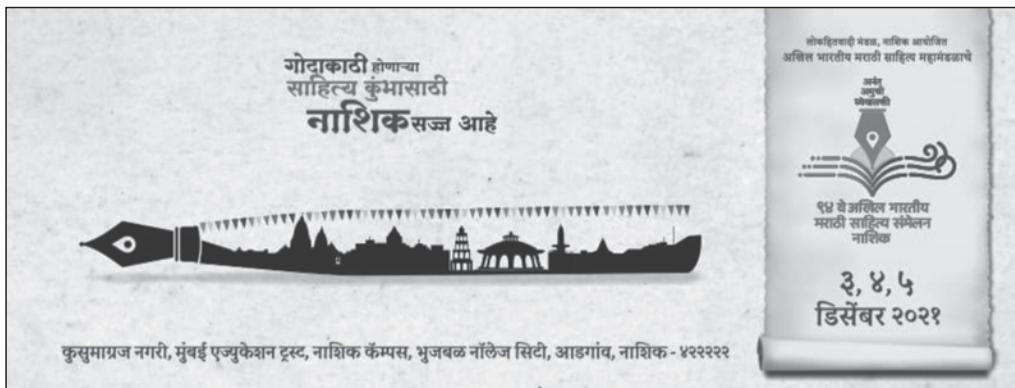
યા જનજાતી સાહિત્યાચી ઉદાહરણે, પ્રત્યક્ષ, મુલાતૂન દિલી, તર વિસ્તાર હોઈલ મ્હણૂન ઉદાહરણે ન દેતા કેવલ સાર રૂપાને યેથે નમ્રપણે પ્રતિપાદન કેલે આહે .

અતિશય કર્તવ્યદક્ષ અધિકારી મ્હણૂન નાવાજલેલે આણિ સેવા નિવૃત્તીનંતર કલ્યાણ આશ્રમાચે કામ કરતાના સર્વ કાર્યકર્ત્યાશી સમરસ ઝાલેલે આદરણીય જ્યેષ્ઠ કાર્યકર્તે સી.એન.કુલકર્ણી યાંચે ૧૬ નોવ્હેંબર રોજી નિર્ધન ઝાલે. જ.ક.આ. તર્ફે ભાવપૂર્ણ શ્રદ્ધાંજલી.

जनजाती विषयक लेखक सूची

- वसंत भाऊ पाटील
- लक्ष्मण खेताडे
- अंधेर गुरुजी
- डॉक्टर अनिल पाटील
- शाहीर डिग्रेसकर
- उषाकिरण आत्राम
- क्रषी मसराम
- स्व. भुजंग मेश्राम, सौ मेश्राम
- शंकर सखाराम
- डॉक्टर तुकाराम रोंगटे
- डॉक्टर शरद व्यवहारे
- यशवंत जोशी
- सुनील कुमरे
- वसंत खुरसंगे
- सी.बी. मडावी
- जुमनाके गुरुजी
- दिनानाथ मनोहर
- शरद पाटील
- भाऊ मांडवकर
- विद्युलता पंडित
- दिलीप इंगळे
- डॉक्टर नेताजी पाटील
- लक्ष्मण ढवळु टोपले
- आर एम पाटील
- भिवा पवार
- नेताजी राजगडकर
- कुसुम अलाम
- नजुबाई गावित
- डॉक्टर अनिल सहस्रबुद्धे
- संगीता गोपाळ गवारी
- डॉक्टर प्रभाकर मांडे
- सुदाम जाधव
- स्व. डॉक्टर रमेश कुबल
- ब्रह्मानंद मडावी
- दशरथ मडावी
- पुष्पा आत्राम
- माधव परशुराम सुरकुंडे
- पुरुषोत्तम शेडमाके
- संतोष देवपूर
- विठ्ठल राव
- रेखा पाडवी
- श्रावण कोट्या कुवरा
- विमलताई पटेकर
- सुधाकर ठाकुर
- उल्हास रहाणे
- प्रा. विनायक तुमराम
- बाबाराव मडावी
- वाहरु सोनवणे
- प्रा. माहेश्वरी गावित
- डॉक्टर गोपाळ गवारी
- अरुणा ढेरे
- ठमाताई पवार
- वामन शेडमाके
- पंकज गेडाम
- कृष्णकुमार चांदेकर
- जनार्दन पंधरे गुरुजी
- मोटघरे गुरुजी
- दशरथ मडावी
- दादा मोरे
- कृष्णकुमार चांदेकर
- वीर सिंग पाडवी

डॉ. कुंडलिक पारथी
न्यू आर्ट्स कॉलेज शेवगाव
जि. अहमदनगर

कालखंडात, आदिवासी साहित्य हे मौखिक स्वरूपात अस्तित्वात असल्याचे अनेक पुरावे आहेत. मात्र सन १९७५ नंतर आदिवासींची नवी पिढी शिकून पुढे आली आणि त्यांनी आपल्या समाजाचे नेतृत्व करण्यास सुरुवात केली. सामाजिक, राजकीय, नेतृत्वाबाबोबरच साहित्याच्या क्षेत्रात देखील त्यांनी भरीव कामगिरी केली आहे. अनेक अभ्यासु आणि पांढरपेशा वर्गाला असा प्रश्न पडतो की आदिवासी कोण, त्यांचे साहित्य असते काय ? आर्यांचे हिंदुस्थानात आगमन होण्यापूर्वी आदिवासी ह्या देशाचे मूळ रहिवासी होते. ते ह्या भूमीचे मूळ मालक होते. त्यांची मोठमोठी राज्ये होती. विविधतने नटलेली समृद्ध संस्कृती होती. परंपरांना, रूढींना, रीतीरिवाजांना अनुसरून त्यांची जीवनपद्धती होती. धर्म आणि देवदेवता होत्या. स्वतःचे सामाजिक व संस्कृतिक तत्त्वज्ञान होते. राज्यशासन पद्धती होती. विकसित बोलीभाषा होत्या आणि त्या बोलीभाषेतील लिपीबद्ध साहित्यही होते. एकूणच हे आदिम जीवन सामाजिक, संस्कृतिक धार्मिक आणि राजकीयदृष्ट्या समृद्ध आणि पुढारलेले होते. परंतु आजही अभ्यासक, संशोधक, ह्यांच्यामध्ये आदिवासी कोणास म्हणावे या विषयी मत भिन्नता आहे. आदिवासी साहित्याचे अभ्यासक, विनायक तुमराम, आदिवासी कोणास म्हणावे या विषयी म्हणतात की, आदिवासी हा शब्द विशिष्ट भाषा बोलणार्या,

प्रास्ताविक

मराठी साहित्यप्रवाहात १९६० नंतर दलित, ग्रामीण, जनवादी, स्त्रीवादी इत्यादीचा समावेश होतो. आदिवासी साहित्य-प्रवाहाचा इतिहास पाहता स्वातंत्र्यपूर्व

विशिष्ट जीवन पद्धतींनी व परंपरानी नटलेल्या आणि शेकडो वर्षे जंगला-पहाडत जीवन जगत असताना आपली धार्मिक आणि सांस्कृतिक मूळ्ये जोपासणार्या मानव समूहाची ओळख करून देण्यासाठी वापरला जातो. कधी अर्धनग्र राहून, कधी लंगोटी नेसून शिकार करण्यासाठी रानोमाळ वणवण भटकल्यामुळे त्यांना वनवासी किंवा लंगोट्या म्हणतात. कोणी सहनुभूतीने धरतीची लेकरे म्हणतात. गिरीकंदरात शेकडो वर्षे वास्तव्य करीत असल्यामुळे कोणी गिरिजन म्हणतात. जंगलचे अनभिषिक्त राजे म्हटले जाते. (१) तुमरम यांच्या मताप्रमाणे जंगलात राहाणारे, शिकार करून खाणारे, डोंगर दर्याखोर्यात रहाणारे त्यांना आदिवासी असे म्हणतात. आदिवासी साहित्याचे मूळ शोधताना म. फुले यांच्या साहित्यात त्यांचे पुरावे सापडतात. फुले ह्यांनी आपल्या काव्यात म्हटले आहे. की,

गोंड, भिल्ल क्षेत्री होते मूळधनी ।

इराणी मागुनी आले तेथे ॥

शूर भिल्ल कोळी शराने तोडिले ।

हाकलून दिले रानोवनी ॥ २ ॥

आदिवासींच्या अभिजात जनसाहित्याच्या विशेषत: आदिवासींच्या लोककथा, लोकगीते, जानपदगीते, गुराखी गीते, देव-देवतांच्या, मनुष्य-प्राण्याच्या उत्पत्ती आणि मरणाच्या कथा, जनव्यवहाराचे वाद संवाद, घात-प्रघात, बोलण्या-चालण्याचे आडाखे, म्हणी आणि वाकप्रचार हा आदिवासी साहित्याचा आद्य प्रकार म्हणता येईल.

आदिवासी साहित्याचा सबल पुरावा नसला तरी तेच येथील मूळ मालक होते हे या पुराव्याच्या आधारे स्पष्ट होते.

आदिम संस्कृतीचे दर्शन -

आदिवासी कविता ही निसर्गाच्या प्रेरणा मानणारी आहे. त्यामुळे तिच्यामधून आदिम संस्कृतीचे दर्शन कळत नकळत किंवा जाणीवपूर्वक मांडण्याचा प्रयत्न आदिवासी कर्वांनी केलेला आहे. माणूस काळाच्या कुठल्याही तुकड्यात जन्माला आला, तरी त्याला त्याची भूतकाळाशी जोडलेली नाळ कधीच तोडून फेकता येणार नाही. कारण तो आजच्या काळात जन्माला आला तरी, त्याचा जैवशास्त्रीय संबंध आदिम काळाशी जोडलेला राहतो. त्या अर्थाने तर तो

आदिमानवाचा वंशज ठरतोच; पण केवळ जैवपेशीयच नाही, तर सांस्कृतिकदृश्याही तो आदिम संस्कृतीशी तेवढाच बांधील आहे. जोडलेला आहे. त्यामुळेच आजच्या आधुनिक काळातल्या संस्कृतीचा जेव्हा विचार केला जातो, तेव्हा त्याच्या मुळाशी असलेल्या आदिम संस्कृतीचा विचार करावाच लागतो. जागतिकीकरणामुळे नवी जागतिक संस्कृती भारतात उदयाला येत असली, तरी या आधुनिक संस्कृतीचं चक्र सतत फिरत असतं, एखादी संस्कृती कालबाब्य झाली असं आपल्याला वाटत राहतं, परंतु प्रत्यक्षात कुठलीही कला किंवा संस्कृती नामशेष होत नाही, ती मानवी मनात आणि कालपटलावर सुसावस्थेत जाते. परंतु जेव्हा संधी मिळते तेव्हा ती वेगळं रूप धारण करून उफाळून वर येते. याचं आजच्या काळातलं ठळक उदाहरण म्हणजे टेंटू. अगदी आदिम काळात जेव्हा वस्त्र-प्रावरणांचा शोध लागला नव्हता, तेव्हा शरीराच्या शुंगारासाठी आणि लज्जारक्षणासाठीही आदिवासींनी गोंदण कला शोधून काढली होती. मधल्या काळात गांवढळपणाचं किंवा ग्रामीणतेचं लक्षण म्हणून हेटाळणी झाल्याने गोंदणकला केवळ शहरच नाही, तर गावपातळीवरूनही लुस झाली. परंतु आता पुन्हा एकदा फॅशनच्या नावाखाली नागरसंस्कृतीत या गोंदणकलेला सामाजिक प्रतिष्ठा मिळाली आहे. कला-संस्कृतीच्या क्षेत्रात हे होतच असतं. जोपर्यंत एखाद्या कला-संस्कृतीच्या मागचं प्रतीकरूप शिल्पक आहे, तोपर्यंत त्या कलेला-संस्कृतीला मरण नाही. आदिवासी साहित्य हे आदिम जमार्टीचे चित्रण करते. आदिवासी जमार्टीना प्राचीन संस्कृती आहे. अनेक रूढी, परंपरा, उपासना आदिवासी समाजाने हजारे वर्षांपासून जतन केल्या आहेत. आधुनिकीकरण आदिवासी समाजापर्यंत पोहोचल्यामुळे या आदिम संस्कृतीचा न्हास होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. आदिवासी समाज मूळ प्रवाहात सहभागी होत असताना आपल्या रूढी परंपरांना सोडण्याच्या तयारीत आहे. आदिवासी काव्य मात्र या आदिम संस्कृतीला जिवंत ठेवण्याचे कार्य करत आहे. आदिवासी समाजाला आपल्या दिव्य परंपरेचे दर्शन आदिवासी काव्य करून देते. आदिम जमार्टीच्या अस्मिता तेवत ठेवण्याचे कार्य आदिवासी काव्य करत आहे. आज आदिवासी समाजाला आपल्या तेजस्वी इतिहासाचा विसर पडला आहे.

आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणा –

आदिवासी साहित्याची निर्मिती ही स्वातंत्र्योत्तर काळातील आहे. त्याअगोदर आदिवासी साहित्य नव्हते, असे नाही. मात्र, मुळातच हा समाज आणि साहित्य स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतरही मोठ्या प्रमाणात उपेक्षित राहिले आहे. अर्थातच जाणूनबुजून उपेक्षित ठेवले, हे या उपेक्षित राहण्यामागचे कारण आहे. १९७५ पासून आदिवासी साहित्य खन्या अर्थाते पावले टाकत आलेले पाहावयास मिळते. आदिवासींच्या धार्मिक व सामाजिक रूढी परंपरागत निसर्गापूजेतून निर्माण झाल्या आहेत. निसर्गातील जे जे निरनिराळे गूढ, अनाकलनीय ते सर्व पूजनीय असं ते मानतात. आकाशात चमकणारी वीज, चंद्र, सूर्य, प्रचंड वृक्ष, वाघ, सिंह, साप, विंचू अशा निसर्गानिर्मीत सरीब-निर्जीव वस्तूंची आणि प्राण्यांची ते पूजा करतात, त्यांच्यात हिरवा, हिमाई, वनदेव, बडादेव, गावदेव, कणसरी, धरतरी, वाघदेव, वाघिया, चित्ता, डोंगरदेव अशा निसर्गातून झालेल्या देवतांचीही पूजा केली जाते. त्यामुळे वास्तविक ‘आदिवासी साहित्य’ हे खन्या अर्थाते साहित्याचे मूळ आहे. त्याचा कर्ता कोण हे कोणाला सांगता येत नाही. वेदाचा कर्ता कोण हे कुठे सांगता येते कुणाला ? वेद ब्रह्माच्या मुखातून प्रगट झाले असे सांगतात, म्हणून ते परिपूर्ण आहेत असे मानले जाते. ‘वेद वाक्यं प्रमाणं’ असे मानण्याचा प्रधात जनमानसांत त्यामुळेच रूढ झालेला आहे. आदिवासींच्या अभिजात जनसाहित्याच्या विशेषत: आदिवासींच्या लोककथा, लोकगीते, जानपदगीते, गुराखी गीते, देव-देवतांच्या, मनुष्य-प्राण्याच्या उत्पत्ती आणि मरणाच्या कथा, जनव्यवहाराचे वाद संवाद, घात-प्रघात, बोलण्या-चालण्याचे आडाखे, म्हणी आणि वाक्प्रचार हा आदिवासी साहित्याचा आद्य प्रकार म्हणता येईल. त्यांचा उगम कुठे झाला, केव्हा झाला, त्यांचा कर्ता कोण हे कुणाला सांगता येणार नाही. आदिवासी मात्र अनादी काळापासून या साहित्यावर जगला आहे. अनादी काळापासून त्यांचे हे मौखिक साहित्य एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे केवळ मौखिक परंपरेने चालत आलेले आहे. खेरेतर त्यांचे हे साहित्य अक्षरवाडमय आहे. परंतु आजचे आदिवासी साहित्यिक त्याला विसरून गेले आहेत. या निमित्ताने त्याची आठवण मी करून देऊ इच्छितो. या मौखिक वाडमयाचा शोध घेण्याची, विकास करण्याची, त्यातील शब्द सौंदर्य,

लालित्य, भावना प्रधानता, शृंगार, प्रेम आणि निसर्गाशी विलीन होण्याची व त्यात स्वतःला विसरून जाण्याची किमया साहित्य प्रेर्माना सुस्पष्ट झाली पाहिजे आणि हे उत्तरदायित्व आजच्या आदिवासी साहित्य संमेलनाला जमणाऱ्या साहित्यिकांवर आहे. आदिवासी कवितेच्या प्रेरणा शोधतांना, निसर्ग हीच पहिली प्रेरणा असल्याचे सांगता येईल. प्रस्थापित भौतकदृष्ट्या प्रगत अशा संस्कृतीपासून अलिस असलेला, निसर्ग ज्याच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे, कृत्रिम, तथाकथित सुसंस्कृत वातावरणापासून दूर राहून स्वाभाविक नैसर्गिक जीवन व्यतीत करणारा आणि किमान प्राथमिक गरजांपासून वंचित ठेवण्यात आलेला जो आदिवासी समाज आहे त्या समाजातून जिद्दीने प्राप्त परिस्थितीशी संघर्ष करीत आदिवासींच्या व्यथा-वेदनांची दाहकता आदिवासी कवितेतून मांडली आहे.

आदिवासी साहित्याचे स्वरूप -

आदिवासी साहित्याचा प्रवाह खर्या अर्थने १९७९ साली नावारूपाला आला आहे. याविषयी तुकाराम रोंगटे म्हणतात की, आदिवासी साहित्यक समाजसेवक डॉ. विनायक तुमराम ह्यांनी भद्रावती, जि.चंद्रपूर येथे दि. १० व ११ नोव्हेंबर १९७९ ला पहिलेवहिले आदिवासी साहित्य संमेलन आयोजित केले होते. हा खर्या अर्थने आदिवासी साहित्याचा युगप्रवास सुरु झाला. भद्रावतीच्या पहिल्या संमेलनाने पन्नास-साठ आदिवासी कवी, साहित्यिकांची ओळख मराठी सारस्वताला करून दिली. (३) आदिवासींतरांनी आदिवासींचे चित्रण आपल्या साहित्यात केले ते काही विचारांनी कलुषित स्वरूपाचे होते. त्यामुळे आदिवासी लेखकांनी आपले साहित्य आपल्या बोलीत आणि आपल्या माणसाने लिहिलेले असावे याच हेतूने ही चळवळ सुरु झाल्याचे सांगता येते. कवी वाहू सोनवणे आपल्या कवितेतून हे स्पष्ट करताना दिसतात ते लिहितात.

आम्ही स्टेजवर गेलोच नाही

आणि आम्हाला बोलावलही नाही.

बोटाच्या इशाच्यांनी -

आमची पायरी आम्हाला दाखवून दिली.

आम्ही तिथेच बसलो;

आम्हाला शाबासकी मिळाली

आणि 'ते' स्टेजवर उभे राहून -

आमचे दुःख आम्हालाच सांगत राहिले.

आमचे दुःख आमचेच राहिले

कधीच त्यांचे झाले नाही.....(४)

वाहरू सोनवणे यांनी आदिवासींतरांनी आदिवासींच्या केलेल्या चित्रणाविषयी आपल्या कवितेतून मांडले आहे. त्यामुळे आदिवासी साहित्यिकांच्या मनात आपल्या समाजाचे दुःख आपणाच मांडले पाहिजे ही भावना जागृत झाली. आदिवासी साहित्याचे स्वरूप सांगताना पुष्टा गावीत म्हणतात की, आदिवासी समाजजीवनाची अनुभूती अनेक वर्षांपासून आदिवासींतर अभ्यासकांनी मराठी साहित्यातून मांडण्याचा यशस्वी प्रयत्न केल्याचे आढळत असले तरी त्याला आदिवासी साहित्य म्हणत असतानाच, त्याच्या बोलीभाषांमधून व्यक्त होणार्या साहित्याचे स्वरूप हेच खेरे आदिवासी साहित्याचे प्रमाण असावेसे वाटते(५) आदिवासींच्या बोलीभाषांना लिपी नाही. परंतु अलिकडच्या काळातील आदिवासी बुद्धीवादी विचारवंत आणि साहित्यिक आपआपल्या बोलीचा, प्रमाणभाषेचा उपयोग करून लिहीत आहेत. हे त्यांचे लिहिणे अगदी दमदार आहे. त्यामुळे वाचक आणि अभ्यासक, संशोधक ह्या साहित्याकडे मोठ्या प्रमाणात आकर्षित होत आहेत. अदिवासी लेखकांनी कविता, कथा, काढंबरी, नाटक, एकांकिका, चरित्र, आत्मकथन, यासारखे वाड्यमयप्रकार हाताळले आहेत. परंतु आदिवासी साहित्याची सुरुवात अदिवासी कवितेने झालेली आहे. आदिवासी कविते बदल तुमराम म्हणतात की, आदिवासी कविता म्हणजे आदिवासी साहित्याच्या गडाची पहिली पायरी होय. आदिवासी कविता ही साहित्यसृष्टीचे नक्षीदार, कोरीव व भरभक्म महाब्दार होय. आदिवासी साहित्याची अस्तित्वनोंदच मुळी कवितेने झालेली आहे. ही कविता म्हणजे अस्तित्व आणि अस्मिता ह्यांच्या रक्षणार्थ, सुविद्य, सुजाण व सजग आदिवासी मानसिकतेने उभारलेल्या शब्दांचे शक्तिगार. आज त्यासंबंधीचे काही प्राचीन पुरावे फारसे उपलब्ध नाहीत आणि जे आहेत ते हव्या तेवढ्या संख्येने नाहीत. त्यांचे उदासी वातावरण, त्या दूरदूर वसलेल्या, गवती खोपट्यांच्या लहान-लहान वाड्या, पाडे-टोले, त्यातील माणूस म्हणून जगणाच्यांची संदर्भशृ॒ग्न वहिवाट आणि आदिवासी कवितेची पायवाट येथून सुरु होते आणि शहरांमधील चळवळींच्या महामार्गाला येऊन मिळते. असा

हा कवितेचा प्रवास आहे.(६) अशाप्रकारे वरील अभ्यासकांच्या मतांवरून आदिवासी साहित्याची संकल्पना स्वरूप लक्षात येते. ‘सुखदेव उड्के’ यांचा पहिला कवितासंग्रह, ‘मेटा- पुंगार अर्थात पहाडी फूल’ १९६२ हा ३० कविता असलेला हा काव्यसंग्रह आदिवासी गीतरचना स्वरूपात असून या मधून आदिवासी समाजात जनजागृती करण्याचे काम केले आहे. आदिवासी कवीतेला मराठी साहित्यात, आदिवासी साहित्य म्हणून वेगळी ओळख करून दिली आहे. ‘मोहळ’ हा अंक १९८२ साली वर्णी येथे भरलेल्या दुसर्या साहित्य समेलनात प्रसिद्ध झाला. भुजंग मेश्राम व प्रभू राजगडकर यांनी तो संपादित केला आहे. ‘गोधड’ १९८७ - वाहू सोनवणे, ‘गोंडवन पेटले आहे’ १९८७ -विनायक तुमराम, ‘उलगुलान’ १९९० - भुजंग मेश्राम, ‘बनसूरू’ १९९० - पुरुषोत्तम शेडमाके, ‘जागवा मने पेटवा मशाली’ १९९१ - वामन शेळमके, ‘म्होरकी’ १९९७ - उषाकिरण आत्राम, ‘तिरकमठा’, सुनील कुमरे, पाखरं-बाबाराव मडावी, रामचंद्र जंगले यांचे अनेक काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. त्यामध्ये ‘धिक्कार’ १९९५ ‘दुखारलेल्या ललना’ (२००६) ‘विरप्पा’ (२००७) ‘पाऊसपाणी’ (२०१०) चामुलाल राठवा ‘माझी सनद कुठे आहे ?’ हा २००४ ला प्रकाशित झाला. ‘रानपाखरांची संसद’ प्रा. माधव सरकुंडेचा २००५ मध्ये प्रकाशित झाला आहे. याच बरोबर कविता आत्राम ‘काजवा’, शंकर बळी, ‘ही वाट तिथून जावी’, किसन डगळे, ‘वेडी पक्षिणी’ संजय दोबाढे, ‘अजून किती काळ’, माधव सरकुडे, ‘सल’ मी तोडले तुरुंगाचे दार, ‘चेहरा हरवलेली माणसे’, सीता भोजने, ‘डांगान गाणा’, देवदत्त चौधरी, ‘झडप’, विनोद कुमरे, ‘आगाजा’, चिंतामण घिंदळे, ‘पाखर’, किशोर डोके, ‘तटबंदी’, हनुमंत भवारी, ‘सपान’, सिताराम कांबळे, ‘वणवा’, बाबाराव मडावी, ‘पाखर’, पितांबर कोडापे, ‘उरस्कल’, मधुचंद्र भुसरे, ‘तांडा’, ‘आदोर’, वळीव-तुकाराम धांडे, पानझडी - संजय लोहकरे, यासारखे कवी जेब्हा आपल्या जीवनवास्तवाला साक्षी ठेऊन लिहू लागतात, तेब्बा त्यांचे पृथक अनुभवविश्व त्यांच्या मराठी भाषेची विशिष्ट अशी मांडणी, अभिव्यक्तीच्या आगळ्या लकबी हे अगदी स्वाभाविकपणे त्यांच्या लेखनात अवतरू लागते. प्रेमाचा धीट अनुभव, व्यवस्थेबदलची तीव्र ठणक, दारिद्र्याच्या

जखमा, परवशतेचा संताप आणि धुमसता हताशपणा हे सारे अगदी सहज बोलीभाषेच्या डौलासह व तितक्याच साधेपणासह साकार होऊ लागते. आदिवासी कर्वीनी येथील प्रस्थापित व्यवस्थेला आदिवासी माणसाच्या दुःखाची, दरिद्र्याची, विस्थापनाची माहिती करून देण्याचे, जागे करण्याचे महत्वाचे काम केले आहे. ‘गोधड’ सारखा कवितासंग्रह आदिवासी माणूस आणि त्याची संस्कृती, दारिद्र्य, अन्याय, अत्याचार यांच्या विरुद्ध अवाज उठवताना दिसून येते. ‘वळीव’ सारखा कवितासंग्रह निसर्गधर्माची शिकवण देताना जागतिकीकरणाचे परिणाम मांडतो आहे. ‘लेखणीच्या तलवारी’ सारख्या कवितासंग्रहातून ‘स्त्री’ दुःख, दारिद्र्य, अन्याय अत्याचाराविरुद्ध आवाज उठवतो आहे. त्यामुळे आदिवासी साहित्याने मराठी वाडमयात नवीन अनुभवविश्वाची भर घातली आहे. आदिवासी साहित्याने नवीन जीवन मूल्याची रुजवण मराठी साहित्यात करण्याचे काम केले आहे. आदिवासी कर्वीनी येथील प्रस्थापित समाजाला आदिवासी संस्कृतीची ओळख करून देण्याचे महत्वाचे कार्य केले आहे, त्यामुळे प्रकाश देशपांडे आदिवासी संस्कृती विषयी म्हणतात की, मुळात आदिवासी संस्कृती स्वयंभू आहे. तिला तिचा वेगळा देव-र्धम, रूढी परंपरा, स्वतःची वेगळी समाजव्यवस्था आणि कुटुंबव्यवस्था आहे. तिला स्वतःची नैतिकमूल्ये आहेत. (७) देशपांडे यांनी आदिवासी कवितेबोरबर आदिवासी कादंबरीने मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. ‘तुणा’ ही नजुबाई गावीत यांची कादंबरी आदिवासी भिळोरी जीवन मांडणारी आहे. माधव सुरकुंडे यांची ‘वाडा’ ही कादंबरी ‘आंध’ जमातीवरील शोषण आपल्या बोलीतून मांडणारी आहे. ‘टाहा’ ही बाबाराव मडवी यांनी आदिवासी वेठबिगारी आणि त्या विरुद्ध संघर्ष मांडणारी आहे. एकूणच आदिवासी कादंबरीतून वेगवेगळ्या आदिवासी जमातींचे जीवन, रूढी, प्रथा, चालीरीती आणि अन्याय अत्याचार यांची ओळख प्रस्थापित व्यवस्थेला करून देणारी आहे. याच बरोबर आदिवासी आत्मकथने आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीचे वास्तव चित्रण करणारी आहेत. नजूबाई गावीत यांचे ‘आदोर’ हे आत्मकथन तीन पिढ्यांचे चित्रण करणारे आहे. बाबाराव मडावी यांचे ‘आकांत’ हे आत्मकथन परधान जमातीचे, सामाजिक, राजकीय,

आर्थिक कौटुंबिक, वास्तव चित्रण करणारे आहे. ‘ठिगळ’ हे नाशिक जिल्हयातील महादेव कोळी जमातीमधील किसन डगळे यांचे आत्मकथन आहे. ‘चोरटा’ हे संतोष पवार यांचे पारधी जमातीचे वास्तव जीवन चित्रण रेखाटणारे आहे, याच बरोबर आदिवासी साहित्यात कथालेखनही केल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर नाटक, एकांकिका यासारखे साहित्य प्रकार हाताळल्याचे पाहावयास मिळते आहे.

समारोप- आदिवासी साहित्य प्रवाहाची सुरुवात ही आदिवासी कवितेनी झालेली आहे. नव्या जगाची, नवीन अनुभवविश्वाची भर घातली गेली आहे. अन्याय, अत्याचार विरुद्ध आवाज उठवला आहे. आदिवासी कला, संस्कृती, निसर्ग यांची ओळख येथील प्रस्थापित समाजाला करून देण्याचे काम कथा, कविता, कादबरी आणि नियतकालिकांनी केले आहे. त्यामुळे मराठी साहित्य समृद्ध होण्यास नक्कीच मदत झाली आहे.

संदर्भ ग्रंथ –

१. तुमराम विनायक ‘आदिवासी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा’, विजय प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृती, १९९४,

पृ. क्र. ६.

२. फडके य. दि. संपा ‘फुले समग्र वाङ्गमय’, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, चौथी आ. पृ. ४१७
३. रोंगटे तुकाराम ‘आदिवासी साहित्य चिंतन आणि चिकित्सा’, दिलीपराज प्रकाशन पुणे, प्र. आ. २६ जाने २०१४ पृ. ४५
४. सोनवणे वाहरू, ‘गोधड’ सुगावा प्रकाश पुणे. प्र. आ. मार्च २००६ पृ. ३५.
५. गावीत पुष्पा, ‘आदिवासी साहित्याचे स्वरूप आणि दिशा’, सृजन (त्रैमासिक, संपा. मा.मा.जाधव) सप्टे-ऑक्टोबर २००९. वर्ष १, अंक १, पृ. क्र. ४५
६. तुमराम विनायक, ‘शतकातील आदिवासी कविता’, प्रस्तावना, हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, प्र. आ. २००३, पृ. ०८.
७. देशपांडे प्रकाश, ‘समकालीन मराठी कविता एकनिरीक्षण’, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, प्र. आ. ५ डिसे. २०१३, पृ. ६५.

गुलामी अन सलामी

एखादा कार्यक्रम असला की
त्यांना आमच्या कलापथकांची आठवण होते ...
मग नाचवतात ते आम्हाला,
ढोल पावरीच्या तालावर...
घाम येईपर्यंत, ते चालतात रुबाबात...
कॅमेच्यासमोर आम्ही नाचतुया मागे जीव जाईपर्यंत...
कार्यक्रम संपला की,
इकली जाते आमची कला, शे दोनशे रुपयांत...
पेपरला फोटू येतो दुसऱ्या दिशी...
त्यांचं क्लोजप, अन् आम्ही कोपन्यात...
फकस्त आमचा नाच दिसला त्यांना
आमच्या येदना कुणालाबी दिसल्या नाय...

देवदत्त चौधरी
मू.पो. म्हसगण, ता. पेठ

अन् कुणीही जाणूनबी घेतल्या नाय
आम्ही आखी जिंदगी नाचत रायलो,
फकस्त त्यांच्या इशान्यावर...
बंधुंनो आता बंद करा,
गुलामी अन् सलामी
या आता जगाच्या नकाशावर ...

महान गोंडी संस्कृती

प्रा. कमलनारायण उडेके
रा. झाटामङ्गिरी, ता. वरुड,
अमरावती

रायतार जंगो यांचे आश्रम होते. आपले घर सोडल्यानंतर काली कंकाली, जिला कलंकिनी म्हणून देखील ओळखली जाते, ही देखील आश्रमात गेली. तेथे त्यांनी ३३ मुलाबाळांचा संभाळ केला.

चुकून एकदा ती मुले राजा शंभू शिक व राणी गौरा यांच्या गुफ्या मध्ये गेली. शंभू शिक यांना प्रचंड राग येऊन त्यांनी मुलांना गुफेत बंदिस्त केले. पण ते उघडता येणे त्यांच्याकडून देखील शक्य नव्हते. त्यासाठी एखाद्या महात्म्याची आवश्यकता होती. म्हणून तत्कालीन महात्मा म्हणजे गोंडी संस्कृतीचे किंवा जीवन पद्धतीचे रचनाकार पांदी पारी कपार लिंगो यांना आमंत्रित केले. त्यांचे गुरु हिरा सुका पटालीर यांच्या मदतीने

शक्तीशाली वाद्य वाजवून मुलांना ती गुफा आतून उघडण्यास (धक्का देऊन) भाग पाडले. मुले बाहेर येताना त्या गुफ्याचा भाग हिरा सुका पटालीर यांच्यावर आदळून त्यांचा मृत्यु झाला. त्यानंतर पारी कुपार लिंगो यांनी सर्व ३३ मुलांना शिक्षण देऊन गोंडी धर्म प्रसारासाठी सर्वत्र पाठवले. गोंदोला म्हणजे समूह. गोंड समाज समूह बनवून राहू लागला. पांदी पारी कपार लिंगो यांनी एका सूत्रात गोंडी धर्माची रचना बांधली.

फार आदिम काळापासून एक कथा प्रचलित आहे. आणि त्या कथेला अनेक गोंडी साहित्यकार व इतिहासकार दुजोरादेखील देतात. त्या कथेप्रमाणे परमदुली कोट येथे गोंड समाजाला आराध्य असलेल्यांपैकी एक म्हणजे

भारतातील विविध राज्यांमध्ये गोंड जमातीचे लोक आढळतात. महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, तेलंगणा, आंध्रप्रदेश, ओडीशा, झारखंड, प.बंगल, आसाम, उत्तर प्रदेश व बिहार इत्यादी राज्यांमध्ये ही आदिवासी जमात वास्तव्य करत आहे. गोंडी ही गोंड जमातीची भाषा. गोंड, परधान व गवारी गोंड यांची देखील भाषा गोंडी व संस्कृतीही सारखीच. गोंड आदिवासींचा फार मोठा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व राजकीय इतिहास आहे. 'गोंडी' ही या सर्वांची मातृभाषा असून स्थानिक उपलब्धतेनुसार विभिन्न प्रकारची वेशभूषा धारण करतात. महाराष्ट्राच्या उत्तरेला सातपुडा पर्वतरांगेत व विदर्भातील बहुतांश प्रदेशात या जमातीचे वास्तव्य आहे. शेकडो वर्षांपासून

ही जमात राजकीयदृष्ट्या सक्रीय असून १४ व्या शतकापासून १८ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत भारताच्या विविध क्षेत्रांमध्ये राजकीय सत्ता बाळगताना दिसते. गोंड जमातीच्या प्रदेशाला 'गोंडवाना बेल' म्हणून देखील ओळखले जाते. त्याला देखील एक भौगोलिक पार्श्वभूमी आहे. वेग्र या भूगोलतज्ज्ञाच्या 'खंड वहन' सिद्धांतावरून गोंडवाना भूमिचा संदर्भ लक्षात येईल. तत्कालीन १६ व्या शतकातील गोंडवाना साप्राज्यात गड मंगला,

१६ व्या शतकातील गोंडवाना साप्राज्यात गड मंगला, देवगड, खेरला व चांदागड या ठिकाणी गोंड राजघराण्यांनी शेकडो वर्षे राज्यकारभार चालविला. 'गोंड' शासनकाळात शासकांनी बांधलेले किल्ले, राजवाडे, धरण व तलावांचे अस्तित्व आजही बघायला मिळते. संग्राम शाहा, बख्त बुलंद शाहा, राणी दुर्गावती, फुलेसूर शेडमाके सारख्या कर्तबगार व्यक्तींनी गोंड राजघराण्याला वैभव व प्रसिद्धी प्राप्त करून दिली.

देवगड, खेरला व चांदागड या ठिकाणी गोंड राजघराण्यांनी शेकडो वर्षे राज्यकारभार चालविला. 'गोंड' शासनकाळात शासकांनी बांधलेले किल्ले, राजवाडे, धरण व तलावांचे अस्तित्व आजही बघायला मिळते. संग्राम शाहा, बख्त बुलंद शाहा, राणी दुर्गावती, फुलेसूर शेडमाके सारख्या कर्तबगार व्यक्तींनी गोंड राजघराण्याला वैभव व प्रसिद्धी प्राप्त करून दिली. गोंडवाना गड कांटूंगा येथील गोंड सप्राज्ञी राणी दुर्गावतीने सप्राट अकबराला दिलेला लढा व पराक्रम सर्वश्रुत

आहे. त्यांचा इतिहास आज केंद्रीय व राज्य पाठ्यपुस्तकांमध्ये देखील शिकवला जात आहे. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक मंडळानेदेखील आता 'गोंड' घराण्याचा इतिहास पाठ्यपुस्तकात समाविष्ट केला असून तो शाळांमधून शिकविला जात आहे. महाराष्ट्रातील नागपूरचे भोसले व गोंड घराण्यामधील राजकीय संघर्षांतर 'गोंड' राजवंशाचे महाराष्ट्रातील राजकीय अस्तीत्व व ताकद लयाला गेले. आताचे 'नागपूर' शहर खुद गोंड राजे बरुत बुलंदशाहांनीच वसवलेले आहे.

शेकडो वर्षांच्या ग्रामीण लोकांच्या सहवासाने या जमातीने ग्रामीण संस्कृती स्विकारलेली दिसते. 'गोंड' जमात ही अत्यंत निसर्गप्रिय असून विविध वृक्षांची, पशू-पक्षांची पूजा केली जाते. आडनावाबे देखील पशू, पक्षी, वृक्ष, वेळी, किडा, किटूक यांच्या गोंडी नावांवरून पडल्याचे दिसते. आडनावावरून प्राण्यांना देव म्हणून आपापसांत वाटले आहे. सूर्य, चंद्र व ताय्यांना इश्वर म्हणून पुजले जाते. असे असले तरी गोंड आदिवासींचा मुख्य देव म्हणजे 'पडापेन' (पडा म्हणजे मोठा आणि पेन म्हणजे देव)

याला विभीत्र नावांनी पुजले जाते; जसे की बडादेव, महादेव, पेरेसापेन इ. ही सर्व नावे भगवान शंकराची असून त्याला आराध्य दैवत मानतात. बहुतांश गोंड लोक स्वतःला गवनी रावणाचे वंशज म्हणवून घेतात. गोंड आदिवासी स्वतःचा धर्म 'गोंडी' धर्म म्हणूनच म्हणवून घेणे पसंत करतात. मात्र गोंड लोकांचा पौराणिक इतिहास रामायण-महाभारताच्याच अवतीभोवती देखील फिरतांना दिसतो.

तमीळ, तेलगू, कन्नड प्रमाणे गोंडी ही देखील द्रविडी भाषा आहे. या भाषांच्या शब्द व अर्थांमध्ये बेरेच साम्य आढळून येते. अलिकडे हिंदू धर्मातील परंपरांचा पगडा किंवा सहवासाने बहुतांश हिंदू धर्मातील सण समारंभ साजरे करतात. पोळा, दिवाळी, दसरा, होळी व इतरही सण त्यांना अत्यंत प्रिय आहेत. पण हे सण साजरे करताना त्यांचे वेगळे मत व मान्यता आढळून येते. जसे की दसऱ्याला गोंड लोक शस्त्रपूजन करतात पण त्याच वेळी ते रावण दहनाला तीव्रपणे विरोध करताना दिसतात. रावण हा गोंड समाजाचा आहे ही भावना अलिकडे बहुतांश समाजातील लोकांमध्ये तीव्र झाली आहे. त्याला अनेक आदिवासी इतिहासकारांचा संदर्भ आहे. आदिवासी राणी दुर्गावती ह्या राजा रावणाप्रमाणे ५ तोळ्यांची

सुवर्ण नाणी चलनात आणत असत. रावण दहन होऊ नये यासाठी गोंड लोकांनी आतापर्यंत बन्याचदा उच्च न्यायालयाचे दरवाजे देखील ठोठावलेले आहेत. स्वतःला ते रावणाचे वंशज मानतात. रावण हा गोंडांचा १० वा धर्मगुरु होता अशीही एक मान्यता आहे. काही ठिकाणी तर रावणाला गोंड समाजातील 'मडावी' हे आडनाव देखील लावतात. बन्याच ठिकाणी तर दसऱ्याला हत्तीवर रावणाची प्रतिमा ठेवून 'राजा रावण' म्हणून गोंड जमातीकडून भव्य मिरवणूक काढली जाते. मध्यप्रदेशात बन्याच ठिकाणी रावणपुत्र मेघनाथाची देखील यात्रा भरवतात. पुण्याच्या आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालयाला जरी भेट दिलीत तरी याबाबतचे बेरेच पुरावे मिळतील. 'रामाचा' मात्र कुठेही द्वेष करतांना दिसत नाहीत. शबरी माता, वीर योद्धा एकलव्य अशया आदिवासी पात्रांना देखील आदर्शवत मानतात. महादेवाची भक्ती मात्र गोंड लोक सर्वतोपरी मानतात. प्रत्येक गावात महादेवाचे छोटेमोठे देऊळ नक्कीच आढळते. मास्तुतीची पूजादेखील मोठ्या प्रमाणात करतात. कापसाचे पीक काढायला आल्यानंतर ते वेचण्याआधी कापसाच्या दोन रोपांना छोटा पाळणा बांधतात व त्यामध्ये जनकर्नदिनी सीतेची बाहुली ठेवून पाळणा हलवतात व नंतरच पीक काढून घरी आणतात. 'सीतेचा' जन्म कापसाच्या शेतात झाला होता अशी मान्यता त्यांच्यात आढळून येते. 'शिमगा' म्हणजेच होळी हा आदिवासींचा अत्यंत लोकप्रिय सण. या सणाला विविध क्रिडा स्पर्धा, गाणी व पारंपारिक नृत्ये आयोजित केली जातात. नाच- गाणे व मद्य पिणे असे कार्यक्रम राबवून सण साजरे करतात. गोंड लोकांना संगीत व नृत्याची फार आवड आहे. महिला, पुरुष, मुलं, मुली सगळेच सणसमारंभ व लग्नकार्यात गोंडी गाण्यांवर नृत्याचा ठेका धरतात. दिवाळी व शिमगा या सणांच्या निमीत्ताने संपूर्ण घराची स्वच्छता केली जाते. रंगाने भिंती सारखल्या जातात. गोंड आदिवासी राहात असलेल्या ग्रामीण भागामध्ये प्रत्येक घरासमोर रोज पहाटे उठल्याबरोबर घरापुढच्या अंगणात शेणाचा सडा टाकला जातो व त्यावर नित्यनेमाने लहानलहान मुर्लीपासून मोठमोठ्या स्नियादेखील रंगोळी काढतात. स्वच्छतेची त्यांना फार आवड आहे. एकमेकांना अभिवादन करताना ते 'जय सेवा' असे म्हणतात. या सेवा शब्दामध्ये इतरांच्या कल्याणाचा म्हणजे सेवेचाच (Service) भाव असतो.

मुला-मुर्लींच्या जन्मामध्ये भेदभाव मानला जात नाही. म्हणून स्त्री लिंगगुणोत्तर व बाल लिंगगुणोत्तरचे प्रमाण चांगले आढळते. पूर्वीपासूनच्या परंपरेनुसार मुर्लींना विवाहासाठी वर निवडण्याचा अधिकार समाजाने बहाल केलेला होता. 'गोटूल' या नावाने आदिवासी तरुण व तरुणी एकत्र येऊन एक मोठी घरासारखी वास्तू उभारतात. हे 'गोटूल' गावापसून फार लांब जंगलात उभारले जाते. त्यामध्ये नाचगाणे व खेळ खेळले जातात व तेथेच मुली आपल्या पसंतीचा वरदेखील निवडतात. पण ही प्रथा आता लयाला जात असून सर्वत्र आढळून येत नाही. छत्तीसगड राज्यात व गडचिरोली जिल्ह्यातील काही परिसरात आजही या प्रकारच्या परंपरा आढळून येतात. घरामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रीला जास्त जबाबदाऱ्या असतात. संस्कृतीमध्ये स्त्रीप्रथानाता दिसून येते. पूर्वी विवाहाच्या वेळी वधूला वराकडून भेटवस्तू द्यावी लागत असे. ती गायी, बैल व शेर्लींच्या रुपाने दिली जात असे. आता ही प्रथा देखील कालबाबू होताना दिसत आहे. परंतु हुंडा प्रथा बहुतांश ठिकाणी निषिद्ध मानली जाते.

विवाहासंबंधी पूर्वनियोजित काही नियम व परंपरा गोंड जमातीच्या परंपरेने आखून दिलेल्या आहेत. गोंड समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचे आडनाव १ ते १२ देवांमध्ये विभागलेले आहेत. सम आणि विषम स्वरूपात या आडनावांची विभागणी केली आहे. २,४,६,८,१० आणि १२ देवे या सम आडनावांची संख्या ३३० इतकी आहे. व अगदी याउलट १,३,५,७,९ आणि ११ देवे विषम आडनावांची ४२० आडनावे आहेत. लग्न करताना सम संख्या आडनावाच्या पुरुषांनी/स्त्रियांनी विषम संख्या आडनावाच्या स्त्रियांशी/पुरुषांशी करायचे असते. म्हणजे गुणसूत्रांची समस्या निर्माण होत नाही. त्यांच्यापासून नेहमीच सशक्त व सामान्य बाळ जन्माला येतं अशी धारणा आहे. सम- सम हे एकमेकांचे व विषम- विषम हे एकमेकांचे भावंडे समजली जातात. त्यामुळे त्यांच्यात आपसात लग्ने होत न नाहीत. मी उझेके असल्याने माझी ६ देवे आहेत. सम संख्या आडनाव असून लग्न करताना विषम संख्या आडनावाशीच करावे लागेल अशी प्रथा आहे. पण वरील नियम मोडला तरी जातीतून बहिष्कार करण्याची कुप्रथा या किंवा अन्य कोणत्याही आदिवासींमध्ये नाही. विवाहकार्य पार पाडण्यासाठी त्यांच्याच समाजातील जाणत्या लोकांमधून

एकाची निवड 'भूमका' म्हणून करतात. सगळे लग्नकार्य, सत्यनारायण पार पाडण्याची भूमिका या 'भूमका'ची असते. समाजातील कोणताही जाणता माणूस भूमका बनू शकतो. दिवसेंदिवस समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे. शासकीय सोयी, सुविधांचा व घटनात्मक तरतुदींचा यात मोलाचा वाटा आहे. मृत्युनंतर बहुतांश ठिकाणी जमिनीत प्रेत पुरण्याची प्रथा प्रचलीत आहे. फार पूर्वीपासूनच विधवा पुनर्विवाहाची प्रथादेखील गोंडांमध्ये प्रचलीत आहे. पशूपालनाचा व्यवसाय देखील केला जातो. गोंड समाज काही उपजमातीमध्ये विभागलेला आहे. त्यांचे कार्य देखील विभागानु दिलेले आहे. महाराष्ट्रात त्यांच्या नावाने चंद्रपूर व गडचिरोलीसाठी 'गोंडवाना विद्यापीठ'ची स्थापना देखील करण्यात आली आहे. महाराष्ट्रातून मध्यप्रदेशात 'गोंडवाना एक्सप्रेस' नावाची ट्रेन सुद्धा धावते. नुकतेच नागपूर येथील घोषीत करण्यात आलेल्या आंतरराष्ट्रीय प्राणी संग्रहालयाला बाळासाहेब ठाकरेंच्या नावाएवजी 'गोंडवाना' हे नाव देण्यात यावे या मागाणीने जोर धरला होता. त्यासाठी मुख्यमंत्रांसमोर गोंड समाजातील लोकांनी निदर्शने देखील केली. असे असले तरी आजही हा समाज शिक्षणात अपेक्षित प्रगती करू शकलेला नाही. अंधशंदा, अज्ञान, दारुचे व्यसन व दारिद्र्याच्या विळळ्यातून अजूनही मुक्त होऊ शकलेला नाही. हा मुक्तीचा मार्ग निश्चितच प्रभावी व उपयोगी शिक्षणाच्या दारातून जाणार आहे. त्यासाठी शासनाबोरोबरच समाजानेच समाजासाठी पुढाकार घेणे आवश्यक आहे.

महिला सक्षमीकरणाचे अनेक प्रयत्न सुरु आहेत. स्थानिक राजकारणात महिला सक्रियतेने भाग घेताना दिसत आहेत. माझं गाव अमरावती जिल्ह्यातील वरूड तालुक्यात सातपुऱ्याच्या कुशीत वसलेले. झटामळिरी हे त्याचे नाव. यावर्षी ३ गावांची मिळून बनलेल्या आदिवासी बहुल ९ सदस्यांच्या 'झटामळिरी - भेमडी गट' ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकीत ५ महिला उमेदवार निवडून आल्या. त्यामध्ये रेखाताई धुर्वे, सखुबाई कवडेती, सुमनबाई युवनाते, लक्ष्मीबाई वरखडे व चंद्रनाताई धुर्वे यांचा समावेश झाला. एम. ए. बीएड. झालेल्या उच्चशिक्षित उमेदवाराला सर्व सदस्यांनी एकमताने बिनविरोधपणे सरपंचपटी विराजमान केले. ते म्हणजे माझे मोठे बंधू हिराकांत उझेके. सामाजिक समरसता साधण्याच्या हेतूने रविन शिवणकर या अनुसूचित

जातीच्या एकमेव विजयी उमेदवाराला उपसरपंचपदाची धुरा सांभाळायला दिली. आमच्या गावाव्यतिरिक्त जिल्ह्यातील अनेक गावांमध्ये देखील महिलांनी ग्रामपंचायत निवडणुकीत चांगला सहभाग नोंदवून विजय देखील संपादन केले आहे.

मी कमलनारायण उझेके स्वतः: गोंड (प्रधान) जमातीचा असून वरील सर्व संस्कृती काही प्रमाणात स्वानुभवावरून तर काही बाबी अभ्यास करून लिहीत आहे. माझ्या दृष्टिकोनातून सर्व आदिवासी एकच आहेत किंवा सारखेच आहेत. माझं बी.ए. अर्थशास्त्र पदवीचे शिक्षण नाशिक मधून पूर्ण झाल्याने संपूर्ण खानदेश व नाशिक भागातील आदिवासी समुदायाबद्दल

विशेष जिव्हाळा आणि प्रेम आहे. पुढील पदव्यूत्तर पदवीचे शिक्षण अर्थशास्त्रामध्ये पुणे विद्यापीठातून केले. सहाय्यक प्राध्यापकसाठी आवश्यक सेट परीक्षा देखील चांगल्या गुणांनी उत्तीर्ण केली. सध्या नोकरीच्या शोधात आहे. जर संधी मिळाली तर प्राध्यापक म्हणून काम करतानाच आदिवासी समाजासाठी सामाजिक कार्य करण्याची देखील फार इच्छा आहे. सोबतच सध्या पुण्यामध्ये माझी स्पर्धा परीक्षांची तयारी देखील सुरु आहे.

पाटा वरवंटा

डॉ. गोपाल गवारी

तुमचे कालवण चविष्ट पाटा वरवंटा घडवितो...
हातोऱ्याने दगडास घाव घालितो
श्रमाला जीव, अन् घाम अंगाला
पाझर फुटतो, दगडात जीव टांगला...
दगडास घाव घालता पाटा होतो
चिंता संसाराची पोटास चिमटा देतो...
मोठ्या घरी दिवाळी साजारी
मजुराघरी सांजेची चिंता उरी
दगडात जीव रमला
विठू माझा पाथरटांनी घडविला
जीवनाची धोंड झाली सारी
माउर्लीच्या संसारात पाटा रमला
मसाला वाटताना डोऱ्यात पाणी
घडविते हातपाय मात्र अनवाणी
मुखी घास तो नाही सुखाचा
कष्टात जीव रमला
नाही दोष देती नशिबाला,
संसार सारा रस्त्यात मांडला
शुद्ध कर्म सारे, दगडात जीव रमला...
आणिक नको गाडी, बंगला

ओऱ्ये वाही आमुचे
गाढवात जीव रमला
स्वाभिमानी आम्ही लोक सारे
नको फुकाचे अन् भिकेचे
देवास पूजण्यास फुले देता
आम्ही देतो अन्नाचे सार
पाठ्याविना संसार आळणीच होणार
आबाळ आमची नाही जाणार
कधी रस्त्यावर, कधी कुपाटाला
आमची वारी राहाणार
पंढरीचा इठोबा मात्र, आम्हीच घडवणार
माणसाचा त्यास सोस भारी
अमुच्या आयुष्याचा तोच कैवारी
घंटीचा नाद देवळात भारी
दाढी घाव अपुचा टणटण करी
उभे आयुष्य गेले दगड झोडण्यात
पाटे वरवंटे नाही फिरवले कुणा संसारात...
पाथर बिचारा सुखी दोन गाढवात...

आदिवासी: 'महादेव कोळी - ऐतिहासिक, राजकीय व लोकसांस्कृतिक मीमांसा'

डॉ. गोपाळ रामा गवारी,
नाशिक
७३८७३२१८४९

आणि इतिहासातील अद्वितीय अशा व्यक्तिरेखा आपल्या डोळ्यांसमोर येतात. जेंव्हा एखाद्या समाजाविषयी किंवा व्यक्तिविषयी आपण बोलतो, चर्चा करतो तेंव्हा त्यात काहीतरी विशेष कर्तृत्व व गुण असतील असे आपण गृहीत धरलेले असते. त्यामुळे हा समाज कसा जगतो त्याची संस्कृती कशी काय आहे यबाबत आपल्या अंतःस्थ एक उत्कट भाव असतो जाणून घेण्याचा.

म्हणून आज आपण महादेव कोळी या आदिवासी समाजावर थोडे विचार मंथन करूया.

कोळी शब्दाची पार्श्वभूमी व व्युत्पत्ती :- कोली किंवा कोळी म्हणजे एक श्रम करणारी जमात. आता या जमाती पूर्वापार

अरण्यात राहत असत. ते जगण्यासाठी साहजिकच श्रम करीत. मानवाला जगण्यासाठी ते आवश्यक मानले जाते, किंविहुना माणूस कर्माशिवाय जगूच शकत नाही. कर्म हे देहाला सजग ठेवण्यासाठी एक स्फुर्तीदाई व्यंजन आहे. असा हा कोळी 'वेणू नावाच्या राजाच्या' पायापासून जन्माला आला असे सांगितले जाते. पण हे संयुक्तिक वाटत नाही. संस्कृत काव्य रामायणात पक्ष्यांची शिकार करणाऱ्या शिकाऱ्याचा उल्लेख 'निषाद' म्हणून केला आहे, त्याचा 'कोळी' लोकांशी वांशिक सबंध सांगितला जातो. गणेश पुराणात देखील, सिद्धेश्वर शास्त्री यांच्या मते (Bhrisuddin)

'महादेव कोळी' म्हटले की, रामायण, वाल्मिक क्रष्णी, राजा मधानता, सप्राट चक्रवर्ती अशोक, जव्हारचे राजे जयबा पोपेरे (मुकणे), मच्छिंद्रनाथ अशा पुराणातील

ब्रिसुदीन कोळी होता. तो नाशिकच्या दंडकारण्यामध्ये लूटमार करी. या ठिकाणी थोडी सत्यता पटते, कारण रामायण रचियता कोळी होता. ज्याचे अंगावर (राम नाम जपण्याने देहभान विसरला) वाल्म म्हणजे मुंगी. या मुंग्यानी वारूळ केले. म्हणून तो वाल्मिक कोळी हा क्रष्णी झाला. विशेष म्हणजे नाशिक परिसरात राहणाऱ्या महादेव कोळी लोकवस्तीतल्या लोकगीतात 'तात्याबा' म्हणजे वाल्मिकक्रष्णी राहत होते असा संदर्भ येतो. रामायणातील 'त्राटीकाढरी' हिला रामाने ठार मारले. ते भोगल खंड वाल्मिक क्रष्णीच्या रंथा गावात आहे. त्यास महादेव कोळी 'तात्याबाचा मठ' म्हणतात. याचाच अर्थ महादेव कोळी यांचे महर्षी वाल्मिक क्रष्णीशी जवळचे सख्य होते. सर्वतीर्थ टाकेद हे इगतपुरी पासून जवळच असून या ठिकाणी 'जटायू' 'पक्षाचा वध रावणाने केला. तेव्हा घायाळ झालेल्या जटायुस रामाने बाण मारून त्याची तृष्णा पाणी पाजून भागवली. तेच 'सर्वतीर्थ टाकेद' होय. या परिसरात 'ओंध पट्टा' असून ती जटायूची राजधानी आहे.

त्यामुळे 'वाल्मिक क्रष्णी आणि श्रीराम' हे महादेव कोळी' लोकांच्या अत्यंत जवळचे असल्याचे दिसते. टाकेदला प्रति प्रयागतीर्थ म्हटले जाते. शिवाय पाली साहित्यात 'कोळी शब्दाला कोला' नावाच्या झाडाच्या प्रदेशात राहणारे ते कोल म्हणजेच कोळी होत असाही संदर्भ आलेला आहे.

थोडक्यात कोळी म्हणजे एक श्रम करणारी जमात होय. पण पुढे श्रमाला केंद्रस्थानी ठेवल्याने व्यवसायावरून कोळी वर्गाच्या पोट जाती पडल्या.

उदा.मासे धरणारे कोळी- हे मच्छीमार(सागर किनारा) कोळी. सरंजाम,पाटील, यांच्या घरी पाणी टाकणारे ते

पाणभरे, चुंभळे कोळी (डोक्यावर रूट नये म्हणून कापडाची चुंभळ घेतात) किंवा पखाल कोळी होय. मलहारीचे गीत गाणारे ते मलहार कोळी, ज्यांचा उल्लेख शालिवाहन काळात येतो. कोळी सरदाराने पंढरपूर वसविले असे मालूतरण ग्रंथात वर्णन सापडते. या शिवाय ढोरकोळी, टोकरे कोळी जमाती आहेत.

मात्र महादेवकोळी हे स्वतःला महादेवाचे आद्य भक्त मानतात. 'उत्तर प्रदेशात महादेव की झोली उसमेका कोली' अशी म्हण आहे. असा हा कोळी जो महादेवाची भक्ती करून कौल लावतो आणि त्याच्या भक्तीला पावणारा महादेव. असा महादेवाच्या भक्तीवर विश्वास ठेऊन 'कौल' लावणारा तो 'कौल मतवादी' झाला, म्हणजे कौली-कोली-कोळी झाला. महादेवाचा कौली हाच 'महादेव कोळी' (शब्दाचा अपभ्रंश) झाला हे मात्र स्वीकार्य आहेच व योग्य आहे. महादेवाची तीर्थक्षेत्र जसे भीमाशंकर, त्रिंबकेश्वर, हरिशचंद्रगड, नासिक अशा परिसरात दाट वस्ती करून हा समाज शेती, मजुरी आणि पारंपरिक उत्पादने जसे मध्य गोळा करणे, सरपण गोळा करणे, जंगली औषधे गोळा करणे इ. कामे करून चरितार्थ करतात. यांचे भौगोलिक स्थान डोंगरमाथा, घाटावर असून ते प्रामुख्याने शेती करतात. मात्र काळाच्या ओघात शिक्षण घेऊन त्यांनी प्रगत शेतीचे ज्ञान आत्मसात व अवगत करून ते आता बागायती पिके घेऊ लागले आहेत. शिक्षणात देखील इतर आदिवासी जमातींपेक्षा ते खूप पृष्ठे आहेत.

ही जमात अरण्यात समूहाने राहात आली. सांघिकपणा त्यांच्या अंगी होता आणि आजही आहे. शिवाय त्यांचे विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशात वास्तव्य असल्याने त्यांचे कायमस्वरूपी वास्तव्याचे जिल्हे म्हणजे नासिक, पुणे, अहमदनगर, ठाणे जिल्हा. त्यातील पुण्याचा उत्तर डोंगराळ प्रदेश, भीमाशंकर देवस्थानचा भाग, राजूर, अकोला (अहमदनगर जिल्हा), जव्हार मोखाडा, विक्रमगड, पालघर (ठाणे जिल्हा), नाशिक जिल्ह्यातील, नाशिक, त्रिंबकेश्वर, इगतपुरी, सिन्नरचा डोंगराळ भाग, निफाड, ऐठ आणि मुरगाण्याचा अंशतः काहीच टापू आहे. मात्र दिंडोरी हा तर सर्वात दाट 'महादेव कोळी' 'लोकवस्तीचा प्रदेश आहे. यांच्या वस्तीचे शेवटचे टोक म्हणजे वणी सप्तशृंगी गडापर्यंतच महादेव कोळी वसलेले आहेत. या महादेव कोळी वस्तीच्या प्रदेशास 'कोळवन' 'म्हणून ओळखले जाते.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी – जव्हारचे राजघराणे – पूर्वी मूळ गाव कोंभाळणे (ता. अकोला जि. अहमदनगर) गावचे 'जयबा पोपेरे उर्फ मुकणे 'या महादेव कोळी जमातीच्या आद्य पुरुषाने त्रिंबकेश्वर येथील गौरी राजाचा (रामदेव राव यांचे वंशातील गौरी राजा, मूळ देवगिरीचे यादव घराणे) इ.स. १२८५ मध्ये पराभव करून कोकण प्रांतात आपली निर्विवाद सत्ता प्रस्थापित केली. पुढे दक्षिणेत मुघलांचा शिरकाव झाल्याने दिल्ली सल्तनतचा सत्ताधीश 'महंमद बिन तुघलक' याने जयबा पोपेरे यांचे वर्चस्व मान्य करीत जयबाचे ज्येष्ठ पुत्र धुलाबा यास 'नेमशाह' असे नामकरण करून ५ जून १३४३ साली जव्हार या स्वतंत्र राज्याच्या गादीवर बसविले. या संस्थानावर ११ वर्षे संशोधन करून त्यावर डॉ. गोपाळ रामा गवारी, नाशिक यांनी 'यशवंत' ही जव्हारचा इतिहास अधोरेखित करणारी आणि ४०० पृष्ठे असणारी काढंबरी लिहिली असून ती लवकरच प्रकाशित होत आहे.

सामाजिक, राजकीय चळवळी– मुळात लढवव्ये असणारे महादेव कोळी लोकांनी अनेक सामाजिक आणि राजकीय चळवळी केल्यात. राघोजी भांगरे या आद्य महादेव कोळी क्रांतिकारीकाने इंग्रज राजवटीला सळो की पळो करून सोडले होते. १८५७ च्या बंडाच्या पूर्वी यांचे बंड, उठाव झाले. राघोजी भांगरे यांना इ.स. २ मे १८४८ मध्ये ठाण्याच्या तुरुंगात फाशी दिले. त्याच्या नोंदी ठाणे जिल्ह्याच्या गँझेटियर मध्ये आहेत. त्यांच्यावर भऊसाहेब नेहरे, म्हसुरूळ, नाशिक, यांनी 'सह्याद्रीचा वाघ-वीर राघोजी भांगरे' या महादेवकोळी क्रांतिकारकाचा इतिहास लिहिला आहे. तात्पर्य महादेव कोळी ही अतिशय बलाढ्य, लढवव्ये अशी जमात आहे, त्यामुळेच छत्रपती शिवाजी महाराजांनी देखील तान्हाजी मालुसरे या महादेवकोळी शूरवीरास कोंडाणा किल्ला मोहिमेवर पाठविले व किल्ला तान्हाजीने जिंकला. शिवाजी महाराजांनी बावज्ञ मावळच्या प्रदेशात महादेवकोळी जमातीतील विश्वासू अन प्रामाणिक असणाऱ्यांची नाईक आणि सरनाईक या पदावर नेमणूक केलेली आढळते. महंमद लतीफ हा त्यावेळी महादेव कोळी नाईकांचा १६५७ मध्ये मुख्य सरदार होता. बाजीराव पेशवे काळातही, जवजी बांबळे हे सरनाईक होते. ब्रिटिशांनी तर तत्कालीन उठावाच्या चळवळी दडपण्यासाठी अहमदनगर येथे 'महादेव कोळी क्रॉपस' ही स्वतंत्र फलटण उभी केली होती. (१८५९) थोडक्यात अतिशय प्रामाणिक,

विश्वासू, दयाशील, जीवाला जीव देण्यासाठी तयार, अत्यंत जिगर, कष्टाळू, चारित्र्यवान, प्रेमळ, कर्तृत्वबाज, शब्दाला जगणारी ही जमात नेहमीच पुढे राहिली आहे. आज नाशिक जिल्ह्यातील 'आदिवासी' कोळी महादेव' समाज विकास संघटना' अतिशय जोमाने काम करीत आहे.

आरक्षणाची पार्श्वभूमी:- महादेव कोळी समाजातील लोकांचे विविध गुण हेरून रामायणातील भगवान राम, सप्राट अशोक, राजा मध्यनता, 'जव्हारचे जयबा राजे ते यशवंतराव महाराज मुकणे राजे, मुगल कालीन सप्राट, देवगिरीचे राजे रामदेव राय, राजा सोमशाह रामनगर-धरमपूर, गुजरात, छत्रपती शिवाजी महाराज, पुण्याचे पेशवे, तत्कालीन ब्रिटिश सरकारातील कॅप्टन Mackintosh आणि नंतर स्वातंत्र्य मिळाल्यावर भारत सरकारने म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनेच्या अनुसूचित क्र. २९ वर कोळी महादेव, डोंगर कोळी; म्हणजेच 'महादेव कोळी' जमातीला आरक्षण दिले. या समाजाचे कार्य, सेवा, याची दखल घेत त्यांना बक्षिसे, वतने, जहागिरी, जिमिनी आणि नोकच्या त्या प्रशासनाने प्रदान केल्या आहेत. त्यापाठीमागे महादेव कोळी लोकांनी केलेली देशसेवा कशी नाकारता येईल. जहागिरी व वतने मिळाली त्या घराण्यात प्रामुख्याने राजूरचे पिचड, बारीचे खाडे, बांबळे, भांगरे, देशमुख घराणे. जव्हार येथील मूळ घराणे नाईक-गवारी घराणे (गवारी घराण्यास अहिल्याबाईंनी चंदवड येथे असताना जहागिरी आणि नाईकी म्हणून मौजे पाडे ता. दिंडोरी येथे इनाम म्हणून दिलेल्या जिमिनी आजतागायत आहेत) अशा या महादेव कोळी समाजाच्या कर्तृत्वाची यथोचित दखल घेतली, जी अतिशय योग्य आहे; कारण देशाच्या उभारणीत महादेव कोळी जमातीचे अनन्यसाधारण योगदान आहे, किंवडून त्याच्या कर्तृत्वाची परतफेड म्हणजे त्यांना दिलेले सामाजिक, राजकीय आरक्षण होय. तेव्हा ज्यांचे इतिहासात काहीच योगदान नाही त्यांना त्यामुळे त्या त्या राज्यव्यवस्थेने काही दिले नाही, त्याला 'महादेव कोळी' कसे जबाबदार राहतील. असो, हा मुद्दा आपल्या चर्चेचा नाही.

आरक्षणात घुसखोरी:- आता महादेव कोळी समाजाची प्रतिष्ठा, त्यांचे मोठेपण विचारात घेऊन बरीच इतर कोळी मंडळी खोरुचा जाती लावून या जमातीत घुसण्याचा, सवलती मिळविण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. जे निर्झक अन

असमर्थनीय आहे. महादेव कोळी जमातीला आरक्षण मिळाल्याने बाकीच्या अन्य 'कोळी' जाती 'महादेव कोळी' अशा खोरुचा जाती लावून सवलती उपटण्यासाठी धडपडत असले तरी वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे महादेव कोळी जमात विशिष्ट भौगोलिक पट्ट्यात राहते. त्यासाठी त्यांचे कायमस्वरूपी राहण्याचे क्षेत्र १९७६ साली निश्चित केले आहे, ते भौगोलिक क्षेत्र केवळ नाशिक, पुणे, अहमदनगर, ठाणे जिल्ह्यापुरतेच मर्यादित आहे. शिवाय त्यांची बोली भाषा, परंपरा, संस्कृती, रीतिरिवाज वेगळे आहेत हे बाकीच्या कोळी लोकांनी समजून घेणे गरजेचे आहे.

महादेव कोळी लोकसंस्कृती वेगळेपण :- याशिवाय महादेव कोळी लोकसंस्कृती इतर कोळी समाजपेक्षा निराळी आहे. त्यामुळे इतर कोळी जातीत त्यांचे रोटी बेटी व्यवहार होत नाहीत.

महादेव कोळी लोकांची लोकदैवते ही हिरवा देव, वेताळ, झोरिंग, मावल्या, कणसरी (नाचणी धान्य ज्याला विश्वाचे आद्य धान्य समजले जाते), कान्होबा (कानिफनाथ), म्हसोबा, वीर, पाणदेव गडमवली (जगदंबा मातेचे एक रूप), वाघ्या ही दैवते आहेत. तर ते मे, जून महिन्यात गावात 'बोहाडा' (ग्रामदैवते सोंगे नृत्य) साजरा करतात.

बोलीभाषा व वेष:- महादेव कोळी बोली ही हेल काढून बोलली जाते. भाषेत मृदुता आणि गोडवा. मराठी प्रमाण भाषेला ती जवळ आहे, तरीही देशी भाग आणि डोंगराळ भागात बोलीचे वेगळेपण आहे. महादेव कोळी खिया या अतिशय चारित्र्यसंपन्न असून त्यांच्या ठाई मातृसत्ताक रीतीरिवाज आहेत. त्यामुळे पतीच्या खांद्याला खांदा देऊन त्या काम करतात. कुटुंबावर आणि सासर माहेरच्या आसांवर त्यांचे अपार प्रेम असते. त्या अतिशय धाडसी असून पुरुषार्थ गाजविण्याची ताकद आणि शौर्य त्यांच्या ठाई आहे. तिला कुटुंबात अत्यंत मानाचे स्थान असते. हा मातृसत्ताक पद्धतीचा परिपाक आहे.

सुनेला तर आपल्या मुलीप्रमाणे वागविले जाते. वधुपित्याला द्याज देतात. ते वस्तू आणि रोख पैशाच्या स्वरूपात देतात. मुलीच्या पित्याङडून 'हुंडा नावाची खंडणी' घेतली जात नाही. सुनेला कधीही आत्महत्या किंवा जाळून मारण्याचे

प्रसंग येत नाहीत. त्यासाठी काडीमोड (वेगळे होणे, फारकतीचा, कोर्टात न जाण्याचा पर्याय) घेऊन स्वाभिमानाने जगण्याचा मार्ग खुला असतो. हे आदर्श बाकीच्या बिगर आदिवासी समाजाने समजून घेणे फार गरजेचे आहे. या जमातीची मुले आपल्या आईवडीलांना अत्यंत आस्थेने सांभाळतात, आरोग्याची काळजी घेतात, वृद्धापकाळात मुले आई वडिलांना कोणतेच कष्ट करू देत नाहीत. विधवा बहिर्णीचा, भाचे -भाची यांचा सांभाळ तर पराकोटीचा असतो. स्निया पातळ, लुगडे चोळी(आज ह्यात असलेल्या जुऱ्या विचाराच्या स्निया) घालतात. पूर्वी गरीबीमुळे एका लुगड्याचे दोन भाग करून वापरले जात, त्यास धांटुक म्हटले जाई. त्यावर रंगीत तांबड्या रंगाची फडकी वापरली जात होती व आजही आहे. 'धांटुक -फडकी' हे महादेव कोळी स्नियांचे 'वस्त्र परिधान पेटेंट' आहे असे म्हटल्यास वावगे अजिबात होणार नाही. पुरुष धोतर टोपी, सदरा, कोपरी, वृद्ध लोक पागोटे डोक्यावर बांधतात जे लाल रंगाचेच असते. 'समाधान आणि नियंत्रित भौतिक गरजा हे महादेव कोळी लोकांचे जीवनाचे गमक आहे. चराचरात ईश्वर पाहण्याची त्यांची दृष्टी खूप काही सांगून जाते.

लोकसाहित्याचा अपार खजिना- शिक्षण हाती आल्यावर अनेक महादेव कोळी साहित्यिक तयार झाले. त्यांनी लोकसाहित्य आणि इतर गद्य व पद्य साहित्य निर्माण केले.

पहिला संतकवी- चोंभा कवी ज्याने एका 'कोळीयाचे उखाहरण' हे अजरामर असे काव्य लिहिले आहे. नगर जिल्ह्यातील तिसगाव येथे त्यांचे बाढ सापडले. हे रा. चिं. ढेरे यांचे संशोधन आहे. बेरे हा कवी महादेवकोळी वस्तीच्या भौगोलिक प्रदेशातील असल्याने शतप्रतिशत तो महादेव कोळीच होता हेही स्पष्ट होते.

आता संशोधक साहित्यिक म्हणून प्रथमत: डॉ गोविंद गारे यांचे नाव प्रामुख्यने अधोरेखित करावे लागते. त्यांनी 'सह्याद्रीतील महादेव कोळी' पुस्तक लिहिले. जो महादेव कोळी समाजाचा सामाजिक दस्त ऐवज आणि मैलाचा दगड आहे. त्यापूर्वी capt. Mackintosh यांनी महादेव कोळी लोकांवर, कोळी क्रॉपस'वर लिखाण केले आहे. तसेच G.S. Ghurye यांनी 'The Mahadev Koli' हा संशोधात्मक ग्रंथ १९६३ (पॉप्युलर प्रकाशन) लिहिला; जे मुंबई विद्यापीठात समाजशास्त्र विभागात विभाग प्रमुख होते. त्यांनंतर अनेक

लोकांनी संशोधन केले जे महादेव कोळी समाजाचे होते. ज्यात डॉ. गोपाळ रामा गवारी यांचा, 'महादेव कोळी समाजातील लोकसाहित्याचा वाडमयीन दृष्टीकोनातून अभ्यास' आँकटोबर (२००९), डॉ. संगीता गोपाळ गवारी यांचा 'महादेव कोळी लोककथांचा लोकतत्वीय व वाडमयीन दृष्टीकोनातून अभ्यास' नाशिक जिल्हा (२०१५) असे संशोधन पीएच.डी. पदवीसाठी केले आहेत. पुणे विद्यापीठात हे संशोधन झाले.

महादेव कोळी साहित्यिक – कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक, एकांकिका, समीक्षा, आत्मचरित्र, संशोधन असे सर्व प्रकारचे साहित्य डॉ. गोपाळ गवारी यांनी लिहिले आहे. त्याशिवाय संजय दोबाडे, काशिनाथ सारूकते यांनीही कथा लिहिल्या.

जनजाती गौरव दिवस

आजचा दिवस देशाच्या इतिहासात सदा सर्वदा स्मरणीय झाला, भारत सरकारने आज १५ नोव्हेंबर जनजाती गौरव दिवस घोषित केला. जनजाती अस्मिता व गौरवाचे भान असणारे हे सरकार व मा.प्रधानमंत्री व सर्वांचे हार्दिक अभिनंदन.

या निमित्ताने सर्व जनजाती समाजाने इंग्रजी सत्तेविरुद्ध केलेला अनथक-अविरत संघर्ष समाजासमोर अनायासे आला, कारण जननायक भगवान बिरसा प्रतिक आहेत या इंग्रजी सत्तेविरुद्ध झालेल्या जनजातीय संघर्षाचे. जननायक भगवान बिरसा प्रतिक आहेत संपुर्ण देशाने परकिय सत्तेविरुद्ध केलेल्या संघर्षाचे.

अखिल भारतीय वनवासी कल्याण आश्रमाचे ही अभिनंदन करायला हवे. देशातील या सर्वात मोठ्या जनजाती संघटनेने या घोषणेसाठी खूप प्रयत्न केले. जनजातीय गौरव दिवसाची ही घोषणा कल्याण आश्रमाचे तपस्वी पूर्व राष्ट्रीय अध्यक्ष स्वर्गीय जगदेवरामजी यांना अनोखी श्रद्धांजली ठरेल

संजय कुलकर्णी
अ.भा.सहहितरक्षा आयाम प्रमुख
पश्चिम क्षेत्र संघटन मंत्री

ईरुला जनजाती समाज

मोहिनी पाटणकर
८३००६५२०९

ज्ञान त्यांच्याजवळ आहे, असा एक समाज भारतात आहे. इरुला जनजातीजवळ हे अद्भुत ज्ञान आहे. या नाग सापांशी त्यांचे जेणू काही जवळचे नाते आहे. नाग साप पकडण्यातील त्यांचे प्राविष्य जगावेगळे आहे.

दक्षिण भारतात तामिळनाडू, केरळ, आंध्र प्रदेश व कर्नाटक या राज्यांमध्ये या समुदायाचे वास्तव्य आहे. सर्वात जास्त संख्या तामिळनाडूमध्ये आहे. या समुदायातील जाणकार लोक सांगतात की सध्याचे चेन्नई म्हणजे मद्रासच्या भोवती दाट जंगल होते. काळाच्या ओघात जशी शहराची वाढ होत गेली, तसेही जंगल क्षेत्र कमी होत गेले व तेथे राहणारे हे आदिवासी म्हणजेच जनजातीचे लोक विस्थापित झाले, विखुरले गेले.

रंगरूपा बाबत या समुदायाचे

प्रमुख लक्षण म्हणजे त्यांचा गडद सावळा रंग. याबाबत एक पौराणिक कथा सांगितली जाते. पूर्वी खूप दाट जंगल होते, त्या जंगलात एक जोडपे राहात होते. पती अंध होता पण त्याला पशु पक्षांची भाषा समजत असे. एकदा तो झाऱ्यावर पाणी प्यायला गेला असताना त्याला पशुपक्षांचे बोलणे ऐकू आले. आता लवकरच प्रलय होणार आहे, तेव्हा आपल्या सुरक्षेसाठी आपण जागा शोधायला हवी. हे ऐकून तो घरी आला व पत्नीला त्याने ही हकीकित सांगितली, व जरुरी सामान घेऊन ते दोघे उंच पर्वतावर च्या गुहेत राहायला निघून गेले. गुफा अंधारी होती, तेथे ते कसेबसे राहात होते. एकदा शंकर-पार्वती विमानातून जात असताना या दाट जंगलात एके ठिकाणी धूर येताना दिसला. तेथे गेल्यावर त्यांना हे पती-

पत्नी भेटले व झालेल्या घटनेबद्दल ची माहिती त्यांना कळली. अंधाच्या गुहेत राहिल्यामुळे तुमचा वर्ण गडद काळा झाला आहे, पण तुम्ही धाडस दाखविले म्हणून मानव वंश शिळ्क राहिला असे म्हणत त्यांना आशीर्वाद दिला. शंकराच्या गव्यातील नाग सापांशी तुमचे जवळचे नाते असेल, तुम्हाला त्यांच्याबाबत खूप ज्ञान प्राप्त होईल, असा आशीर्वाद दिला.

दुसरी कथा प्रचलित आहे, ती निसर्गाशी निगडित आहे. अतिशय दाट जंगलात सूर्यप्रकाश जमिनी पर्यंत पोहोचणे शक्य नसते, सतत अंधार असतो, म्हणून त्यांचा वर्ण असा आहे.

जे काम अमेरिकेत कोणालाही करता आले नाही, ते काम ईरुला जनजातीतील मासी आणि वाडीविल या युवकांनी सहजपणे करून दाखवले. ईरुला जनजातीतील लोकांना असलेले झान कुणालाही आश्चर्यचकित करणारे आहे. भारताचा मान आहे हा, अभिमान आहे.

या ईरुला समाजाला काही ठिकाणी ईरुलिगा तर कुठे ईरुडा असे संबोधले जाते. तामिळ भाषेत ईरुडा शब्दाचा अर्थ आहे अंधार, व त्या समाजातील लोकांच्या वर्णामुळे या जनजातीला हे नाव पडले असा समज आहे.

ईरुला जनजाती चे लोक बहुतांशी अनपढ, अशिक्षित होते, पण एक वेळ अशी आली की या जनजातीतील लोकांची अमेरिकेने मदत मागितली.’

फ्लोरिडा फिश अॅड वाइल्डलाइफ कन्डार्वेशन’ या संस्थेला एक समस्या सोडवताना, या ईरुला समाजाची मदत घ्यावी लागली.

अमेरिकेतील नॅशनल एकरर्लेड पार्क या प्रशासनापुढे एक वेगळीच समस्या उभी राहिली. तेथे अजगरांची संख्या खूप वाढली होती, संरक्षित प्रजातीच्या प्राण्यांना हे अजगर सहज गिठत असत, शिकार करत असत. अशा अजगरांना पकडण्याचे बरेच प्रयत्न करून झाले. अनेक शिकाय्यांना पाचारण करण्यात आले, विशेष ट्रेनिंग दिलेले श्वानपथक मदतीला होते, पण या अजगरांची शिकार करणे काही जमेना. तेव्हा भारतातील ईरुला समाजातील लोकांची मदत घ्यायचे

ठरले. चेन्नई येथील झुला स्नेक कॅचर असोसिएशन मधील सहकारी समितीने झुला समाजातील मासी आणि वाडीवेल नावाच्या दोन व्यक्तींना अमेरिकेला पाठविले त्या दोघांनी दोन महिन्यांच्या आत ३४ अजगर पकडून दिले.

झुला समाजातील लोक नाग साप यांना पकडण्यात विशेष तरबेज आहेत. कोणते नाग साप विषारी आहेत आणि कोणते नाहीत हे त्यांना दुरून पाहून सुद्धा समजते, एवढेच नाही तर त्यांचे वय काय असावे ते सुद्धा ओळखू येते. विषारी नाग किंवा साप चावल्यास विषारा प्रभाव वेगाने कमी करणारी औषधे ते बनवतात. या औषधांमुळे, त्यांनी केलेल्या उपचारांमुळे आत्तापर्यंत अनेक लोकांना जीवदान मिळाले आहे. याशिवाय परंपरिक जडीबुटींची औषधे तयार करण्यातील त्यांचे कौशल्य वादातीत आहे. औषध उपचार करण्यार्थांद्ये महिलांची संख्या अधिक आहे. अंदाजे तीनशे वीस जडीबुटी किंवा औषधी बनस्पती उपचारांचे प्रशिक्षण त्या देऊ शकतात. एक वेगळे वैशिष्ट्य म्हणजे गर्भवती स्त्रीची नवव्या महिन्यात नाडीपरीक्षा करून तिच्या प्रसूतीची वेळ सांगू शकतात अशी माहिती एकदा एका भाषणात श्रीमती कौशल्या दीदी यांनी दिली होती याशिवाय समाजातील बद्दल रूढी परंपरा बद्दल सांगितले होते.

१९७२ मध्ये बन्य जीव संरक्षण अधिनियम अस्तित्वात आल्यावर कुठल्याही प्राण्यांची शिकार करण्यावर बंदी आली. भारतीय हर्पेलॉजीस्ट आणि वाइल्डलाइफ कान्डऱ्वेशनीस्ट, रोम्युलस व्हिटेकर हे खूप वर्ष या झुला समुदायाबोरोबर काम करत होते. या समाजाजवळ असलेले औषधी ज्ञान, विषारी नाग साप पकडण्यातील त्यांचे कौशल्य त्यांनी अनुभवले होते. बनविभागाच्या कायद्यांमुळे यांचे जीवन धोक्यात आले होते. अशा वेळी १९७८ मध्ये त्यांनी चेन्नई शहराजवळ झुला स्नेक कॅचर नावाची सहकारी संस्था स्थापन केली आणि या समाजाच्या ज्ञानाचा फायदा मानव समाजाला मिळवून दिला. सापांचे संरक्षण व सापांचे विषापासून अंटी वेनम लस तयार करणे या कामाला गती दिली, हे काम सोपे नाहीये. अतिशय सावधपणे हुशारीने जंगलातून या विषारी सापांना पकडून आणले जाते, हे साप वयस्कर व हेलदी, उत्तम आरोग्य असलेले असणे आवश्यक असते, याचे उपजत ज्ञान या समुदयाकडे असते. योग्य सापांची निवड करून ते असे साप पकडून आणतात. तीन

आठवडे या सापांना अतिशय काळजीपूर्वक सांभाळले जाते. विष काढून घेतल्यावर जंगलात सोडताना, त्यांच्यावर खुणेचे चिन्ह तयार करून सुरक्षितपणे परत जंगलात सोडले जाते. हे चिन्ह सापांच्या सुरक्षेसाठी असते. त्याच त्या सापांना पकडण्याची चूक होऊ नये म्हणून ही काळजी घेतली जाते. ठाराविक काळानंतर साप कात टाकतात, तीन चार वेळा कात टाकेपर्यंत हे चिन्ह सुरक्षित राहते.

काळाच्या ओघात झुला जनजाती जवळ असलेले हे ज्ञान लुप्त होऊ नये यासाठी आपण भारतीयांनी विशेष काळजी घेतली पाहिजे. दक्षिण भारतातील निलगिरी पर्वताच्या टेकडऱ्यावर यांचा निवास आढळतो. हा समाज विष्णु पूजक आहे तसाच शिवपूजक आहे.

पूर्वी संक्रांत हा सण साजरा करण्याची त्यांच्यात पद्धत नव्हती असे म्हणतात, पण गेली अनेक वर्ष आता ते संक्रांतीचा सण साजरा करतात. त्यासाठी महाबलिपुरम येथील समुद्रकिनाच्यावर चार दिवस त्यांचा निवास असतो. यामध्ये पूर्वजांची पूजा होते, चुली ची पूजा होते, नंतर चार दिवस हा उत्सव ते साजरा करतात. पाहुणे आले तर औक्षण करून स्वागत केले जाते. पूर्वी बालविवाहाची पद्धत होती. महिलांचे स्थान या समाजात फार अवघड आहे. बरेच विधी संस्कार हे हिंदू धर्मियांप्रमाणेच आहेत, मुलांचे कान टोचणे जानवे घालणे इत्यादी पण मृत्यू झाल्यावर त्या व्यक्तीला पद्धासनात ठेवून मातीत गाडतात.

या समाजातील बहुतेक लोक स्वभावाने अतिशय सौम्य आणि चांगले असतात पण आता त्यांच्या या स्वभावाचा त्यांच्या गरिबीचा व त्यांच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घेतला जात आहे व मोठ्या प्रमाणावर धर्मातर होत आहे. यांचे राहणीमान साधे असते गरीबीमुळे बांबूचे घर व त्यावर नारळाच्या झावळ्यांचे छत किंवा आता प्लास्टिकचा कागद असे स्वरूप असते. आवश्यक कागदपत्रे तयार करत असताना त्यांना अवघड जात होते, पण आता ही परिस्थिती बदलत आहे. कौशल्या दिंदीनी अजून एक आठवण सांगितली होती. २०१४ मध्ये आलेल्या महापुराचे वेळी प्रत्यक्षात चेन्नई जवळ काही अंतरावर असलेल्या झुला समाजाचे खूप मोठे नुकसान झाले होते. तेथे जाऊन मदत कार्य करणे अतिशय अवघड होते पण दिंदीनी निधार केला व व .क.आ.च्या काही सहकाच्यांसमवेत तिथे पोहोचल्या.

परिस्थिती खूपच गंभीर होती. या समाजाचे पुनर्वसन करण्यासाठी मोठ्या निधीची आवश्यकता होती. त्यांनी ऑनलाईन सुधा मूर्ती, सेवा भारती अशा अनेकां बरोबर संपर्क साधला व वेगाने दोन कोटी रुपये जमा केले व पुनर्वसन योजना तितक्याच वेगाने पार पाडली. हिम्मत केली तर हे सेवाकार्य आपण उत्तम रीतीने पार पाडू. शक्तो हा विश्वास त्यांनी वनवासी कल्याण आश्रमाच्या कार्यकर्त्यांच्या मनात

निर्माण केला. त्या गेली २८ वर्षे या कामात कार्यरत आहेत. दक्षिण भारतातील चारही राज्य व दक्षिण मध्य भारत महिला प्रमुख म्हणून त्यांच्याकडे दायित्व आहे. त्यांचे व त्यांच्या सहकाऱ्यांचे कार्य निश्चितच खूप प्रेरणादायी व अभिनंदनीय आहे.

पोन्या क्रिकेट खेळतो

आईस दळण दळते, अन् बाप घाम गाळतो
चेंडू अन् बॅट घेऊन पोन्या क्रिकेट खेळतो...

देवदत्त चौधरी
मू.पो. म्हसगण, ता. पेठ

आखे गावातून लेंडारून, रातीचे दहा वाजता येतो
तवलीतला बघुण्यातला, निखून चीखून खातो

काम नाय कर, पन चांगला चांगला गिळतो
चेंडू अन् बॅट घेऊन पोन्या क्रिकेट खेळतो...

तंबाखू अन् गुटखा येलं, पाउल टाकून लागतो
आंबल करायला पैसेही घरी होऊनच मागतो

बहासकड चुना मागून पोन्या तंबाखू चोळतो
चेंडू अन् बॅट घेऊन पोन्या क्रिकेट खेळतो...

बहास जातो खांडाय, आईस जाते गोवन्यावर
चार पाच जोडीदार घेऊन हा क्रिकेटच्या दौऱ्यावर

पोटभर जेऊन पोन्या, मग पलगावर लोळतो
चेंडू अन् बॅट घेऊन पोन्या क्रिकेट खेळतो...

कॉलेज फक्त नवालं, हा पोरग्यांच्या माग लागतो
एकीला तर फसवतो, पण दुसरीलाही ठगतो

पोट खपाटीला गेल्यावर, मग चिळ्ली पोटभर गिळतो

डॉ. व्ही. एम. देशमुख
सहाय्यक प्राध्यापक
राजाराम महाविद्यालय,
कोल्हापूर

विविध धर्माची पूजा वेगवेगळी असते. भारतीय संस्कृतीची गोष्ट ही आहे की विविध समाजांच्या समजुतीनुसार त्यांचे देव देवता पण वेगवेगळे असतात.

भारतात हिंदू, मुस्लीम, शीख, ख्रिश्न, बौद्ध, जैन आणि पारसी ह्या धर्माचे लोक राहात आहेत. ह्या सगळ्या धर्मांचे देव वेगळे आहेत, त्यांची पूजा पद्धती वेगळी आहे.

भारतात आपापल्या धर्मानुसार ईश्वराची पूजा केली जाते, स्तवने म्हटली जातात. पारंपारिक पद्धतीने भक्तिभावाचे केलेले प्रकटीकरण महत्वपूर्ण मानले जाते. ईश्वराच्या पूजेअर्चेवर विशिष्ट पद्धतीने धार्मिक नीतीचा पगडा असतो. तरीसुद्धा एक विशेष उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे इथे एकमेकांच्या धर्मांचा आदर केला जातो. त्या बरोबरच दुसऱ्यांच्या देवी देवतांच्या संदर्भात भक्ती भाव ठेवला जातो. असे जर झाले नसते तर भारतात इतक्या सगळ्या धर्मांचे लोक जिवंत राहिले नसते.

भारत हा सगळ्यात मोठा असा सातवा देश आहे. भारताची सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विविधता ग्रामीण आणि शहरी भागात दिसून येते. देशातील कोणतेही एक राज्य

आदिवासी देवी-देवता

भूमिका:

जगातील सगळ्या देशांमध्ये ईश्वराची पूजा केली जाते. ही पूजा कोणत्याही विकसित किंवा अविकसित देशात नित्य नेमाने केली जाते. आपल्या परंपरा व संस्कृतीवर आधारित

‘आंध’

एका विशिष्ट धर्माचे असे बनले नाही आहे. अनेक धर्मांची विविधता असूनही त्यामध्ये एक मुलभूत एकतेचे सूत्र आहे, ज्यांनी समस्त भारतीय समाज विशाल राष्ट्राच्या रूपात उभा आहे.

भारतात आदिवासी जमातींची संख्या ६४५ च्या आसपास आहे. महाराष्ट्रात यांच्या ४५ उपजाती आहेत. ज्यामध्ये गोंड, प्रधान, कोलाम, भिल, आंध, वारली, पारंधी इ. जाती महत्वाच्या आहेत. ह्या सगळ्या आदिवासींच्या सांस्कृतिक गोष्टीमध्ये परिवर्तन आहे. ह्यांची परंपरा वेगळी आहे. ईश्वरीय शक्ती प्राप्त करण्याचे रीतीरिवाज वेगळे आहेत, त्यामुळे त्ये आपल्या संस्कृति व परंपरांचे पालन वर्षानुवर्षे करत आले आहेत.

भारतात आपापल्या धर्मानुसार ईश्वराची पूजा केली जाते, स्तवने म्हटली जातात. पारंपारिक पद्धतीने भक्तिभावाचे केलेले प्रकटीकरण महत्वपूर्ण मानले जाते. ईश्वराच्या पूजेअर्चेवर विशिष्ट पद्धतीने धार्मिक नीतीचा पगडा असतो. तरीसुद्धा एक विशेष उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे इथे एकमेकांच्या धर्मांचा आदर केला जातो. त्या बरोबरच दुसऱ्यांच्या देवी देवतांच्या संदर्भात भक्ती भाव ठेवला जातो. असे जर झाले नसते तर भारतात इतक्या सगळ्या धर्मांचे लोक जिवंत राहिले नसते.

‘आंध’ आदिवासी देवी-देवता:

‘आंध’ आदिवासी महाराष्ट्रात परभणी, नांदेड, हिंगोली, वाशीम, अमरावती, यवतमाळ, अकोला इ. जिल्ह्यात आणि तेलंगणातील आदिलाबाद जिल्ह्यात आढळून येतात. वनांमध्ये, जंगलांमध्ये राहिल्यामुळे त्यांच्यावर निसर्गाचा प्रभाव असतो. आकाश, जमीन, वायू, पाणी, वृक्ष या सर्वांच्या त्यांच्या जीवनावर खूप प्रभाव असतो. म्हणून ते निसर्गालाच ईश्वर मानतात. ‘आंध’ समाजात मुळात तीन देवतांचे स्थान असते. कुलदैवत, ग्रामदैवत, इष्टदैवत.

यांच्याकडच्या शुभकार्याचा आरंभ ईश्वराच्या पूजेने होतो. कुलदैवत ही मुलतः कुटुंबाशी संबंधित असते. ती त्यांच्या वंशाचे किंवा कुटुंबाचे रक्षण करते. ‘आंध’ समाजाचा आत्मा, परमात्मा, पुर्नर्जन्म, कर्मकांड, मोक्षमुक्ति, देवी चमत्कार, तंत्र-मंत्र, पाप-पुण्य इ.

वर श्रद्धा असते.

त्यांचे देवाचे स्थान नेहमी गावाच्या बाहेर, झाडावर, वृक्षाच्या खाली, नदी-नाल्याच्या काठी अश्या ठिकाणी असते. डॉ. गौतम कुंवर एका ठिकाणी म्हणतात, अधिकतम आदिवासी लोक आस्तिक असतात. आदिवासी हे निर्सार्पूजक असल्यामुळे ते प्रकृतीलाच आपला धर्म मानतात. तसे पाहायला गेले तर हे आदिवासी स्वतःला हिंदूच समजतात.

‘आंध’ आदिवासी खूप देव देवतांना मानतात. ज्यामध्ये अनुसया, महादेव, दत्तात्रय, खोकलदेव, आईमाय, मसाई, सटवाई, आसरा, लांडगदेव आणि म्हसोबा इ. चा समावेश होतो. कष्टाची कामे करताना खूप गीते गायली जातात. ह्या देव-देवतांच्या प्रती आपली श्रद्धा प्रकट करताना गीतांच्या, गाण्यांच्या द्वारे भक्तीभावना प्रकट होते. आंध स्त्रीचा मुळात देवावर विश्वास असतो. तिचे स्वतःचे व कुटुंबाचे मंगल व्हावे हीच तिची इच्छा असते. देवी-देवतांच्या दर्शनाला आपल्या कुटुंबासमवेत जाताना ती मनोमन देवाची प्रार्थना करत असते. तिच्यावर पुराणग्रंथ, ईश्वरीय कथा, गोष्टी इ.चा खूप प्रभाव दिसून येतो.

‘आंध’ देवी-देवतांचा परिचय खालीलप्रमाणे आहे.

१. खोकलदेव:

‘आंध’ समाजात ‘खोकलदेवाला’ मानणाऱ्या लोकांची संख्या जास्ती दिसून येत नाही. ‘आंध’ वस्तीच्या जवळच खोकलदेवाना वसवले जाते. लहान मुलांना जेव्हा ताप, खोकला येतो, तेव्हा आंध लोक खोकलदेवाची प्रार्थना करतात.

देवा खोकल देवा / तुजा आसिरवाद ठेवा।
गांव कुसावर बसले / म्हनोनी गांव हसले
देवा खोकल देवा / तुजा आसिरवाद ठेवा।
मया लेकराची खुशी / करीतो तुजी शांती
घेऊन येतो बोन / देवा खोकल देवा
तुजा आसिरवाद ठेवा।

खोकलदेवाचा निवास गावाच्या जवळच असतो. एखाद्या दगडाला कुंकू आणि हळद लावून हनुमानाच्या देवळाजवळ ठेवले जाते. ‘आंध’ लोकांचा असा विश्वास आहे की जर आपण ‘खोकलदेवाची’ पूजा केली तर तो आपल्या गावाचे

आणि कुटुंबाचे रक्षण करतो. जर एखाद्या मुलाला ताप आला तर खोकलदेवासाठी भात शिजवला जातो. अल्युमिनियमच्या भांड्यात शिजवून देवाजवळ ठेवला जातो. त्या गरम नैवेद्याला ‘उबलबोन’ म्हटलं जातं. हळदी, कुंकू, उद्बर्ती इ.लावून घरी परत येतात. काही दिवसांतच मुलाचा ताप, खोकला निघून जातो.

२. आईमाता:

‘वाडी’ किंवा ‘दरी’ च्या बाहेर कुठेरी ‘आईमातेचा’ निवास असतो. लाकडाला वस्त्र गुंडाळून त्याला दगडाच्या सहाय्याने उभे केले जाते. खूप भक्त आपल्या इच्छा मनात ठेवून तिच्याजवळ येतात. त्या इच्छा पूर्ण झाल्या की ‘आईमातेला’ नवीन वस्त्र नेसवतात. हळदी, कुंकू लावून, बांगड्या भरतात. ‘आंध’ वाडीत जर कोणी लहान मूळ आजारी पडले तर ‘आंध’ स्त्री आईमातेच्या जवळ जावून तिच्या पाया पडते.

उठली माता बसली उनाला /
सूर्याला पार देली बोलेना कोनाला
कुंकवाचे झाड तोडुन केले परांगण /
बाळा तुझ्या नवसासाठी घेते लोटांगन।

उठली माता बसली उनाला /
सूर्याला पार देली बोलेना कोनाला
भंद्यार्याचे झाड तोडुनी केले पटांगन /
बाळा तुझ्या नवसासाठी घेते लोटांगन।

उठली माता बसली उनाला /
सूर्याला पार देली बोलेना कोनाला
लिंबोनीचे झाड तोडुन केले पटांगन /
बाळा तुझ्या नवसासाठी घेते लोटांगन।

उठली माता बसली उनाला /
सूर्याला पार देली बोलेना कोनाला
नारळाचे झाड तोडुन केले पटांगन /
बाळा तुझ्या नवसासाठी घेते लोटांगन।

उठली माता बसली उनाला /
सूर्याला पार देली बोलेना कोनाला
उत्काड्याचे झाड तोडुनी केले पटांगन /
बाळा तुझ्या नवसासाठी घेते लोटांगन।

‘आंध’ स्त्री आपल्या मुलाचे आजारपण बरे व्हावे म्हणून मातेच्या पायी लीन होते. ‘आंध’ स्त्रीचा नवस माता पूर्ण

ॐ दृष्टि नृत्यं दृष्टि नृत्यं

करते. नवस पूर्ण झाल्यावर देवीला जे बोलले असते ते करायला ती विसरून जाते. मग देवीचा प्रकोप होतो, त्या प्रकोपापासून वाचण्यासाठी ती हळदी, कुंकू, लिंबू, नारळ, उद्बर्ती इ.पूजेचे सामान घेऊन येते. मातेचा क्रोध शांत करण्यासाठी ती मातेच्या पायावर पडून प्रार्थना करत राहाते.

‘आईमातेला’ चंद्रपूरच्या धूरपतमातेचे दुसरे रूप समजले जाते. मराठवाड्याच्या ‘आंध’ लोकांना नेहमी चंद्रपूरला जाता येत नाही, म्हणून धूरपतमातेची प्रतिष्ठापना गावाच्या बाहेर, शेताच्या बाजूला केली जाते. आर्थिक परिस्थिती चांगली नसेल तर याच मातेचे दर्शन घेतले जाते. पाच कुमारिकांना बोलावून, त्यांची पूजा केली जाते. त्यांना आईमातेच्या मंदिरात नेले जाते. त्या सगळ्या कुमारिका मातेचे गुणगान गात मंदिरात पोचतात.

गडचांदया नगराची झाली भांडाराची चोरी
धराग धरा चोराला गोंडराजाच्या पोराला
पोराला बांधा झेंड्याच्या दोराला।
गडचांदया नगराची झाली कुंकवाची चोरी
धराग धरा चोराला गोंडराजाच्या पोराला
पोराला बांधा झेंड्याच्या दोराला।
गडचांदया नगराची झाली बदामाची चोरी
धराग धरा चोराला गोंडराजाच्या पोराला
पोराला बांधा झेंड्याच्या दोराला।

ह्याप्रमाणे सगळ्या मुली हातात कटूनिंबाची पाने, पाण्यानी भरलेला कलश, पूजेचे तबक, थाळीत हळदी, कुंकू, खारीक, बदाम, सुपारी इ. सामान घेऊन आईमातेला देण्यासाठी जातात. ह्या वस्तूंची पण चंद्रपुरात चोरी होते. चोरी करणाऱ्या ‘गोंड’ मुलाला बाधून ठेवतात. या प्रकारे आपली इच्छा पूर्ण करण्यासाठी मातेचं दर्शन घेतले जाते.

३. मसाईः

नवस पूर्ण करणाऱ्या देवतेला ‘मसाई’ म्हणतात. ‘मसाई’ चे स्थान कोणाच्या घरी, वाडीत, दरीत, शेताच्या बाजूला असे कुठेही असते. शनिवारी आणि मंगळवारी ‘मसाई’ची पूजा केली जाते. मार्च आणि एप्रिल महिन्यात ह्या देवाला मेंढा-बकरीचा बळी दिला जातो. आठ खुरांचा मेंढा किंवा बकरी असेल तर उत्तम मानले जाते.

बकच्याला बळी देण्यासाठी मंगळवार हा दिवस निवडला

जातो. शनिवारी मारुतीचा दिवस असल्यामुळे लोक उपास करतात. म्हणून मंगळवारी जेवण झाल्यावर जे अन्न उरते ते बुधवारी पण खाऊ शकतात. मसाईला नवीन वस्त्र नेसवताना ‘काळे वस्त्रच’ नेसवले जाते. काळे वस्त्र मसाई साठी महत्वाचे मानले जाते. इतर कोणत्याही रंगाचे वस्त्र आणू शकत नाही. हळदी, कुंकू आणि ओटी भरण्याचे सगळे समान त्याला अर्पण केलं जाते.

काई कळेना, काई सुसेना/गुपीत तुझा धाक
भंडाराला मोती घोस/गुपीत तुझा धाक
काई कळेना, काई सुसेना/आनाडी देस देवी आनाडी देस।
कुंकवाला मोती घोस/मसाई पाटावर बस
गुपीत तुझा धाक/काई कळेना, काई सुसेना
आनाडी तुझा देस ग देवी/आनाडी तुझा देस।

अश्या प्रकारे देवीच्या महानतेचे वर्णन या स्त्रिया आपल्या गीतात करतात. सगळीकडे हळदी कुंकवाचे सडे पडले आहेत, आम्ही सगळी तुझी बालके आहोत, तू सगळ्यात ज्ञानी आहेस, आम्ही सगळे अडाणी आहोत, तुझा महिमा अपरंपर आहे. अश्या प्रकारे देवीची स्तवने गायली जातात.

मसाई साठी शिजवलेल्या गव्हापासून बनवलेले आंबील, चण्यापासून बनवलेल्या घुगऱ्या, लाडू, वड्या, पुऱ्या, आसा, सुई, कंगवा, काळ्या रंगाचा ल्लाऊज इ.वस्तू आवश्यक असतात. मेंढ्या-बकच्याची पूजा करून त्यांचा बळी दिला जातो. एका प्लेटमध्ये हरभन्याच्या घुगऱ्या घेऊन त्याच प्लेट मध्ये बकरीचे रक्त घेतले जाते. ते शेतात चारी दिशांना फेकले जाते. ह्या वेळी पाच सव्वाण्य स्त्रियांना बोलावून देवीची पूजा केली जाते. सगळेजण एकत्र येऊन भोजन करतात. ‘वाडी’ किंवा ‘दरी’ मधले सगळे ‘आंध’ जन एकत्र येऊन सामाजिक एकतेचे दर्शन घडवतात.

४. सटवाईः

ज्या प्रकारे मसाईबद्दल ‘आंध’ आदिवासींची श्रद्धेची भावना आहे तसाच भाव सटवाईबद्दल पण त्यांना आहे. डॉ. धनंजकर म्हणतात, यवतमाळ जिल्ह्याच्या पुसद तालुक्यात ‘खडकदरी’ या गावी ‘सटवाई’ चे ठाणे आहे. ही देवता ब्रह्मदेवतेच्या आदेशानुसार माणसांचे भवितव्य लिहिते. ‘सटवाई’ अक्षर ब्रह्माचा लिखा, कधी न चुके देवादिका, असा आंध लोकांचा विश्वास आहे.

हाप्रमाणे ‘आंध’ लोकांमध्ये सटवाईवर अगाध श्रद्धा आहे. माता सटवाईचे दर्शन घेताना ‘आंध’स्तीचे मन श्रद्धेने भरून येते.

जूना रोड सडकला/हाळद कुंकु माय वटीला,
आलो तुया भेटीला।

जूना रोड सडकला/नारळ, बेल फुल माय वटीला,
आलो तुया भेटीला।

जूना रोड सडकला/साकट,
उतकाडी माय वटीला आलो तुया भेटीला।

जूना रोड सडकला/आरती कापूर माय वटीला,
आलो तुया भेटीला।

जूना रोड सडकला/पातळ खानचोळी माय वटीला,
आलो तुया भेटीला।

‘आंध’ स्ती सटवाईचे दर्शन घेण्यासाठी खूप लांबून येतात. त्यांच्यासाठी सटवाईचे दर्शन होणे जरुरी असते. आपली मनोकामना पूर्ण करण्यासाठी त्या कितीही संकटांना तोंड देऊ शकतात. ह्या पूजेसाठी त्या साखर, उदबत्ती, नारळ, हळद, कुंकू, निरांजन इ.वस्तू घेऊन जातात.

सटवाई देवीचे स्थान सहसा शेताच्या कडेला असते. ‘आंध’ आदिवासी समाजात खूप आडनावे असतात. उदा. बोंबले, खोकले, खरोडे, धुमाळे, हागोने, भडंगे, तांबरे, देशमुखे इत्यादी. यांच्या कुळानुसार त्यांचे कुळधर्म असतात. जसं की - भडंगे कुळात कुटुंबात जे लहान मूळ जन्माला येईल त्याच्या आरोग्य व खुशालीसाठी भडंगे त्याला शेतातील सटवाई देवीकडे घेऊन जातात. सटवाई आपापल्या कुळाची देवी मानली जाते. दुसऱ्याच्या शेतातील सटवाईची पूजा केली जात नाही. ‘आंध’ कुटुंबात जर मुलगा जन्माला आला तर परंपरेनुसार त्याच्या गळ्यात सटवाईचा गंडा बांधला जातो. त्याला शेतात सटवाईच्या दर्शनासाठी नेले जाते. त्याच्या शुभ कल्याणासाठी पूजा अर्चा केली जाते. ‘आंध’ स्ती सटवाई देवीचा महिमा गाण्यामधून सांगते.

वर्षाची वारी ठेवावी ध्यानात/
पडूलाया शेतात फुलाचा मांडव, दारात सटवाई जहाली
नवयरी, बेलफुलाचा मांडव सजला रानावनात
वर्षाची वारी ठेवावी ध्यानात।/
दारात सटवाई जहाली नवयरी/लिंबाचा मांडव सजला

रानावनात

वर्षाची वारी ठेवावी ध्यानात।

‘सटवाई’ देवीची पूजा करायला सगळे लोक शेतात जातात, आणि उत्साहाने देवीच्या पूजेर्यांत मग्न होतात. पूजेसाठी पळस, येहा व बोर इ.वृक्षांची निवड करतात. सटवाईसाठी हे तीन वृक्ष पवित्र समजले जातात. ‘आंध’ जमातीच्या विवाहाच्या वेळी नवरदेवाच्या गळ्यात सटवाई देवीची धातूची किंवा चांदीची मूर्ती घालणे आवश्यक असते. ‘आंध’ लोकांची अशी समजूत आहे की सटवाईच्या आशीर्वादाने त्यांचे दामपत्य जीवन सुखी आणि समृद्ध होते.

५ आसरा / मसोबा :

‘आंध’ समाजात ‘आसरा’चे भय दाखवले जाते. ज्या एकूण सात बहिणी मानल्या जातात. आठवा मसोबा त्यांचा भाऊ आहे. ह्यांचे स्थान सहसा नदी किनारी असते. एखाद्या दगडाला हळदीकुंकू लावून नदी, नाळ्याजबळ ठेवले जाते. ‘आंध’ लोकांची अशी समजूत आहे की दिवसा दुपारी आणि मध्यरात्रीच्या वेळी ह्यांचा नदीच्या आसपास संचार असतो. रात्री ११ किंवा १२ वाजता ह्या सात बहिणी हातात दिवे घेऊन फिरत असतात. त्यावेळी जर एखादी व्यक्ती त्यांच्या जवळून गेली तर त्या व्यक्तीचे काही खरे नाही. त्यावेळी त्या देवताचा मेळा असतो. त्या मेळ्यामधून व्यक्तीचे बाहेर पडणे कठीण होते. तो आजारी पढू शकतो.

एखाद्या ‘आंध’ व्यक्तीला जर ताप आला तर तो डॉक्टरकडे जायच्या ऐवजी मांत्रिकाकडे जातो. मांत्रिकाकडे बन्याच प्रकारच्या युक्त्या असतात. पहिल्यांदी तो वाहत्या पाण्यातील ताजे पाणी आणावयास सांगतो. पाणी हातात धरून काही मंत्रोच्चारण करतो. तीन वेळा ते पाणी रोग्याच्या तोंडावर मारतो. किंवा दुकानातून नाडी आणायला सांगतो. त्या नाडीला जळत्या दिव्यावर धरतो आणि गाठ मारायला सुरुवात करतो. एक ठराविक अंतरावर गाठ मारून ती नाडी रोग्याच्या कमरेवर किंवा हातावर बांधली जाते. नाडी बांधल्यावर रोगी तीन दिवस अंघोळ करू शकत नाही. मध्येच जर अंघोळ केली तर देवीचा प्रकोप वाढू शकतो.

‘वाडी’ किंवा ‘दी’ मध्ये आजाराबद्दल एक विशिष्ट विचार असतो. निसर्गामध्ये अलौकिक शक्तींचा संचार असतो असे त्यांना वाटत असते. अलौकिक शक्तींचे दोन प्रकार असतात.

१. आतली शक्ती म्हणजेच कुलदेवता किंवा आपले पूर्वज. बाहेरची शक्ती म्हणजे भूतबाधा, आसरा, मसोबा इ. मांत्रिकाने बाहेरचे काही झाले असेल असे सांगितले तर ‘आसरा’ चा प्रकोप मानला जातो. तेव्हा मग अंडे, कोंबडी, दुधभात इ. वस्तू ‘आसरा’ ला दाखवल्या जातात. ‘आंध’ स्त्री ही अत्यंत भावूक असल्यामुळे ती मांत्रिकाच्या सगळ्या सूचनांचे पालन करते.

माय माता माझी आसरा/बाळ गुणी होई दे आसरा।
पानी वाही खळखळ/माता तुझ्या दरबारात
पुण्य होईल अंघोळीच/कुंकुं भंडार वाहिला
पुण्य वान भक्त साधिला/माय माता माझी आसरा
बाळ गुणी होई दे आसरा।

ह्याप्रमाणे ‘आंध’ स्त्री आपल्या मुलांच्या आयुष्यात सुख, समाधान नांदावे म्हणून ‘आसरा’ मातेची पूजा करते. त्यांचे स्थान नदीच्या किनारी असल्यामुळे त्याचे पाणी पवित्र मानले जाते. त्या पाण्यानी अंघोळ केली तर पुण्य मिळते. ‘आसरा’ चा आशीर्वाद मिळावा म्हणून त्यांची पूजा केली जाते.

‘मसोबा’ हा ‘आसरा’चा भाऊ मानला जातो. त्याचे स्थान शेताच्या कडेला नदीजवळ असते. ‘आंध’ लोकांची अशी समजूत आहे की हा दुपारी किंवा रात्रीच्या वेळी बाहेर पडतो. त्यावेळी जी व्यक्ती त्याला भेटेल त्या व्यक्तीच्या शरीरात तो प्रवेश करतो. त्याला ज्या गोष्टी पाहिजे असतात त्या मांत्रिकाला बोलावून दिल्या जातात. ‘आंध’ समाजात मसोबाची पूजा ‘आंध’ पुरुषच करतात, स्त्रियांचा याच्यात सहभाग नसतो.

६. वाघामायः

‘आंध’ समाज वनांत किंवा जंगलात राहात असल्यामुळे जंगलातील प्राण्यांशी त्यांचा नेहमीच सामना व्यायाचा. ‘वाडी’ किंवा ‘दरी’ मध्ये राहात असणारे ‘आंध’ नेहमीच आपल्या परिवाराबरोबरच गायी, महशी, बकरी, मेंढे यांच्याबरोबर राहात असल्यामुळे वाघ किंवा अन्य जनावरांपासून जीव वाचवण्यासाठी एका विशिष्ट देवतेची पूजा करतात. ‘वाघामाय’ ची पूजा करण्याचा उद्देश तोच आहे. हिचे स्थान जंगलात, जंगलाच्या कडेला, एखाद्या वृक्षाच्या खाली असते. पुसद तहसिलात ‘लोणदरी’ नावाचे एक छोटेसे, जंगलात वसलेले गाव आहे. तिथे ‘वाघामाय’ ची

पूजा करायला आसपासचे ‘आंध’ लोक येतात. नवीन कपडे, बांगड्या, हळदीकुंकू, सुपारी, धान्य, पैसे इ. पूजेचे सामान घेऊन जातात. तिथे जाताना ‘आंध’ स्त्रिया मोकळ्या आवाजात गात असतात.

आली आली वाघामाय/या ग बयानो वाघामाईला
हाळद घ्या वायाला/कापुर घ्या वायाला
आली आली वाघामाय।

याग बयानो वाघा माईला/माळ घ्या वायाला
कुंकुं घ्या वायाला/आली आली वाघामाय।
या ग बयानो वाघामाईला/बेल फुल घ्या वायाला
काकण घ्या वायाला/आली आली वाघामाय।
या ग बयानो वाघामाईला/हिरव लुगाड वायाला
हिरवी चोळी वायाला/आली आली वाघामाय।

ह्या प्रकारे ‘आंध’ स्त्री आपल्या सख्या, मैत्रीर्णिना बोलावून ‘वाघामाय’ ची भक्तिभावाने पूजा करतात. वाघामायला ज्या गोष्टी लागतात त्या सगळ्या तिच्या चरणी अर्पण करतात.

७. लांडगदेवः

ज्याप्रकारे ‘वाघामाय’ ची पूजा भक्तिभावाने केली जाते, त्याच प्रकारे ‘लांडगदेवा’ची पण पूजा केली जाते. ‘लांडगदेवा’चे स्थान वनांच्या कडेला, शेताच्या बाजूला, वृक्षांच्या खाली असते. ‘आंध’ वस्तीपासून हा लांबच राहातो. ‘आंध’ लोकांचा निवास हा जंगलात असल्यामुळे त्यांना प्राण्यांपासून भय वाटत असते. बकन्या, मेंढ्या आणि यांची छोटी मुले हांच्या पण शिकारी होत असत.

हिंगोली जिल्ह्यामध्ये कळमनुरी तहसीलमध्ये येणाऱ्या बोथी गावाच्या श्री. किशन नागोजी वागतकर यांच्या शेताजवळ एका झाडाखाली ‘लांडगदेवा’चे स्थान आहे. आजसुद्धा तिथे त्याची मोठ्या भक्तिभावाने पूजा केली जाते. असं म्हटलं जातं की एकदा एका जनावराने एका छोट्या मुलाला झोपाळ्यावरून उचलले आणि त्याला घेऊन तो जंगलात पळाला. एका स्त्रीने पुढे येऊन एका दगडाला हळदीकुंकू लावून त्याच झाडाखाली ठेवले व त्याचे नाव ‘लांडगदेव’ ठेवून त्याची पूजा केली. त्यानंतर त्या गावात एक पण जनावर आले नाही. बकन्या, मेंढ्यांना ‘आंध’ लोकांच्या जीवनात महत्वपूर्ण स्थान आहे. त्यांच्या द्वारे त्यांना दूध, मांस इ.गोष्टी मिळतात. यामुळेच त्यांच्या रक्षणासाठीच ‘आंध’ समाज

ॐ द्वं द्वं

‘लांडगदेवा’ची प्रार्थना, पूजाअर्चा करतात. ‘आंध स्नियांची ‘लांडगदेवा’ बद्लची भक्ती अश्या प्रकारे व्यक्त होते.

आरती करीतो लांडग देवाची/लांडग देवाची माय सोन्याची पालकी

पालकी उचला रतावर बसवा/आरती करीतो लांडग देवाची। देवाच्या पालकीला चार चार चांदण्या/आंधार्या रातीला माय उजेड करीत्या

आरती करीतो लांडग देवाची।

लांडग देवाची वसती रानात/कळप राखन करीतो वनात आरती करीतो लांडग देवाची।

अश्याप्रकारे ‘आंध’ स्त्री ‘लांडगदेवा’च्या महिमेचे गुणगान करते. तो सोन्याच्या पालखीत बसून, रथातून जात आहे. आमच्या पाळीच जनावरांचे रक्षण करायची जबाबदारी आता त्याची आहे. तोच आता आमच्या सगळ्या समस्या सोडवणार आहे. तोच आमचे रक्षण करणार आहे. अश्या प्रकारे त्या आपली भक्तीभावना प्रकट करतात.

निष्कर्षः

महाराष्ट्रात गोंड, प्रधान, कोलाम, भिल, आंध, पारधी, कोकणी, ठाकर, वारली इ. प्रमुख आदिवासी जनजाती आढळतात. त्यामध्ये ‘आंध’ आदिवासींच्या सांस्कृतिक उपक्रमांची एक वेगळीच ओळख आहे. प्रत्येक जनजातीत वेगवेगळ्या देवता दिसून येतात. ‘आंध’ समाजात राम,

खंडोबा, कृष्ण, अनुसया, मसाई, आसरा, मसोबा, वाघामाय, लांडगदेव, वाघीर राजोबा इ. देवी देवता त्यांच्या स्वतःच्या असतात.

‘आंध’ समाजावर हिंदू धर्माचा खूपच प्रभाव आहे. ‘आंध’ समाजातील जवळजवळ सगळे लोक हिंदू देवदेवतांनाच मानतात. हिंदू देवतांचे स्थान गावात किंवा शहरात दिसून येते. ‘आंध’ आदिवासींच्या देव-देवतांचे स्थान शेताच्या, बनाच्या, जंगलांच्या बाजूला, झाडाच्या खाली, नदी-नाल्यांच्या काठाला इ. ठिकाणी दिसून येते.

संदर्भ सूचीः

१. डॉ. राजेश धनजकर, मराठवाड्यातील आंध जमातीचे लोकसाहित्य (नोंदेड, अनुराधा पब्लिकेशन्स: प्रथम संस्करण २०१३.)
२. डॉ. गौतमभाईदास कुंवर, आदिवासी लोकसाहित्य, (कानपूर, चंद्रलोक प्रकाशन: प्रथम संस्करण २०१२ ई.)
३. डॉ. शरद व्यवहारे, लोकसाहित्य : उद्म आणि विकास (नागपूर, विश्वभारती प्रकाशन: प्रथम आवृत्ती १९८७ ई.)
४. डॉ. संजय लोहकरे, लोकसाहित्य आणि लोकजीवन (पुणे, सुगावा प्रकाशन: प्रथम आवृत्ती २०१५ ई.)
५. प्रतापराव अहिरराव, महाराष्ट्रातील देव-देवता, (पुणे, डायमंड पब्लिकेशन: प्रथम आवृत्ती २००९ ई.)

भगवान बिरसा मुंडा यांचा जन्मदिवस आता ’जनजाती गौरव दिवस’

केंद्र सरकारने १५ नोव्हेंबर हा भगवान बिरसा मुंडा यांचा जन्मदिवस आता जनजाती गौरव दिवस म्हणून साजरा करण्याची घोषणा केली आहे. त्याच प्रमाणे स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षात दिनांक १५ ते २२ नोव्हेंबर हा आठवडा जनजातीय स्वातंत्र्यवीरांच्या व जन नायकांच्या स्मरणाचा प्रेरक आठवडा म्हणून साजरा केला जाणार आहे. केंद्र सरकारने घेतलेल्या या निर्णयाचे जनजाती कल्याण आश्रमा कढून स्वागत करण्यात आले आहे. तसेच आश्रमातर्फे दिनांक १५ नोव्हेंबर हा जनजाती गौरव दिवस म्हणून साजरा करण्यात येणार असल्याची माहिती आश्रमाचे पश्चिम महाराष्ट्र अद्यक्ष डॉक्टर भरत केळकर व प्रांत सचिव शरद शेळके यांनी दिली आहे. देशातील तरुण पिढीला स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी झालेल्या तसेच हौतात्म्य पत्करलेल्या जनजातीय क्रांतिकारकांची नव्याने ओळख होईल. त्यांचे कार्य व बलिदान युवकांना प्रेरणादायी ठरेल, अशी आशा आश्रमातर्फे व्यक्त करण्यात आली आहे.

कणसरा माता (नाचणी, नागली)

विलास ठाकरे

मु.चिंचले, पो.पगारने,
ता.सुरगाणा, जि.नाशिक,
जनजाती कल्याण आश्रम
रायगड जिल्हा संघटन मंत्री

ही पण कणसरा मातेची शपथ घेतली म्हणजे काहीही झाले तरी शब्द मोडणार नाहीत. जर कोणी आपली बाजू पटवून देत असेल आणि समोरचा त्याचे ऐकत नसेल तर तो म्हणतो, 'कणसरीची शपथ खोटं नाही बोलत', एवढं मोठं स्थान कणसरा मातेचे जनजाती समाजामध्ये आहे.

नाचणीला इंग्रजीमध्ये finger millet / Ragi म्हणतात. नाचणीचे उत्पादन जनजाती राहात असलेल्या भागात जास्त प्रमाणात केले जाते. नाचणीचे उत्पादन करताना कुठलीही रासायनिक खेते वापरली जात नाहीत. पूर्णपणे नैसर्गिक पद्धतीने नाचणीचे उत्पादन केले जाते. नाचणीमध्ये कॅल्शियम आणि फॉस्फरसचे प्रमाण भरपूर आहे. ही दोन्ही खनिजद्रव्ये हाडे

आणि दातांच्या वाढीसाठी, बळकटीसाठी आणि मजबूती कायम ठेवण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. नाचणीमध्ये तंतुमय पदार्थ इतर धान्याच्या तुलनेत जास्त प्रमाणात आहेत. पूर्वीच्या काळी देवलोकामध्ये अन्नधान्य भरपूर प्रमाणात होते. कणसरा मातेची त्यांच्यावर कृपा होती. त्यांना अन्नधान्याच्या

नाचणी म्हणजे कणसरा माता. जनजाती समाजामध्ये नाचणीला दैवत मानले जाते. जनजाती समाजाच्या मुख्य देवतांमध्ये कणसरा मातेचे पाहिले स्थान आहे, विशेष करून कोकणा समाजात कणसरा मातेला खूप मानतात. एकवेळ दुसऱ्या देवांची शपथ घेऊन मोडतील

बाबतीत कसलीच कमी नव्हती. पण त्यांना त्याची किंमत नव्हती. अन्नाची खूप नासाडी करत होते, नाचणीच्या पिठाचे गोळे करून एकमेकांवर फेकत होते असे अनेक उपद्रव चालले होते. हे सगळं कणसरा मातेला बघवलं नाही ती नाराज झाली, देवलोकांचा तिला खूप राग आला आणि ती दूर कुठेतरी निघून गेली. कणसरा माता निघून गेल्यानंतर देवांचे दिवसच फिरले. अन्नधान्याची कमतरता भासू लागली. सगळीकडे दुष्काळच - दुष्काळ. किंतीही अन्न पिकवले तरी त्यातून काहीच उत्पन्न येत नव्हते. त्यानंतर देवांना आपली चूक समजली. सर्व देव कणसरा मातेला शोधायला निघाले. खूप फिरले, सगळीकडे चौकशी केली पण कणसरा मातेचा

पत्ता लागत नव्हता. देवलोक हताश झाले. त्यांना केलेल्या चुकीचा पश्चाताप होत होता. नंतर त्यांना एका म्हातान्या माणसाने कणसरा मातेला शोधण्याचा मार्ग सांगितला. सूर्य गेला त्या दिशेला जा म्हणजे पश्चिमेला, तिथे तुम्हाला दरी दिसेल, त्या दरीच्या माथ्यावर कणसरी असेल, त्या कणसरीच्या पिकात (नाचणी) माता वसलेली आहे. देवलोकांना खूप आनंद झाला. म्हातान्या माणसाने सांगितलेल्या मार्गाने देवलोक कणसरा मातेच्या शोधात निघाले. देवांना बदम देवाने मदत केली. त्यांनी सांगितले की, 'माता तुमच्यावर कोपली आहे, ती नाराज आहे, तुमचे कृत्य बघून माता दूर लांब येऊन

यहू नावाच्या बाईच्या झोपडीत राहते आहे'. देवलोक तिथे पोहोचले. माता नैसर्गिक अवस्थेत म्हणजे नग अवस्थेत आहे हे समजत्यावर देवलोक घाबरले. कोणीही तिच्यासमोर जायला तयार होत नव्हते. मातेला घेऊन तर जायचे आहे पण हया अवस्थेत नाही. मातेला विनंती कशी करायची, हाच

पोठा प्रश्न होता. कारण तिच्यासमोर जायला सगळेच घावरत होते. शेवटी नारण देवाने मातेसमोर जायची हिम्मत केली. नारण देवाने वेगवेगळी रुपे घेऊन नाराज झालेल्या मातेला खुश करण्याचा प्रयत्न केला. कधी लंगोटी लावून, तर कधी कमरेला गवत, झाडांची पाने, छोट्या फांद्या बांधून नारणदेव देवीसमोर नाचू लागले. त्यालाच जनजाती समाजामध्ये प्रसिद्ध असलेला कांबड नाच म्हणतात. शेवटी मातेचा राग शांत झाला. ती हसली, तिचा राग मावळला व ती पुन्हा देवांवर प्रसन्न झाली. नारणदेवाने जो कांबड नाच केला होता, त्यात कणसरा मातेला साकडं घातले जाते की, ‘आमच्यावर अशीच कृपादृष्टी रहावी आणि सुख समृद्धी द्यावी.’

जनजाती समाजाची आजही अशीच धारणा आहे की कणसरा माता ही नागलीमध्ये असते. आजही नागलीची पेरणी करताना पाहिली पूजा केली जाते, सुकलेल्या शेणाचा आदर केला जातो, त्यात पेरणी केलेली चांगली समजली जाते. नंतर जेव्हा नागलीची कापणी होते तेव्हा बांबूच्या पात्यांनी विणलेल्या उंच पिंजऱ्यासारखा त्याला मुसकी, (मुस्का) म्हणतात. त्यात नागलीची कणसं भरून खब्ब्यावर ठेवलेली असतात. मळणी झाल्यावर खब्ब्याच्या मध्यभागी नागलीचा

ढीग केला जातो. त्या ढिगाच्या वरती झेंडूचे फुल ठेवले जाते, त्याला ‘तुरा खोचने’ असे म्हणतात. त्या ढिगाच्या गोलाकार फुले ठेवली जातात. कणसरा मातेला सजवले जाते, त्याची पूजा केली जाते, त्या नागलीत कणसरा माता आहे अशीच श्रद्धा असते. जनजाती समाज शक्यतो नागली विकत नाही. विकण्याएवजी दुसऱ्याला बदलाने देतात. नागलीच्या ऐवजी दुसरे धान्य घेतात. कणसरा मातेला विकण्याचे महापाप जनजाती समाज कधीच करत नाहीत. म्हणून तर बाजारात मार्केटला शक्यतो नागली भेट नाही. जनजाती बांधवांमध्ये मुख्य अन्न नागली, भात असले तरी नागलीची भाकर खूप महत्वाची असते. घरातील कर्ता माणूस नागलीची भाकर खाणेच पसंत करतो. अगदी शेतमजूर किंवा मजुरीसाठी आलेल्या माणसांना सुद्धा जेवणामध्ये नागलीची भाकर आणि उडदाची घट्ट डाळ जेवण म्हणून दिले जाते. याचे कारण असे की काम करणारी माणसे थकतात, भुकेलेली असतात. नागलीची भाकर खाल्याने अधिक उर्जा मिळते, काम करण्यास तरती येते. अशाप्रकारे जनजाती समाजामध्ये नागलीचे, कणसरा मातेचे खूप महत्व आहे.

पश्चिम बंगाल येथील कोटलहाती खेड्यात मालडा पंचायतीमध्ये अनुसूचित जाती आणि जमार्तीची वस्ती आहे. तिथे गझोल नावाच्या खेड्यात कमला देवी यांचा आश्रम आहे. तिथे त्या गुरुमाँ म्हणूनच ओळखल्या जातात. त्या जनजाती समाजाच्या एक प्रतिष्ठित कार्यकर्त्या आहेत. आपला धर्म, संस्कृती

कमला सोरेन, पश्चिम बंगाल

आणि जनजाती परंपरा या बद्दल त्या जनजाती समाजाला जागृत करत असतात. तिथे वेगवेगळ्या देवी देवतांची देऊळे आहेत. त्या आश्रमाला मध्यभागी ठेवून त्यांचे समाजकार्य चालू आहे. त्या वनवासी कल्याण आश्रम, मालडाच्या सक्रीय सदस्य आहेत. त्यांनी पूर्ण राज्यात जे लोक हिंदू धर्म सोडून दुसऱ्या धर्मात गेले आहेत त्यातील काही लोकांना परत हिंदूधर्मात आणण्याचे काम केले आहे. पुरस्कार मिळाल्यामुळे त्यांना खूप आनंद झाला होता. या पुरस्कारामुळे त्यांना अजून उत्साहाने काम करण्याची प्रेरणा मिळाली असेही त्या म्हणाल्या.

प्रभू श्रीरामांचा जनजातीवर असणारा प्रभाव

युवराज लोंडे

जनजाती कल्याण आश्रम,
प्रांत हितरक्षा प्रमुख

राम राम मंडळी. सर्व आदिवासी बांधवांना सप्रेम नमस्कार. सन्माननीय बंधुनो, अयोध्येमध्ये आजमितीस प्रभू रामचंद्रांच्या भव्य मंदिर निर्माणाच्या कामास सुरुवात झाली आहे. आणि त्यासाठी भारतभर सर्वत्र या भव्य

मंदिराच्या उभारणीसाठी निधी संकलन करण्याचे कार्य वेगाने सुरु आहे. ज्या रामरायाच्या भव्य मंदिर निर्माणासाठी हे निधी संकलनाचे अभियान सुरु आहे ते श्रीराम हे धर्माचे मूर्तिमंत स्वरूप होय. प्रभुरामचंद्रांप्रती

भक्तीमय आस्था भारतात ठायीठायी दिसते. श्रीरामाच्या त्याच भक्तीमय आस्थेचे विलोभनीय रूप आदिवासी समाज बांधवात तर अतिशय प्रकटतेने, उत्कटतेने जाणवते हेही खरंच होय. कारण रामायण ग्रंथाचा कर्ता वाल्मीकी क्रष्णी अर्थात एकेकाळचा वाल्या कोळी होय. या ग्रंथ कर्त्याचा वाल्या ते वाल्मिकी असा परिवर्त नाचा प्रवास हा अवर्णनीयच. या वाल्मिकी क्रष्णीना आदिवासी बांधव आपला पूर्वज मानतात, एवढेच नाही तर रामायण ग्रंथाच्या या संपूर्ण प्रवासात रामरायांचे वनवासातील सर्वच प्रसंग अत्यंत अवर्णनीय असून संपूर्ण भारतीय समाजाला योग्य दिशा देणारे जसे आहेत, तसेच या वनांगलात निवास करणाऱ्या

आदिवासी बांधवांचा गौरव वाढवणारे देखील आहेत. धन्य ते वनबंधू, ज्यांच्यामुळे श्री रामचंद्रांचा १४ वर्षांचा वनवास सुसऱ्य झाला. श्रीरामाच्या वनवासाचा हा संपूर्ण प्रवास जसा

वाल्मिकी रामायणात वर्णन केलेला आहे, तसाच तो आदिवासी बांधवांच्या स्थानिक भाषेत व जमातीनिहाय रामायण कथांच्या रूपाने जनमानसात खोलवर झिरपून तेथे रुजला आहे. जसे मुंडारी रामायण, गोंडांचे रामायण (महाकाव्य), करबी रामायण, बिरहोर रामायण, भिलोडी रामायण असे अनेक रामायणांच्या कथांचे उल्लेख अनेक आदिवासी जमातीत आलेले आहेत. हेच लक्षात घेतले म्हणजे रामाचे अस्तित्व हे आदिवासी बांधवांच्या जीवनात किंती खोलवर व महत्वपूर्ण होते व आहे हे लक्षात आल्याशिवाय राहात नाही. तसं पाहिलं तर हे वना, जंगलात निवास करणारे वनबंधू आणि अयोध्यावासी श्रीराम यांची भेट

म्हणजे शहरनिवासी व ग्रामनिवासी आणि वना, जंगलात राहाणाऱ्या वननिवासी संस्कृतीचे आदान-प्रदान होते असेही म्हणता येईल. अशा या रामरायाला गंगा पार करून देणारा गंगातीरी शृंगवेपूरला राज्य करणारा निषाद राजा तथा रामचंद्रांचा परममित्र राजा गुहक आणि रामरायाची आयुष्यभर रोज वाट पाहणारी आणि भक्तीच्या जोरावर रामरायाला स्वतःच्या अंगणी येण्यास भाग पाडणारी, त्याला प्रेमाने बोरे खाऊ घालणारी माता शबरी असो वा सीतामाईचा शोध घेण्यात, अंतिमतः राम-रावण युद्धात सेतु निर्माणात संपूर्ण सहभाग घेत, द्रोणागिरी पर्वत उचलून आणून लक्ष्मणाचे प्राण वाचविण्याबरोबरच रावणाचा संपूर्ण पाडाव करण्यात महाबली हनुमान, सुग्रीव, अंगद, नळ, नीळ जांबुवंत आणि अशा सर्वच वानर वीरांची म्हणजेच वनात राहाणाऱ्या या नरवीरांची कथाच वेगळी.

एवढेच नाही तर या १४ वर्षांच्या कालखंडात श्रीरामाने या

१४ वर्षांच्या वनवासाच्या कालखंडात
श्रीरामाने या वना, जंगलात निवास करणाऱ्या नाग, कोल, किरात, शबर, गुह, पुलिंद, निषाद, कोळी, भिल्ल व वानर अशा अनेक जमातीत विखुरलेल्या समाज बांधवांचे जीवन जवळून पाहिले, समजून घेतले आणि आत्मसातही केले आणि म्हणूनच या वनबंधूंच्या गुणांचं, संस्कृतीं, संपूर्ण प्रतिबिंब पुढे रामप्रभू राजे झाल्यानंतर त्यांच्या राजकारणात व राज्यकारभारात प्रभावीपणे उमटले. ज्याची पुढे चांगला राज्यकारभार म्हणजेच रामराज्य अशी सर्वत्र ओळख पसरली.

वना, जंगलात निवास करणाऱ्या नाग, कोल, किरात, शबर, गुह, पुलिंद, निषाद, कोळी, भिल व वानर अशा अनेक जमातीत विखुरलेल्या समाज बांधवांचे जीवन जवळून पाहिले, समजून घेतले आणि आत्मसातही केले आणि म्हणूनच या वनबंधूंच्या गुणांचं, संस्कृतीचं, संपूर्ण प्रतिबिंब पुढे रामप्रभू राजे झाल्यानंतर त्यांच्या राजकारणात व राज्यकारभारात प्रभावीपणे उमटले. ज्याची पुढे चांगला राज्यकारभार म्हणजेच रामराज्य अशी सर्वत्र ओळख पसरली.

असे असून या रामराज्याचे नायक अर्थात अयोध्यापती भगवान श्रीराम मात्र आमच्या वना, जंगलात निवास करणाऱ्या वनबंधूंच्या हृदयात विराजमान होते. याचं सुंदर उदाहरण म्हणजे रामायणात मारुतीरायांनी आपली छाती उघडून रामरायाच्या अस्तित्वाचा दिलेला पुरावा होय.

एवढेचे नाही तर आदिवासींच्या शक्ती सामर्थ्याचे प्रतीक म्हणूनही रामायणातील सर्वच पात्रांना पाहता येतं हेही नाकारता येणार नाही. एकूणच रामायणाने व रामरायाने तत्कालीन काळात वनात, जंगलात निवास करणाऱ्या सर्वच जमातींना आपल्या शक्तीचे व सदुणांचे प्रकटीकरण करण्याची संधी निर्माण करून दिली असे म्हणता येते.

मात्र कालौदैत अशा या पुराण प्रसिद्ध मर्यादा पुरुषोत्तम रामरायाच्या जन्मभूमी अयोध्येत रामरायांचं अस्तित्व परकीय आक्रमकांनी पुसून टाकण्याचा, नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. ज्यात या परकीय आक्रमकांना काहीसं यशही आलं. मात्र भारतातील सर्वच हिंदूर्धर्मीय रामभक्त देश बांधवांनी श्रीरामचंद्रांचे अयोध्येतील अस्तित्व चिरंतन राखण्यासाठी उणीपुरी ४९२ वर्षे संघर्ष केला, जो श्रीराम जन्मभूमीचा संपूर्ण ताबा व याच भूमीवर श्रीरामांचे भव्य मंदिर उभारणे यासाठी होता. यासाठी संपूर्ण भूतकाळात झालेल्या रक्तरंजित संघर्षात चार लाखांहून अधिक हिंदू धर्मीय बांधवांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली. आणि अंतिमत: विसाव्या एकविसाव्या शतकात भारतीय स्वातंत्र्यानंतर जवळजवळ छत्तीस वर्षांच्या शृंखलाबद्द अभियानातून संपूर्ण समाजाने लिंग, जाती, वर्ण, भाषा, पंथभेद प्रदेश याच्या पलीकडे जाऊन एकात्म भावनेने श्रीरामाच्या मंदिरासाठी असीम त्याग आणि प्रयत्न केले. आणि परिणामस्वरूप ९ नोव्हेंबर १९८९ ला श्रीराम जन्मभूमीवर मंदिराचा शिलान्यास झाला. नुकतेच श्री रामलळांच्या अस्तित्वाच्या न्यायालयीन लढाईमध्ये ऐतिहासिक, पौराणिक, पुरातत्व, उत्खनन, रडार लहरींची

छायाचित्रे आणि अशा अनेक तथ्यांच्या आधारावर भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने ९ नोव्हेंबर २०१९ या दिवशी सार्वमताने निर्णय दिला की ही १४००० चौरस फूट जमीन श्रीरामलळा यांचीच आहे. आणि हा निर्णय म्हणजे संपूर्ण हिंदू धर्मियांच्या आस्थेचा विजय होय. भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या या निर्णयानंतर व आदेशानंतर ५ फेब्रुवारी २०२० रोजी श्रीराम जन्मभूमी तीर्थक्षेत्र या नावाने न्यासाची स्थापना करून अधिग्रहित ७० एकर भूमी श्रीराम न्यासाला सुपूर्द केली. त्यानंतर २५ मार्च २०२० ला श्रीरामलळा ताडपत्रीच्या मंदिरातून आपल्या तात्पुरत्या लाकडी मंदिरात विराजमान झाले. तर पाच ऑगस्ट २०२० ला परमपूज्य महंत श्री. नृत्य गोपालदास व देशभरातील पूज्य आचार्य, संत, महंत यांच्या उपस्थितीत भारताचे पंतप्रधान श्रीमान नंदेंद्रजी मोदी यांनी भूमिपूजन करून राम मंदिर निर्माणाचा शुभारंभ केला. या शुभ कार्यामध्ये देशातील तीन हजार पेक्षा अधिक नद्यांचे पवित्र जल व विभिन्न जाती-जमातींच्या पवित्र स्थानावरील पवित्र माती आणि रामजन्मभूमी आंदोलनात बलिदान दिलेल्या राम भक्तांच्या घरातून आणलेली माती यासह संपूर्ण भारत वर्षाला अध्यात्मिक रूपाने भूमिपूजनाला सार्वील केले गेले. या संपूर्ण अध्यात्मिक सोहळ्यामध्ये पूजनीय साधुसंतांनी हे आवाहन केले की हे भव्य राम मंदिर बनविण्या बरोबरच लोकांच्या जीवनात श्रीराम व त्यांच्या जीवन मूळ्यांची प्रतिष्ठापना व्हावी. जी जीवन मुल्ये त्यांना अयोध्येत व त्यांच्या संपूर्ण १४ वर्षांच्या वनवासातील कालखंडात वना-जंगलात निवास करणाऱ्या संपूर्ण वन अरण्य संस्कृतीत सुस्पष्टपणे दिसली आणि रामराज्यात उमटली. रामराज्यातले सद्ग्राव, मैत्री, समता, करुणा, दया, न्याय, कर्तृत्व, आरोग्य आणि समृद्ध पूर्ण जीवन अशा या सगळ्यांच्या पुनर्स्थापनेचा दृढ संकल्प आज सामुहिक पुरुषाधनी ह्या राममंदिर निर्माणाच्या कार्याबोरबरच आपल्याला करायचा आहे, जी आज काळाची गरज आहे.

या राम मंदिर भूमिपूजनाचे आज आपण साक्षीदार आहोत आणि राम मंदिर उभारण्याच्या ऐतिहासिक धार्मिक कार्यामध्ये सहभागी होण्याची संधी देखील आज आपणाकडे चालून आलेली आहे. आणि हे फक्त राम मंदिर नव्हे तर राष्ट्र मंदिर देखील आहे. म्हणून या निर्माणामध्ये आपला खारीचा वाटा देण्याची वेळ आज आली आहे. आपल्या भारतीय संस्कृतीमध्ये दान करण्याची पुण्य पुरातन परंपरा आहे.

समाजाकडून मिळालेल्या या दानाचा उपयोग विद्यार्थी, वानप्रस्थी, संन्यासी, भिक्षुक इत्यादी समाजघटकांना त्यांचे जीवन व्यतीत करण्यासाठी व त्यासाठी संसाधने उत्पन्न करून देणे यासाठी जसा केला जात असे. तसाच तो मंदिर निर्माण, तीर्थक्षेत्र स्थळांची निर्मिती करण्यासाठी देखील होत असे. एकूणच समाजाची गरज पूर्ण करण्यासाठी या अस्मिता जागरणाच्या सर्वच कार्यात या दानाला महत्व होते व आजही आहे. म्हणूनच या ऐतिहासिक राम मंदिराच्या उभारणी कार्यात आपण आपला सहयोग नोंदवणे अत्यंत आवश्यक आहे. जसे सेतू निर्माणाचे कार्य हे अनेक वानर, नरवीरांनी मिळून पूर्ण केले, त्यांच्याशिवाय हे काम अशक्य होते. मात्र या अशा महान कार्यात छोट्याशया खारुसाईनी तिला स्वतःला शक्य असलेली सर्वतोपरी मदत केली. अर्थात तिच्यामुळे येणार नाही. मात्र आपल्या संपूर्ण समर्पक वृत्तीने केलेल्या कामामुळे आज ती अजरामर झाली. अशा समर्पण वृत्तीमुळे खारुसाईची व शबरी मातेची श्रीरामांना दखल घ्यावी लागली इतकी समर्पण वृत्तीची अफाट ताकद आहे. अगदी त्याच भावनेने मी आपणास नम्र निवेदन करतो कि आपल्याकडून व्यक्तिशः दिल्या जाणाऱ्या दानाने राम मंदिराची संपूर्ण निर्मिती होणार नाही हे निश्चितच. पण आपणा सर्वांच्या सहभागाने ते निश्चितच पूर्ण होणार आहे हेही निश्चितच. आणि आपल्या अल्पशा सहभागातून जेव्हा केव्हा हे राम मंदिर निर्माण होईल, तेव्हा आपला ऊर आनंदाने भरून आल्या शिवाय राहणार नाही. कारण की प्रभू रामचंद्राच्या या भव्यदिव्य मंदिर निर्माणात माझा देखील सहभाग आहे. मी माझ्या क्षमतेनुसार माझा खारीचा वाटा उचलला आहे, ही भावनाच मोठी महान असणार आहे. आणि या प्रसंगाला आपल्या स्वतःच्या व आपल्या वंशजांच्या जीवनात सर्वात मोठे स्थान असणार हे नक्कीच.

मात्र या महान पुण्य कार्यात रामदेव असणाऱ्या काही समाजकटकांनी विघ्न आणण्याचा प्रयत्न चालवला आहे. तो दुर्लक्ष करण्याजोगा असला तरीही या विखारी प्रकारामुळे भविष्यकालीन परिणाम मात्र गंभीर होऊ शकतात. कारण आज या रामदेवी विरोधकांद्वारा आदिवासी समाजामध्ये आदिवासी हिंदू नाहीत, असा सुप्रीम कोटीनि निर्णय दिला असल्याचा अत्यंत खोटा प्रचार चालू आहे. आणि यासाठी या रामदेवी मंडळीकडून यासाठी खोटी कागदपत्रे देखील

तयार केली जात आहेत. आणि या सर्व खोट्या कागदपत्रांच्या आधाराने व खोट्या प्रचाराच्या आधाराने तुम्ही हिंदू नाहीत म्हणून हिंदू रामाच्या मंदिराला तुम्ही देणगी देऊ नका असे पसरवले जात आहे.

असे असले तरीही मात्र यामागील खरे सत्य व तथ्य हे आहे की, सुप्रीम कोटीद्वारे असा कुठलाही निर्णय आज पर्यंत दिला गेलेला नाही. आणि मुळातच आम्हाला घटनेने आरक्षण हे हिंदू धर्म आणि आमच्या जमातीचा मागासलेपणा या दोन आधारावर दिलेले आहे. म्हणूनच ते कुणीही हिरावून घेऊ शकणार नाही. आणि जोपर्यंत भारतात आरक्षण व्यवस्था अस्तित्वात राहील तोपर्यंत नक्कीच आमच्या आरक्षणाला धोका होणार नाही. मात्र या हिंदू विरोधी कपाळकरंट्यांमुळे मात्र आदिवासी बांधवांचे हे आरक्षण जाईल किंवा कमी तरी होईल हे नक्की.

म्हणूनच स्वसमाजाचा गौरव कमी करण्यास निघालेल्या व स्वतःचे पौराणिक आणि ऐतिहासिक अस्तित्व संपवायला निघालेल्या या रावण भक्तांना दूर सारा. कारण रावणाने जसे एका स्त्रीच्या अभिलाषेपोटी स्वतःचे राज्य गमावले, कीर्ती धुळीस मिळवली, स्वतःच्या कुळाचा संपूर्ण नाश केला. अगदी तसाच प्रकार आता या कलयुगी रावणभक्तांकडून सुरु असून हे रावणभक्त स्वतःच्या स्वार्थासाठी, स्वतःच्या नावाच्या लालसेपोटी, स्वतःचे भविष्यात राजकीय अस्तित्व निर्मिण्यासाठी, आपल्या जमातीचं धार्मिक अस्तित्व व आरक्षण गमवायला निघालेले आहेत. म्हणूनच त्यांच्या या विखारी प्रचारापासून दूर रहा. आणि ज्या रामचंद्रामुळे आमच्या वनाजंगलात निवास करण्याचा आदिवासी समाजाचा गौरवशाली पराक्रम व अस्तित्वाच्या पाऊलखुणा देशापरदेशात पोहचल्या, त्या प्रभू रामचंद्राच्या भव्य मंदिर निर्माण निधी संकलनाच्या यज्ञात यथाशक्ति आपले योगदान करून या राष्ट्रकार्यात आपला सक्रिय सहभाग नोंदवा ही नम्र विनंती.

जाता जाता एवढंच म्हणावसं वाटतं की, नसलो आम्ही दानशूर राजा बळी अथवा दानी राजा कर्ण, तरी या दोघांनी चालवलेला दानाचा वारसा जपणं हे आम्हां भारतीयांचे निरंतर कर्म.

जय श्रीराम जय जय श्रीराम

पूजा पटुती

जनजातीतील विविध देवांसाठी किंवा सणांसाठी असलेले पूजा विधी

लक्ष्मण टोपले
(नाशिक)

१	महादेव	बेलपत्र आणि दुधाचा नैवद
२	खंडेराव	बकरा बळी देतात
३	भैरव	बकरा बळी देतात
४	मुंजा	लाल करोटा, नारळ, दुध भात, मुलांना डाळ्या देतात
५	गावदेवी	चोखा नैवद मात्र तिचा वाहन वाघ त्याला बकरा देतात
६	वाघदेव	बकरा किवा कोंबडी देतात
७	हनवत	दुध भात, नारळ, मूळ साखर, उद्बत्ती
८	बर्मा	चोखर पूजा, गुळ वाटी, नारळ
९	झोटिंग	डाळभात, दुधभात, ५ खाजे
१०	घनचेडा	वंगेबडा किवा बकरा – धन असेल त्याप्रमाणे
११	मालचेडा	वंगेबडा किवा बकरा जमिनी ढोरे घेणार्याने ते करायचे असते.
१२	निवासी	निपुत्रि चुलत वेगेरे (घरातील मृतांसाठी)
१३	गाय अखर्या	गाईच्या अखर्यात कोंबडा बळी देणे
१४	सूपअखर्या	तिसऱ्या ऐकवणी कोंबडा – सुपात पूजा देणे
१५	गध्यागाढव	कोंबडा, कालेबुटीची वाटी, नागलीचे पीठ, तांदूळ, उडदाची डाळ
१६	वनदेव गोसावी	राख, उवरीचे कारकल, गांजापुटी, कोडइच्या दंडाचे पावडे दिवाळीच्या दिवसी
१७	वीर	आवसर करून कोंबडा बळी देणे
१८	गोपाळ	दूधभात
१९	शिपाई	
२०	भूतचेडा	कूबळत नवे मटके पाण्याने भरून आंब्याची ७पाने ओवालेली दोरी टाकून टाकून १/१ चेड्याचे नाव घेऊन भगरीचे दाने सोडतात
२१	मर्खरीचेडा	गावकुसाच्या पूर्व किंवा पश्चिम बाजूच्या मध्ये रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस खांब पुरून त्यावर वाघदेव चंद्र सूर्य काढतात कोंबडा किवा बकरी बळी देतात
२२	भोवरीचेडा	लहानमोठे दुखणे पाहून कोंबडा अगर बकरा देतात
२३	मसनीचेडा	काळ्या रंगाचा कोंबडा अगर बकरा देतात
२४	गाडीवान	मारीच्या नैवदाचे ३भाग करून त्यातील १भाग झाला देतात
२५	स्तगचेडा	गावच्या कोंबड्याच्या रक्ताची धार देतात

श्री. लक्ष्मण ढबळू टोपले
संकलक बनवासी कल्याण आश्रम,
महाराष्ट्र आणि कोकण प्रांताचे
माजी अध्यक्ष आहेत.

होतात. सारे वातावरण त्या काळात श्रीगणेशमय होऊन गेलेले असते. ढोलकीच्या तालावर, गाण्यांच्या सुरावर आदिवासी युवक-युवती पदन्यास टाकीत नुत्य करीत असतात. नाच, गाण्याच्या प्रारंभी नमन केले जाते. हे नमन गीत मी अगदी माझ्या वयाच्या झुंजमुंजू काळापासून ऐकत आलो आहे. ते पुढील प्रमाणे आहे –

अयला नमीन पयला नमीन गणपती देवा
बामणनी करती सेवा र माझ्या गणपती देवा
अयला नमीन पयला नमीन गणपती देवा
कुलमनी करती सेवा र माझ्या गणपती देवा
अयला नमीन पयला नमीन गणपती देवा
कोकणनी करती सेवा र माझ्या गणपती देवा
अयला नमीन पयला नमीन गणपती देवा
वारलनी करती सेवा र माझ्या गणपती देवा

या गाण्यात श्री गणेशाला नमन केले आहे. कार्यारंभी विघ्नहर्त्या श्रीगणेशाला नमन करणे ही पूर्वापार चालत आलेली पद्धती आहे. या गाण्यात बामणनी (ब्राह्मण स्त्रिया), कुलमनी (कुण्बी स्त्रिया), कोकणनी, वारलनी स्त्रिया श्री गणेशाला नमन करत आहेत, असा या गाण्याचा आशय आहे. त्या परिसरात इतर जनजाती समाज बहुसंख्येने असेल तर त्या जनजाती स्त्रियांचाही गाण्यात उल्लेख

कोकणा जनजातीतील विविध सणांची लोकगीते

भाद्रपद शुद्ध चतुर्थी -
गणेश चतुर्थीला श्री.
गणे शां च्या मूर्त्तीची
प्रतिष्ठापना नागर समाजात
होते तशीच ती आदिवासी
जनजातीत खेडोपाडी होते.
सार्वजनिक आणि घरगुती
गणपती उत्सव साजरे

करण्यात येतो. उदा. ठाकरनी, मल्हारनी इ. त्या पण नाचात सहभागी होऊ शकतात.

दुसरे नमन अस्सल आदिवासी समाजाचे आहे. ते गीत पुढीलप्रमाणे आहे. या गीतातला नर्तक म्हणतो –

पहिला नमीन नमू कोणाला रे SS पहिला नमीन नमू कोणाला ?

पहिला नमीन चांद सूर्याला रे SS पहिला नमीन चांद सूर्याला !

दुसरा नमीन धरतीमातेला रे SS दुसरा नमीन धरतीमातेला !

तिसरा नमीन नमू कोणाला रे SS तिसरा नमीन नमू कोणाला ?

तिसरा नमीन कनसरी मातेला रे SS तिसरा नमीन कनसरी मातेला !

चवथा नमीन नमू कोणाला रे SS चवथा नमीन नमू कोणाला ?

चवथा नमीन गांवदेवीला रे SS चवथा नमीन गांवदेवीला !

पाचवे नमीन नमू कोणाला रे SS पाचवे नमीन नमू कोणाला ?

पाचवे नमीन सभा बैठकीला रे SS पाचवे नमीन सभा बैठकीला !

या गीतात पहिले नमन चंद्रसूर्याला, दुसरे नमन पृथ्वी मातेला, तिसरे नमन कणसरी मातेला, अर्थात ध्यानी देवतेला, चौथे नमन गांवदेवीला केले असून पाचवे नमन सभा बैठकीला, अर्थात नाच पाहाणाच्या प्रेक्षकांना केले आहे.

पुढील गीतात वेगवेगळ्या जनजातीच्या मुली कशा गौरी गणपतीच्या नाचात सहभागी होतात, अन् नाचात रंगतात ते बहारदारपणे सांगितले आहे.

आवळीची काडी झिलमिली पोरी झिलमिली सण गवरीचा नाचात पोरी रंगल्या ग पोरी चांगल्या ग सण गवरीचा कोकणी पोरी नटती गा पोरी सजती ग सण गवरीचा आवळीची काडी झिलमिली पोरी झिलमिली सण गवरीचा नाचात पोरी रंगल्या ग पोरी चांगल्या ग सण गवरीचा

या गाण्यात श्री गणेशाला नमन केले आहे. कार्यारंभी विघ्नहर्त्या श्रीगणेशाला नमन करणे ही पूर्वापार चालत आलेली पद्धती आहे. या गाण्यात बामणनी (ब्राह्मण स्त्रिया), कुलमनी (कुण्बी स्त्रिया), कोकणनी, वारलनी स्त्रिया श्री गणेशाला नमन करत आहेत, असा या गाण्याचा आशय आहे.

वारलनी पोरी नटती ग पोरी सजती ग सण गवरीचा
आवळीची काडी झिलमिली पोरी झिलमिली सण गवरीचा
नाचात पोरी रंगल्या ग पोरी चांगल्या ग सण गवरीचा
ठाकर्सी पोरी नटती ग पोरी सजती ग सण गवरीचा
आवळीची काडी झिलमिली पोरी झिलमिली सण गवरीचा
कोळणनी पोरी नटती ग पोरी सजती ग सण गवरीचा
या गीतात कोकणी, वारलनी, ठाकरनी कोळणनी पोरी
चांगल्या नटून सजून गैरीच्या नाचात रंगून जातात. मुली
स्वतःच कौतुक स्वतःच करतात व नाचणारा कुणी गाणारा
रसिक युवक त्यांचं या गाण्यातून कौतुकाने वर्णन करतो.
नवस म्हणजे मनातील इच्छा/मनोकामना देवतेने/देवाने पूर्ण
करावी म्हणून देवापुढे व्यक्त केलेली इच्छा. आज मी नवस
घेर्इन देवाला या गीतात ती व्यक्त झालेली आहे.
आज मी नवस घेर्इन देवाला की गणपतीला गणपतीला
सोन्याचा टेबल वाहीन देवाला की गणपतीला गणपतीला
आज मी नवस घेर्इन देवाला की श्रीकृष्णाला श्रीकृष्णाला
सोन्याची बासरी वाहीन देवाला का श्रीकृष्णाला श्रीकृष्णाला
आज मी नवस घेर्इन देवीला की संतोषीला संतोषीला
सोन्याची तलवार वाहीन देवीला की संतोषीला संतोषीला
आज मी नवस घेर्इन देवीला की लक्ष्मीला लक्ष्मीला
सोन्याची कमळ वाहीन देवीला की लक्ष्मीला लक्ष्मीला
या गीतातून गणपतीला सोन्याचे टेबल, श्रीकृष्णाला बासरी,
संतोषीला तलवार आणि लक्ष्मीला कमळ ह्या वस्तू
नवसकत्यानि सोन्याच्या वाहीन असे सांगितले आहे. त्या त्या
वस्तू त्या त्या देवतेचे अविभाज्य अंग असल्याचे गाणारा
गायक सूचित करत आहे.

गैरी गणपतीच्या व ढोलकीच्या नाचात आख्यानगीत किंवा
कथागीत हे सादर केले जाते. ‘श्रावण बाळ जातो काशीला’ हे
असेच आख्यानगीत आहे. ज्यातून श्रावण बाळाने आपल्या
मातापित्याला काशीदर्शन घडवण्यासाठी कावडीतून नेत
असताना, मध्येच वाटेट झालेली दुर्घटना, त्यात झालेला
श्रावणबाळाचा मृत्यु आणि त्याच्या मृत्युच्या धक्क्याने
त्याच्या आईवडिलांचा झालेला अंत या गीतातून सांगितला
आहे. प्रसंग करुणाजनक असला तरी तो नाचातून आणि
गाण्यातून सांगितला आहे.

श्रावणबाळ जातो काशीला रे SS श्रावणबाळ जातो काशीला

श्रावणबाळाने टोकर तोडीला रे SS श्रावणबाळाने टोकर
तोडीला
तेही टोकराची कावड बनवेली रे SS टोकराची कावड
बनवेली
पुढल्या टोपलीत आई बसवेली रे SS टोपलीत आई बसवेली
मागल्या टोपलीत बाप बसवेला रे SS टोपलीत बाप बसवेला
श्रावणबाळ तो चालला काशीला रे SS श्रावणबाळ तो
चालला काशीला
रातीच्या वेळी मार्गी लागला रे SS रातीच्या वेळी मार्गी
लागला
आई बोलली श्रावणबाळा रे SS आई बोलली श्रावणबाळा
अरे! मात्यापित्याला तहान लागली रे SS मात्यापित्याला तहान
लागली
कावड ठेवली रुई फांदीला रे SS चंदन साहीला
झारी घेऊनी मार्गी लागला रे SS पाणी शोधायला
बुडबुड आवाज आला रे SS बुडबुड आवाज आला
दशरथामनी शिकार आली रे SS दशरथामनी शिकार आली
आवाजाबाजू बाण सोडीला रे SS आवाजाबाजू बाण सोडीला
मेलो SS मेलो SS आवाज आला रे SS मेलो SS मेलो SS
आवाज आला
दशरथ राजा खाली उतरेला रे SS दशरथ राजा खाली उतरेला
धावत धावत जवळ गेला रे SS धावत धावत जवळ
गेला
श्रावण बोले दशरथ राजाला रे SS श्रावण बोले दशरथ राजाला
आई बाप माझे तहानलेले रे SS आईबाप माझे तहानलेले
त्याहलं नेणं पाणी पाजारे SS त्याहलं नेणं पाणी पाजारे
श्रावणबाळाने प्राण सोडेला रे SS श्रावणबाळाने प्राण सोडेला
पाणी घेऊन दशरथ गेला रे SS झारी घेऊन दशरथ गेला
आईबाप बोलती श्रावणबाळा रे SS आईबाप बोलती
श्रावणबाळा
कारे बाळा उशीर केला रे SS कारे बाळा उशीर केला ?
मी नाय श्रावण दशरथ राजा मी SS मी नाय दशरथ राजा
माझ्या बाणाने श्रावण मेला हो SS माझ्या बाणाने चुकून मेला
आईबापाला धक्का बसेला रे SS आईबापाला धक्का बसेला
दशरथ राजाला सराप दिला रे SS दशरथ राजाला सराप दिला
दशरथ राजा तु असाच मरशील रे SS दशरथ राजा तु असाच
मरशील

पुत्र पुत्र करीत मरशील रे SS पुत्र पुत्र करीत मरशील
आई बापानी प्राण सोडला रे SS आईबापाने प्राण सोडला
श्रावण म्हणता प्राण सोडला रे SS श्रावण म्हणता प्राण
सोडला !

या गीतातील अपरिचित शब्द - टोकर-बांबू, साहीला-
सावलीला, सराप-शाप. हे आख्यान सर्वश्रुत आणि सर्व
परिचित असल्यामुळे आणि गाण्याचा अर्थी सरळ
असल्यामुळे या गाण्याचा भावार्थ देण्याची आवश्यकता
नाही.

श्रीगणेशाचा जन्म कसा झाला. उंदीर त्याचा 'घोडा' म्हणजेच
'वाहक' कसा झाला हे पुढील आख्यान गीतातून सांगितलेले
आहे.

आईक आईक तु गुरुच्या मुला रे SS आईक आईक तु
गुरुच्या मुला

पहिला प्रश्न सांगतो मी तुला रे SS पहिला प्रश्न सांगतो मी तुला
रे

गाईच्या पावलात पार्वती देवी रे SS गाईच्या पावलात पार्वती
देवी रे

चोळून मोळूनी मळ काढेला रे SS चोळून मोळूनी मळ
काढेला

त्याही मोळाचा 'गण' बनवेला रे SS त्याही मोळाचा 'गण'
बनवेला

उरले मोळाचा उंदीर घोडा रे SS उरले मोळाचा उंदीर घोडा
त्याही घोड्यावर गणा बसेला रे SS त्याही गोध्यावर गणा
बसेला

डाव्या हातात लगाम धरेला रे SS डाव्या हातात लगाम धरेला
उजव्या हातानी चाबूक मारेला रे SS उजव्या हातानी चाबूक
मारेला

तेही घोडेनी उदक सारेला रे SS घोडेनी उदक सारेला

या गीताचा अर्थ स्पष्ट असल्यामुळे समजणे सहज सोपे आहे.
ते तळ्याच्या काठाला फिरायला गेले आणि ते उदकापासून,

पाण्यापासून दूर राहिले असा या गाण्याचा शेवट केला आहे.
निसर्गातील प्राणी, पक्षी, वृक्ष, लता वेली यांच्यावर मानवी
भावभावनांचा, वर्तनाचा आरोप करून जणू ते आपल्याशी
बोलताहेत अशी कल्पना करून ही गीते गायली जातात.
तशातलेच हे एक गीत. या गीतात, पाण्यातली बेडकी
आपल्याशी का बोलत नाही ? असा प्रश्न गाणाच्याला पडतो

आणि तो थेट बेडकीलाच प्रश्न विचारतो. त्याच्या प्रश्नाला
बेडकी काय उत्तर देते, ते पाहा या गीतातून.

पाण्यातले बेडके का ग बोलत नाय ! का ग बोलत नाय
कपाळी टिकली नाय म्हणून बोलत नाय ! म्हणून बोलत नाय
पाण्यातले बेडके का ग बोलत नाय ! का ग बोलत नाय
शेंड्याला जाई नाय म्हणून बोलत नाय ! म्हणून बोलत नाय
पाण्यातले बेडके का ग बोलत नाय ! का ग बोलत नाय
पायी पैंजण नाय म्हणून बोलत नाय ! म्हणून बोलत नाय
अशी प्रश्नोत्तरे गाण्यातून होत राहातात.

पुढील गीतात नवरा आपल्या बायकोला विचारतो-
पैशाचे बोंबील आणले काय ग भाजी केली ?

त्यावेळी ती मिस्कीलपणे म्हणते -

मला दिसल्या काटक्या रे धन्या चुलीत टाकल्या !

बोंबील Bombay Duck म्हणून ओळखला जाणारा हा मासा
काटकीसारखा दिसणारा आहे.

पुढील गीतात एक सखी आपल्या मैत्रिनीला पावसात भिजू
नकोस, 'माझ्या घोंगडीखाली ये !' हे धृपद-पालुपद ठेवून
गाणे म्हणतात.

डोंगराचे तिरी पाणी पडं मिरी
या माझ्या घोंगडीखाली ग सये !

कृष्णाची आई निघ तरी दारी
कृष्णाची गंमत पाही ग सये !

कृष्णाप्रमाणेच अनेकांची नावे गुंफून आणि त्यांच्या आयांना
गमत पाहायला बोलावून हे गाणे हवे तसे लांबवले जाते.

या पुढील गीतात एक नवरा, नदीच्या किनाऱ्याला दारूची
भट्टी लावून दारू गाळतो. त्यावेळी कोणीतरी चहाडी करतो
आणि पोलीस त्याला पकडतात. कोर्टीत केस उभी राहाते. या
संदर्भात त्याची पत्नी म्हणते

नईच्या किनाऱिला पती माझा दारू गाळी रे SS गाळी !

कोण मेला चहाड झाला पती माझा धरून नेला रे SS धरून
नेला

मागेपुढे चौधे पोलीस पती माझा मधी चाल रे SS मधी चाल
जव्हारच्या कोर्टमधी पती माझा बोलणा करी रे SS बोलणा
करी !

पायातलं पैंजण विकीन, पती माझा सोडवून आणीण रे SS
सोडवून आणीण

ठाण्याच्या कोर्टमधी, पती माझा बोलणा करी रे ५५ बोलणा करी !

गळ्यातलं गंठन विकीन, पती माझा सोडवून आणीण रे ५५ सोडवून आणीण !

या गौरीच्या नाचात डोक्यावर, कमरेवर, पोटावर, गुडघ्यावर इ. अवयवांवर आपले दोन्ही हात ठेवून नवरी कशी नाचते त्याचे वर्णन केले आहे.

अशी भुरकाय भेंडी पावरी वाजते ग

अशी डोक्यावर हात ठेवून नवरी नाचते ग !

अशी भुरकाय भेंडी पावरी वाजते ग

अशी खांद्यावर हात ठेवून नवरी नाचते ग !

अशी भुरकाय भेंडी पावरी वाजते ग

अशी छातीवर हात ठेवून नवरी नाचते ग !

अशी भुरकाय भेंडी पावरी वाजते ग

अशी पोटावर हात ठेवून नवरी नाचते ग !

अशी भुरकाय भेंडी पावरी वाजते ग

अशी गुडघ्यावर हात ठेवून नवरी नाचते ग !

अशी भुरकाय भेंडी पावरी वाजते ग

अशी पायावर हात ठेवून नवरी नाचते ग !

भुरकाय भेंडी म्हणजे भेंडीचे झाड, पावरी म्हणजे बासरी.

बासरी वाजते आणि नवरी कशी नाचते याचे वर्णन या वरील गीतातून केले आहे.

निसर्गाशी जनजाती समाजाचे-कोकणांचे अतूट, अविभाज्य नाते आहे. निसर्गाशी, झाडाझुडपांशी, लतावेलीशी जणू काही त्यांच्या गुजगोष्टी चालत असतात. आता हे

गौरीनाचाचे गीत पाहा.

अशी पानवाल्यांनी बावड बांधिली की पानमळ्यात, बांधिली की पानमळ्यात

नारळी रोपे लाव रे माळ्या तू पानमळ्यात, नारळी रोपे लाव रे माळ्या तू पानमळ्यात

अशी पानवाल्यांनी बावड बांधिली की पानमळ्यात बांधिली की पानमळ्यात

पोर्पई रोपे लावरे माळ्या तू पानमळ्यात, पोर्पई रोज लावरे माळ्या तू पानमळ्यात,

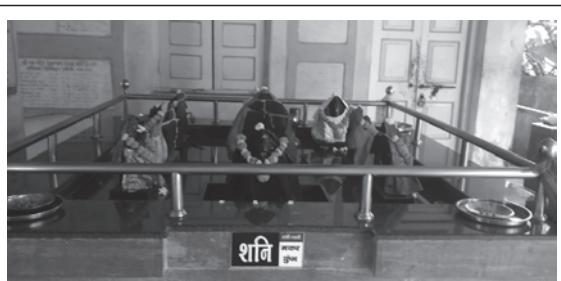
अशी पानवाल्यांनी बावड बांधिली की पानमळ्यात बांधिली की पानमळ्यात

केळी रोपे लावरे माळ्या तू पानमळ्यात, केळी रोपे लावरे माळ्या तू पानमळ्यात

बावड म्हणजे विहीर - विहीर बांधली- पाण्याची काळजी मिटली- झाडांना देण्यासाठी मुबलक पाणी मिळाले. आता तू तुझा मळा, झाडे लावून फुलव. ढोलकीच्या तालावर कोकणा व त्यांच्याबरोबर असलेल्या त्या गावातील अन्य जनजातींच्या युवक युवर्तींची पावले थिरकतात.

कोकणा जनजातीच्या प्रत्येक नाचगाण्याचा हंगाम असतो.

त्या हंगामातच ते शोभून आणि साजून दिसते असे ते म्हणतात. इतरवेळी मात्र ते विसंगत दिसते, वाटते. हा गौरीगणपतीच्या नाचगाण्यांचा हंगाम हा श्रावण-भाद्रपदातच असतो. अनंत चतुर्दशीनंतर मात्र हे नाचगाणे केले जात नाही.

जनजाती देवीदेवता

डॉ. नगीन घुटे
नाशिक
९४२१५०८७४०

नांदावी, जीवन काही प्रमाणात सुखी व्हावे यासाठी आपत्तीजनक निसर्ग देवतांना संतुष्ट करण्यासाठी त्यांची विधिवत पूजा केली जाते. आदिवासी जमार्तीचे हे पूजाविधी वैशिष्ट्यपूर्ण असे आहेत. आदिवासी जमार्तीचे पूजाविधी हे कहाणी, गायन, वादन व नृत्य यांची संमिश्र सांगड असलेले असतात. त्यांचे स्वरूप सादरीकरणाचे असून प्रायोगिक कला प्रकारचे असते.

आदिवासी विधी नाट्याची परंपरा

भारतीय लोकनाट्याची परंपरा ही आदिवासी जमार्तीपासून आली आहे. रंगभूमीचा प्रारंभ हा आदिवासी नृत्यांतून झाल्याचे दाखले लोकसाहित्याच्या तज्ज्ञ अभ्यासकांनी दिले आहेत. ‘आपल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी सुरुवातीला नृत्यात्मक हालचालींचा वापर त्यांनी केला असं दिसते. आश्र्चर्च, भय या भावनांची अभिव्यक्ती नृत्यसदृश हालचालींनी जशी त्यांनी केली त्याचप्रमाणे मृतात्म्यांना संतुष्ट करण्यासाठी आणि यातूक्रियेसाठी नृत्य हेच माध्यम त्यांनी निवडले. नृत्य हे विधीचा एक भाग म्हणून होत होते. आदिम आविष्कार संप्रेषणाचे किंवा संदेशनाचे माध्यम म्हणूनही होते. आदिवासी जमार्तीची संस्कृती नृत्यात्मक होती. नृत्य हे रंगभूमीची जननी असल्याचे’ डॉ. मांडे यांनी म्हटले आहे.’

लोकनाट्याची परंपरा किंवा लोकनाट्य प्रकारच्या उगमाचा

आदिवासी जमार्तीची विधीनाट्यं

अभ्यास केल्यास ही परंपरा सिंधू संस्कृतीशी जोडली गेली आहे. त्याचे पुरावे देतांना आदिवासी जमार्तीच्या गुहेतील चित्रांवरून देण्यात आले आहेत. सिंधू संस्कृतीशी संबंधित हडप्पा आणि मोहंजोदरोच्या उत्खननातील ब्रांझाची, नृत्य करणारी स्त्रीची अलंकारिक मूर्ती, तसेच अनेक मातीच्या, दगडाच्या नृत्य करणाऱ्या मूर्तीचा शोध लागला अशा प्रकारे लोकनाट्याच्या परंपरेचा मागोवा घेतांना आदिवासी व सिंधू संस्कृतीच्या काळातील नाट्य परंपरेचा विचार करणे आवश्यक आहे.

भरतमुर्तीच्या मते ‘विश्व किंवा सृष्टी निर्माता ब्रह्मदेवानेच नाट्यशास्त्र निर्माण केले आहे. त्याच्या उगमासंबंधीची कथाही त्यांनी दिली आहे. तसेच नाट्यशास्त्राचा संबंध वेदांशीही जोडला आहे. केवळ ऋग्वेदात पंथरा नाट्यपूर्ण संवादूक्ते आढळतात. तर बौद्धकाळात यज्ञ आणि तसेंबंधीचे धार्मिक कर्मकांड यांच्याशी संबंधित नाट्यप्रयोग आणि जनसामान्यांमध्ये यज्ञविधीशी किंवा कोणत्याही धार्मिक विधींशी यत्किंचितही संबंध नसलेले नाटक अशा दोन परंपरा आहेत ज्याचा उद्देश कलात्मक आनंद देणे हा होता.’

लोकनाट्याची परंपरा पुढे इ.सन पूर्व तिसऱ्या शतकातील समजल्या जाणाऱ्या जातक कथांत नाट्यविषयक अनेक शब्दांचे उल्लेख सापडतात. नट, नाटक, समाज, समाज मंडळ असे अनेक शब्द ठिकिठिकाणी दिसून येतात. तसेच रामायण, महाभारतात देखील नाट्याचे उल्लेख सापडतात. वात्मिकी रामायणाच्या अयोध्याकांडात भरताच्या मनोरंजासाठी त्याच्या मित्रांनी एक नाटक आयोजित केल्याचा उल्लेख आहे.

‘वादयन्ति तदा शान्ति लासयन्त्यपि चापरे। नाटकान्यप्रे स्माहुर्शस्यानि विविधानि च ॥ याचब्रोबर कामशास्त्र, कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात ब्राह्मणांना

भारतीय लोकनाट्याची परंपरा ही आदिवासी जमार्तीपासून आली आहे. रंगभूमीचा प्रारंभ हा आदिवासी नृत्यांतून झाल्याचे दाखले लोकसाहित्याच्या तज्ज्ञ अभ्यासकांनी दिले आहेत. आपल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी सुरुवातीला नृत्यात्मक हालचालींचा वापर त्यांनी केला असं दिसते.

अभिनय आणि नाट्य त्याज्य मानले गेल्याचाही उल्लेख आढळतो.

मराठी लोकनाट्याची ऐतिहासिक परंपरा सांगतांना वि.कृ. जोशी यांनी ‘प्राचीन काळातील कळसूत्री बाहुल्यांचा खेळ हे करमणुकीचे माध्यम असून कळसूत्री बाहुल्यांचा खेळ ख्रिस्तपूर्व काळापासून होता,’ असे म्हटले आहे. तर ‘दशावतार हे कोकणातील देवस्थानांच्या वार्षिकजत्रा भरत त्या जत्रेच्या शेवटी दशावताराच्या खेळाची परंपरा होती, याचा खर्च देवस्थान करत असल्याचे ऐतिहासिक पुरावे त्यांनी सांगितले आहेत.’

वरील विवेचनावरून नाट्याशी संबंधित वेद, ब्राह्मण ग्रंथ, जातक कथा, महाभारत, रामायण, कामसूत्र, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र या ग्रंथात नाट्य परंपरेचे उल्लेख, नामोल्लेख असले तरी त्याचे बदलते स्वरूप त्यातून स्पष्ट होते. मात्र आदिवासी जमार्तीच्या कला या उत्स्फूर्त भावनेतून निर्माण झाल्या असल्याने त्या कलांना नाव नसते. नामोल्लेख असला तर तो त्या वाद्य प्रकारांवरून असतो. त्यामुळे नाट्य कलेचे मूळ आदिवासी जमार्तीपासून सुरु होते; असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

आदिवासी विधीनाट्याचे स्वरूप

आदिवासी जमातीची विधीनाट्य विशिष्ट हेतू डोळ्यासमोर ठेवून ठराविक परंतु नियमित कालावधीत करण्याची परंपरागत प्रथा आहे. घरात, गावात सुखशांती नांदावी, शेतीत बरकत व्हावी, घरची जनावरे चांगली दुधदुभती असावीत या हेतूने विधी अथवा विधीनाट्य केली जातात. काही विधीनाट्य एकदा सुरु केल्यानंतर अखंड पाच वर्षे करण्याची परंपरा आदिवासी जमातीची आहे.

विधीनाट्याचे वर्गीकरण करतांना विधी, कथा, गायन, नृत्य, नाट्य व वाद्य यानुसार करता येऊ शकते. तसेच आशय, सचना, स्वरूप, अभिव्यक्ती व सादीकरण असेही करता येईल. विधीनुसार वर्गीकरण करावयाचे झाल्यास पुढील प्रमाणे करता येईल.

१. कहाणी गायन स्वतंत्र असून अभिनय, संवाद आणि संगीत एकत्रित असते. उद. मादोळ.
२. देवतांचे मुखवर्टे घालून संगीताच्या तालावर मूक नृत्य, नाट्य व ठराविक अंतरावर त्या देवतांसदर्भात माहितीचे

कथन केले जाते. उदा. पोवाडा.

३. कहाणी गायन सुरु असतांना मूक अभिनय तथा नृत्य हे मावल्या, अवसर, देवकारे यातील संचारित विधीनाट्य आहेत.
४. गीत गायन आणि नाट्य हे स्त्रियांच्या विधींशी संबंधित आहे.

अश्या वेगवेगळ्या प्रकारामध्ये आदिवासी जमार्तीच्या विधीनाट्याचे वर्गीकरण करता येते.

आदिवासी विधीनाट्याचे सादीकरण

आदिवासी जमार्तीच्या विधीनाट्याचे सादीकरण करतांना तीन महत्वाचे घटक विचारात घ्यावे लागतात.

१. आयोजक.
२. सादर करणारा.
३. प्रयोग.
४. प्रेक्षक.

या चार घटकांतील आयोजक, सादर करणारा आणि प्रेक्षक यांच्या परस्पर सहभागाने किंवा सहकार्याने प्रयोग रूपास येतो. आदिवासींच्या विधीनाट्यांच्या प्रयोगासाठी रंगमंचाची आवश्यकता नसते. ते मोकळ्या मैदानात होत असल्याने जागेची कमतरता भासत नाही. सादीकरण करतांना सादरकर्ते मूक व सहज वावर करतांना दिसतात. विधीनाट्य विधींशी संबंधित व मोकळ्या वातावरणात होत असल्याने उत्स्फूर्त भावातून सादर होते. सादीकरण करताना प्रेक्षकांची तमा नसते. प्रेक्षक तितक्याच उत्स्फूर्तपणे सहभागी होऊन आनंद घेतात. त्यामुळे विधीनाट्याच्या सादीकरणावर कोणत्याही घटनेचा, घटकांचा परिणाम होईल याची भीती सादरकर्त्याला नसते. काही परिणामकारक गोष्टी घडल्यास परस्पर सामंजस्याने त्यावर सहज मात केली जाते.

आयोजक, सादरकर्ता आणि प्रेक्षक यांच्यात विभाजन रेषा नसते, त्यामुळे सादीकरण परस्परांच्या सहकार्याने व सहभागाने होते. दोघेही सादीकरणातून एका मानसिक पातळीवर भावसत्याचा अनुभव घेतात, परंपरेने चालत आलेल्या सांस्कृतिक वास्तवाचा अविष्कार करून अनुभव घेता येतो.

आदिवासी जमार्तीच्या विधीनाट्याच्या सादीकरणातील,

सादर करणाऱ्यांत विलक्षण समूहभाव असतो. हा समूहभाव ते एकाच लोकपरंपरेचे घटक असल्याने आलेला असतो. आश्वर्यचकित करणारी प्रयोगासंबंधीची आंतरिक समज, समूहातील प्रत्येक घटकात निर्माण झालेली असते. त्यामुळे गाणे-नाचणे-संवाद म्हणणे, स्थान बदलणे, वाद्य वाजविणे किंवा थांबविणे या सर्व क्रिया कश्या घडाव्यात यासंबंधी कोणतीही पूर्वनिश्चिती नसताना देखील जणू हे सगळे आधीच करावयाचे हे ठरलेले आहे, अशा पद्धतीने सगळे घडते. व्यक्तीविशिष्ट अभिनयदर्शन त्यात असले तरी कोणतीही व्यक्ती स्वतःच्या अभिनयकौशल्याचा जाणीवपूर्वक प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करत नाही. संवादात एकावेळी दोन किंवा

आदिवासी विधीनाट्य

क्वचित तीन व्यक्तींचा सहभाग असला तरी मधूमधून होणारे समूहगान सर्वांना एकत्र बांधून ठेवते.

आदिवासी विधीनाट्य सादरीकरणाचे संकेत

आदिवासी जमातींची सर्वच नाट्य विधीशी संबंधित असल्यामुळे कोणता विधी कोणत्यावेळी संपन्न करायचा याविषयीचे संकेत पक्के असतात. प्रातःकालचे विधी, सूर्यास्त काळाचे विधी, मध्यरात्रीचे विधी, रात्र जागरणाचे विधी असे विविध प्रकारचे विधी आदिवासी संस्कृतीत आढळतात आणि तितक्या वेळी आदिवासी नाटक सादर होते. नाट्य विधीपासून तुटल्यावरही ते कोणत्यावेळी सादर करावे याचेही

विधी प्रकार	वाद्य	मौखिक वाडमय (गायन प्रकार)	कालावधी
बी जागवणे	घांगळी	कनसरी	१ रात्र
मावल्या	घांगळी, ढोल, टारपा		५ किंवा ७ दिवस
अवसर	घांगळी, टारपा, ढोल, डाका.	कनसरी, हिरवा	४ ते ५ दिवस
हिरवा बांधने	घांगळी, डाका, टारपा		२/३ दिवस
रती बाळणे	घांगळी, डाका	कनसरी	३ दिवस
देव घडवणे, उजळणे	घांगळी, डाका, टारपा		३ दिवस
बी घरी आणणे	डाका	कनसरी	१ रात्र
धान्य जळाल्यास	कासोळा	कनसरी	१ रात्र
नारन देव	काठा	विविध गाणी	२ रात्र
प्रेत जागवणे	थाळी		रात्रभर
दहावा	थाळी	साळवा, गोपाळ देव	१ रात्र, दुसऱ्या दिवशी दुपार पर्यंत.
गवराय		गवरायीचीपारंपारिक गीते	७ दिवस
बाळाची पाचवी			अर्धा दिवस
लग्र (हळद फोडणे, वधू वरास घालणे, हळद लावणे, मांडव सूतने तेलवन पाडणे, वरमाय)	संबळ, कहाळी	पारंपारिक धवळ गाणे	आता लग्र अंघोळ कालावधी (२ ते ३ दिवस)
मोहतुर		पारंपारिक गाणी	

संकेत ठरलेले असतात.

१. लग्नविधी वरमाय उटने हे नाट्य पहाटे सुरु होऊन ९ ते १० पर्यंत संपते.
२. मादोळ विधीनाट्य सकाळी उजाडल्यावर सुरु होऊन दुपारी संपते.
३. गवराई, टिपरी, पेरणे दुपारी सुरु होऊन संध्याकाळपर्यंत चालते.
४. अवसर, रती उजवणे, कनसरीचा मार्ग, ठाळगाणा, हिरवा देव संध्याकाळी ३ ते ४ च्या दरम्यान सुरु होऊन दुसऱ्या, तिसऱ्या अथवा पाचव्या दिवशी दुपारी समाप्ती होते.
५. दहाव्याचा विधी, ठाळगाणा संध्याकाळी उशिरा सुरु होऊन दुपारी १२ पर्यंत संपतो.
६. रात्री उशिरा मृत्यू झाल्यास रात्र जागरण ठाळगाण्यावर असते.
७. पोवाडा हे विधी नाट्य चौथ्या प्रहरी सुरु होते.

आदिवासी जमार्तीमध्ये वर्षभर विविध विधीनाट्यांचे सादारीकरण होत असते. त्या विधीनाट्यांची कोणत्याही प्रकारची लिखित संहिता नसते. सर्वच विधीनाट्ये मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरीत झालेली आहेत. त्यामुळे विधीनाट्याच्या मूळ आदिबंधाला धक्का न लावता काळानुसूप, प्रदेशानुसार, वर्णनात्मक, नाट्यात्मक व भाषिक बदल होत परंपरेचे जेतन होत असते. आदिवासी जमार्तीच्या विधीनाट्य संहितेचे स्वरूप अतिशय लवचिक असते. ते स्थिर कधीच नसते. तिच्या नवनिर्मितीबरोबर सामाजिक प्रसरण व अभिसरण सुरु होते. एकूणच काळानुसूप

परंपरांचे बदल होत असलेल्या जमातीचे लौकिक जीवन यातून प्रतिबिंबित होत असते. आणि त्या त्या परिसराची भौतिक संस्कृती, निसर्गातील घडामोडी विधीनाट्याच्या संहितेत प्रकट होत असतात.

आदिवासी जमाती निसर्गाच्या सानिध्यात राहून, निसर्गातील घटकांनाच त्यांनी देवत्व बहाल केल आहे. त्यांचे विविध विधी करण्यात येतात. हे विधी गीत, कथा, कहाणी, नृत्य, नाट्य यांचे सादरीकरण आहे. विधीनाट्य अथवा संचारित विधीनाट्य आदिवासी समाजाचा एक अविभाज्य भाग झाले आहे. याचबरोबर आदिवासी जमाती अनेक कला प्रकार जोपासण्यात पारंगत आहेत. त्यापैकी अनेक कला बदलत्या काळाबरोबर नावीन्याचा समावेश करून कात टाकल्याप्रमाणे बदल स्वीकारत तग धरून आहेत, तर काही कला बदलत्या काळाबरोबर लोप होत गेल्या.

संदर्भ सूची

१. मांडे प्रभाकर, लोकरंगभूमी (परंपरा, स्वरूप आणि भवितव्य), मधुराज पब्लिकेशन्स प्रा.लि. पुणे, २२०७ पृ.२०
२. तत्रैव; पृ.२५
३. कुँवरचंद्र प्रकाशसिंह, हिंदी नाट्य साहित्य और रंगमंच कि मीमांसा, पृ. १३
४. तत्रैव: पृ.५
५. जोशी वि.कृ., लोकनाट्याची परंपरा, ठोकळ प्रकाशन, १९६१, पृ.१४
६. डॉ.घुटे बी. पीएच.डी. प्रबंध

सर्वोत्तम
फोटोग्राफ
आंध्रप्रदेश राज्य

थ्रद्धा व अंधश्रद्धा ते अध्यात्म

डॉ. दिनेश रथ केरके
M.B.B.S, M.D.
(Ortho)

साक्षीदार आहे.

एका छोट्याशा आदिवासी पाड्यावर माझा जन्म झाला जंगलात वाढलो, खेळलो व मोठा झालो. आदिवासींच्या सर्व रुढी परंपरा मी अनुभवल्या व स्वतः त्या अनुसरल्या.

जीवनात दुःख कोणालाही नको असते. प्रत्येक जीव सुखाच्या शोधात असतो, मग तो जंगलात राहणारा आदिवासी बांधव असो वा शहरात राहणारा उच्चवर्णीय असो. प्रत्येकाच्या आपापल्या सुखाच्या व आनंदाच्या कल्पना बेगवेगळ्या असू शकतात.

एका गवताच्या झोपडीत राहणार्या आदिवासी बांधवाला जल, जंगल, जमीन हेच सर्वस्व आहे, तेच त्याचं विश्व आहे. त्याच्या सुखदुःखाच्या कल्पना पण अगदी छोट्या छोट्या असतात. दोन वेळच्या जेवणाची सोय झाली, आपली बायको, मुलंबाळ व म्हातारी आई-वडील पोटभर जेवले म्हणजे तो समाधानी असतो. रोग राई, हिंसा पशूपक्षी यापासून संरक्षण झाले की तो त्याच्या देवाचे आभार मानतो.

रोग राई, हिंसा पशूपक्षी यापासून

संरक्षण झाले की तो त्याच्या देवाचे आभार मानतो. वाघोबा, मरीआई, कळसुबाई, नरसुबाई, बहिरोबा, म्हसोबा हे आमचे देव, शेंद्र लावलेला दगड, निसर्ग हाच आमचा देव.

लहान असताना आजारी पडलो की आई भगताकडे घेऊन जायची. भगताने दिलेला अंगारा लावायची व निश्चित

माझ्या जीवनाचा प्रवास हा जंगलातून शहराकडे, अज्ञानातून विज्ञानाकडे व विज्ञान कडून अध्यात्माकडे झाला आहे. त्यामुळे श्रद्धा - अंधश्रद्धा, विश्वास - अंधविश्वास यांचा मी स्वतः अनुभव घेतलेला आहे व मी दोर्हींचा

व्हायची की आता बाळाला बरं वाटणार. काही वेळा जंगलात मिळणाऱ्या जडीबुटी उकळवून काढा तयार करून द्यायची तर कधीकधी दगडावर उगळून मग ते चाटण चाटवायची. बन्याच वेळा आजार नियंत्रणात नाही आला तर मग वेगवेगळ्या देवांच्या पायाऱ्या झिजवायची. मग नवस बोलले जायचे व ते पूर्ण करण्यासाठी पराकाश केली जायची. कधी कधी वाटी-नारळ, शेरणी (गूळ) यावर काम भागायचं तर कधीकधी कोंबडे किंवा बोकड देवासमोर कापला जायचा.

मानसिक ग्रस्त रुणांना भुताने झापाटलेले आहे असं समजून बन्याच वेळा भयानक अद्योरी उपाय भगता कडून सुचवले जायचे. त्यामुळे रुणाला खूप शारीरिक त्रास सहन करावा लागायचा.

एका गवताच्या झोपडीत राहणाऱ्या आदिवासी बांधवाला जल, जंगल, जमीन हेच सर्वस्व आहे, तेच त्याचं विश्व आहे. त्याच्या सुखदुःखाच्या कल्पना पण अगदी छोट्या छोट्या असतात. दोन वेळच्या जेवणाची सोय झाली, आपली बायको, मुलंबाळ व म्हातारी आई-वडील पोटभर जेवले म्हणजे तो समाधानी असतो. रोग राई, हिंसा पशूपक्षी यापासून संरक्षण झाले की तो त्याच्या देवाचे आभार मानतो.

जावं लागायचं. आता परिस्थिती बदललेली आहे. आता बन्याच सुखसोयी उपलब्ध झालेल्या आहेत, त्यामुळे पूर्वीसारखी गैरसोय होत नाही.

मागे वळून पाहताना असं वाटतंय की त्यांची जी ही श्रद्धा होती ती डोळस नव्हती, जागृत नव्हती तर अज्ञानातून निर्माण

झालेली अंधश्रद्धा होती.

उच्चशिक्षित झाल्यामुळे माझ्या समजुतीमध्ये बराच फरक पडला होता. अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत मी अनेक देवी-देवतांची पूजा उपासना करायचो.

कधी अष्टविनायक, तर कधी बारा ज्योतिलिंगे, तर कधी बालाजी अशी आमची तीर्थयात्रा चालू असायची. मी एक सिझनल भक्त होतो. गणपती बसले, गणपतीची पूजा करायचो, श्रावणात शंकराची, तर नवरात्रात पार्वतीची (देवीची) पूजा करायचो. वारी निघाली की विष्णूची (विठोबाची) पूजा करायचो. म्हणजेच शंकर, पार्वती, गणपती व विष्णू या देवतांनी माझं विश्व व्यापून टाकलं होतं. पुण्याचा संचय झाल्यामुळे, या देवी, देवतांच्या पुण्याईने व आई-वडिलांच्या आशीर्वादाने जीवनात सद्गुण प्राप्त झाले व माझं जीवन अध्यात्ममय झाले.

त्यांच्या कृपेने सत्य-असत्य, नित्य-अनित्य, जड-चेतन, या गोर्षींचा उलगडा झाला. जन्म-मृत्यु, बंधन-मोक्ष, कर्म-भक्ती आणि अध्यात्म-विज्ञान ह्याचे ज्ञान मिळालं.

अध्यात्माचं बाह्य तत्वज्ञान व ब्रह्मविद्या विहंगम योग रहस्यमय अंतर्वेद्ध साधनाद्वारे स्वतःचा शोध घेता घेता त्या परमपिता परमात्म्यापर्यंत कसं पोहोचायचं याची दीक्षा किंवा उपदेश सद्गुरुंनी केला. सद्गुरुंच्या कृपा आशीर्वादाने हिमालयात (उत्तराखण्ड) अनेक वेळा साधना करण्याचा योग आला.

आता जेव्हा मागे वळून बघतो तेव्हा कळते की खरोखर माझ्या जीवनाचा प्रवास हा अंधारातून प्रकाशाकडे, अज्ञाना कडून ज्ञानाकडे, मृत्यु कडून अमृता कडे होत आहे. आता मला कुठलेही कर्मकांड करायची गरज राहिलेली नाही, कुठल्याही देवी देवतांची पूजा करायची आवश्यकता राहिलेली नाही, कारण तेहीस कोटी (प्रकार) समस्त देवी-देवता ज्या एकमेव, अद्वितीय परमेश्वराची पूजा-आराधना करतात त्याची भक्ती कशी करायची हे सद्गुरुंनी शिकवले आहे.

ज्याप्रमाणे मनुष्याला ८४ लक्ष भोगयोनी आहेत त्याचप्रमाणे समस्त देवी-देवता यांच्या सुद्धा योगयोनी आहेत. समस्त देवी देवता तुमच्या आमच्या सारखेच जीवात्मा आहेत. त्यांनी साधने द्वारा व शुभ कर्मानी देवत्व प्राप्त केलेले आहे.

तेसुद्धा परमात्म्याकडे विनंती करतात की आम्हाला पुन्हा मनुष्यदेह प्राप्त होऊ दे, म्हणजे प्रारब्ध भोगता भोगता सद्गुण प्रणित भक्ती करून मोक्ष प्राप्त करू.

मनुष्य देहाचा मुख्य उद्देश हा त्रिविध तापांपासून मुक्तता, आत्मसाक्षात्कार व ईश्वर प्राप्ती हा असून आपण हे सोडून फक्त इंद्रियांची तृप्ती व शरीराची पुर्णी करण्यासाठी जगतो.

साधने मानवाचे तीन कष्ट दूर होतात. शारीरिक रोग, मानसिक अशांती व अध्यात्मिक अज्ञान. आपला विवेक जागृत होतो व आपण वाईट प्रकृतींवर चांगल्या वागण्यांनी, अज्ञानावर ज्ञानानी, क्रुरतेवर दयेनी विजय प्राप्त करतो. साधूपण हे भोंदूपण किंवा अकर्मण्यता नाही आहे. ईश्वरानुभुती आपल्याला अक्षम नाही तर सक्षम बनवते.

विज्ञान हे बहिर्मुखी सत्याचे निरीक्षण, परीक्षण व विश्लेषण असून, अध्यात्म हे अंतर जगतामध्ये सत्याचा साक्षात्कार आहे. गीता हे एक सायन्स आहे, त्यामध्ये श्रीकृष्ण भगवान यांनी सांगितले आहे की, 'आत्मा हा अजर, अमर आणि अविनाशी आहे'.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः

आत्म्याला शस्त्र कापू शक्त नाही, अग्री जाळू शक्त नाही, पाणी ओले करू शक्त नाही व हवा सुखबू शक्त नाही.

अल्बर्ट आईस्टाईन म्हणतो, Energy neither be created nor destroyed

म्हणजेच उर्जेची उत्पत्ती आपण करू शक्त नाही व तिचा नाशही करू शक्त नाही.

भगवान श्रीकृष्ण सांगतात की हे जग तीन गुणांपासून बनलेले आहे व सायन्टिस्ट सांगतात की हे मटेरियल वर्ल्ड आहे. त्याचा शुद्ध पार्टीकल जो आहे, त्याला आपण अणू म्हणतो, त्यामध्ये इलेक्ट्रॉन, न्यूट्रॉन व प्रोटॉन आहेत.

त्या वैश्विक चेतनेने (प्रज्ञावान ब्रह्मांडीय उर्जा) म्हणजेच परमेश्वराने या ब्रह्मांडाचा कारभार चालवला आहे. हे सर्व तो नियंत्रण करतो. सूर्य, चंद्र, पृथ्वी, नवग्रह व तारे यांना गुरुत्वाकर्षण शक्तीने तो नियंत्रित करतो. अनंत माणसे निर्माण करतो, पण प्रत्येकाचा चेहरा वेगळा, corneal scan वेगळा, थंब इम्प्रेशन वेगळे, असा इंजिनियर फक्त तोच असू शकतो.

जोपर्यंत आपल्याला त्याचा आपल्या आत अनुभव येत नाही
तोपर्यंत तो तुम्हाला बाहेर कधीही भेटणार नाही, कारण तो
आपल्याच आत, आपल्या आत्म्यामध्ये अंतरात्म्याच्या
रूपात स्थिर आहे.

कबीर साहेब म्हणतात

जो तीलमाही तेल है | जो चकमक मे आग ||

तेरा सांई तुझमे है | जाग सके तो जाग ||
कस्तुरी कुंडत्य बसे | मृग धुंडे बनमाही ||
ऐसे घट घट में ब्रह्म है | दुनिया जासत नाही ||
दुनिया ऐसी बावली | पत्थर पूजन को जाय ||
सच्चा भगवान है इस देह मे | उसीको नही पाय ||

टेंभा तुम्ही मिरवू नका

शृंगारावर आजच फक्त कौतुक तुम्ही करू नका
महिला दिनाचा आजच फक्त टेंभा तुम्ही मिरवू नका
गगनभरारीची उंची अमुच्या आज तुम्ही मोजू नका
आजच्यापुरते डोक्यावर घेऊन आम्हाला तुम्ही नाचू नका
आमच्यातील आत्मशक्तीचा झोका तुम्ही उंचावू नका
महिला दिनाचा आजच फक्त टेंभा तुम्ही मिरवू नका
अबला बनवून सबलांचा फास तुम्ही घालू नका
५०% अरक्षणाचा फुसका बार उडवू नका
उनुंग भरारी घेताना मुलगी असल्याची शिडी उभारू नका
पंखांना आमच्या बाईपणाची बेडी पायी बांधू नका
मन भरून फुलताना आज रोजचा रांधा-वाढा दाखवू नका
महिला दिनाचा आजच फक्त टेंभा तुम्ही मिरवू नका
रोजच्या अडगळीतून काढून मखरात आज सजवू नका
आयुष्यभर उष्टे काढायला लावून आज सलाम करू नका
आयुष्यभर पायमळली करून आजच पाय तुम्ही धुवू नका
महिला दिनाच्या शुभेच्छा देऊन सोंग तुम्ही मिरवू नका
महिला दिनाचा आजच फक्त टेंभा तुम्ही मिरवू नका
आदर करा अंतःकरणातून पोकळ दिखावा करू नका
कुंठीत बुद्धीचा करूनी वापर सीता-द्रौपदी बनवू नका
पुरुषी अहंकाराने माजून अत्याचार आम्हावर करू नका
शाल-हरणे सजवून शालजोडीतील मारू नका
महिला दिनाचा आजच फक्त टेंभा तुम्ही मिरवू नका

दिपाली साबळे धांडे

९६५७२९९४०
आंबेवंगण, तालुका अकोले
जि. नगर

रंग रेषांची बोलकी भाषा अर्थात जनजातीय समाजाची चित्रकला

शिल्पा वाडेकर
९८५०५३१२०१
भारतीय विद्या आणि
जनजातीय संस्कृतीच्या
अभ्यासक

व्यापक आहे, बहुआयामी आहे. सहज अभिव्यक्ती, दैवत कल्पना ते कलात्मक हस्तकलेपर्यंतच्या सर्व अव्यक्त (intangible) आणि व्यक्त (tangible) अशा गोष्टींचा समावेश होतो. मग अगदी रोजच्या जीवनात वापरण्यात येणाऱ्या वस्तू तिच्या वैशिष्ट्यपूर्ण जगण्याची

आणि स्वतंत्र अस्तित्वाची ओळख ठरतात. जणू त्या ठारविक जनजाती समाजाच्या सिंग्रेचर्स आहेत. यातीलच एक महत्त्वपूर्ण आयाम म्हणजे चित्रकला. 'मी' म्हणून काहीतरी वेगळ करतोय, असा अभिनिवेश असत नाही. किंबहुना जीवनाचा अविभाज्य भाग असलेली चित्रकला काहीशी गूढ वाटते.

गुढ अशासाठी की पुराशमयुगीन मानवाच्या शैलचित्रातील प्रतीकांशी साम्य सांगणारी ही कला ! त्रिकोण, रेषा, बिंदू, कधी हाताचे छाप, भौमितिक

आकार आणि नैरसिंग साधन सामग्रीचा वापर, ही साम्यस्थळे आढळतात. इतकेच नव्हे तर शिकारीचे, नृत्याचे, मुखवट्यांचे चित्रणही पहावयास मिळते. उत्तर पुराशमयुगीन चाळीस हजार ते पंधरा हजार वर्षांपूर्वीपर्यंत माणूस शैलाश्रय होत असे आणि काही प्रमाणात तो शिकारी होताच. पुन्हा निसर्ग हाच अधिवासही होता. आलेले अनुभव, अनुभूती आणि मूलभूत भावना यांच्या संमिश्रणातून हव्हूह्वू दैवत

निसर्गांधिष्ठित जीवनशैलीने युक्त असलेली जनजातीय संस्कृती ही

व्यापक आहे, बहुआयामी आहे. सहज अभिव्यक्ती, दैवत कल्पना ते कलात्मक हस्तकलेपर्यंतच्या सर्व अव्यक्त (intangible) आणि व्यक्त (tangible) अशा गोष्टींचा समावेश होतो. मग अगदी रोजच्या जीवनात वापरण्यात येणाऱ्या वस्तू तिच्या वैशिष्ट्यपूर्ण जगण्याची आणि स्वतंत्र अस्तित्वाची ओळख ठरतात.

कल्पना उदयास आली आणि चित्ररूपाने त्यांचे चित्रणही झालेले दिसते. आणि हाच क्रम आपल्याला जनजातीय चित्रकलेत ही पहावयास मिळतो. त्यामुळे भीमबेटका (मध्य प्रदेश) येथील त्रिकोणांचा वापर करून मानवाकृती चितारण्याचे पारंपारिक कसब सहज लोकस्मृतीतून (collective memory) जनजातींपर्यंत आलेले दिसते. हजारीबांग येथील शैलचित्रांमध्ये आढळणारी प्रतीके सोहरा व कोहबर चित्रकलेत आढळली आहेत, असे संशोधन सांगते. मुळात सोहराई म्हणजे सुगी आणि कोहबर म्हणजे लग्र. या विशिष्ट उत्सवात काढली जाणारी ही चित्रे घराच्या बाह्यभिंती जणू मोठा कॅनव्हास असतो. सगळी वस्तीच चित्रांनी खुलून गेलेली असते. चित्रांचा सोहळाच !

संशोधना निमित्त डहाणूला भेट दिली असता वारली पाड्यातून फिरताना लक्षात आलं की अशी एकही भिंत नाही की जी रंगवलेली नाही. विचारणा केल्यावर कळलं की वारली लोक अशा न रंगवलेल्या भिंतीना नागडी भिंत मानतात. अर्थात अशुभ. काय भावना असतात ना कलांबाबत. एक लक्षात घेतले पाहिजे की जनजातीय कला ह्या केवळ सजावटीचे वा मनोरंजनाचे माध्यम नव्हेत. या सर्व चित्रांचे-कलांचे प्राणतत्त्व म्हणजे या समाजाच्या धारणा, श्रद्धा आणि सहज अभिव्यक्ती ! ही

सहज अभिव्यक्ती पुढे कालांतराने विधी rituals च्या स्वरूपात विकसित झालेली दिसते. आणि म्हणूनच ती अर्थपूर्ण आहे. तिची स्वतःची अशी शैली आहे आणि स्वतःची प्रक्रियाही !

बहुतेक सर्व जनजातीय चित्रकलेत काही पैलू सारखेच असतात. ते म्हणजे ही चित्र पारंपारिक असतात. पिढ्यानपिढ्या हे कौशल्य विनासायास हस्तांतरित होत

असते. जणू धमन्यांमधून कलाच वाहते. तेही एका अंतस्थ प्रेणोने! शुभमांगल्याशी संवाद, धार्मिक अनुष्ठान, विधिविधान यातून या चित्रांची भूमीअलंकरणाची अनिवार्यता स्पष्ट होते. या सर्व कलेत देवदेवतांना आवाहन केलेले असते किंवा त्यांच्यासाठीचे चित्रण असते. दैनंदिन जीवनाबोरोबरच देवतांचे चित्रणही असते आणि नवस फेडण्याचे साधनही चित्रण असते.

सणवार, शुभ प्रसंग, जन्म, विवाह असे संस्कार, पीक येण अशा विविध प्रसंगी काढली जाणारी ही चित्रे आपल्या नागरी जीवनातही काही ना काही रूपात अवतीर्ण झालेली दिसतात. अर्थात तीही लोकस्मृतीतून. 'कलेक्टिव मेमरी' हा दुवा आपल्या भारतीयांच्या एकत्वाचा -संस्कृतीचा खास विशेष आहे.

पांढरी माती, लाल माती, काजळी, शेण, गेरू, पानांचा-फुलांचा रस, मिनरल्स, दगडांची भुकटी अशा नैसर्गिक माध्यमांचा वापर करून त्यांनी आपली विशेष शैली जोपासलेली दिसते. त्यामुळे प्रादेशिक, भौगोलिक प्रांतातील जनजातीय चित्रकलेत वैशिष्ट्य आढळते.

वारली चित्रकलेत पांढर्या रंगाचा अर्थात, तांदळाच्या पिठाचा वापर होतो आणि त्रिकोणाचा वापर करून चित्र सजते. मुळात 'एखाद्या दुष्ट शक्तीने घरात प्रवेश न करता ती घरावरील चित्रांमध्ये गुतावी' अशी भावना ह्या भिंती रंगवण्यामागे असते. वारली विवाहप्रसंगी 'देव चौक' चितारतात. ह्याला 'चौक लिहिणे' म्हणतात. धबलारी ही जुनी जाणती स्त्री याबाबत पुढाकार घेते, नवतरुणीना चित्रा बाबत मार्गदर्शन करते.

आरंभी देवाच्या नावाने 'देवरेघ' काढतात. मग नवरा नवरी आणि पालघर ची देवी, असा हा चौक पूर्ण होतो. चौक पूर्ण लिहून झाला की तो झाकतात. रात्री भगताला बोलावून पूजाअर्चा होते, डाका वाद्य वाजवले जाते. भगत चौकाचे निरीक्षण करून पसंती दर्शवतो. मग शेंदूर लावला जातो. या चौकाजवळ (चित्र) नववधूवरांना बसवतात आणि लग्न लागते. चौक लिहिणारी व्यक्ती ब्रतस्थ राहते. हा चौक कसा काढला जावा याबद्दल देवताच दृष्टांत देऊन मार्गदर्शन करतात अशी श्रद्धा असते. त्यामुळे या चित्रांना वेगळे देवत्व प्राप्त होते आणि हाच जनजातीय चित्रकलेचा 'आत्मा' म्हणावा लागेल.

वेरियर एल्विन च्या संशोधनाने गोंड आणि परधान यांच्या भिंतीचित्रांबाबत स्थिरांच्या योगदानाची व कौशल्याची कल्पना अधोरेखित झालेली आहे. पारंपारिक भिंती

चित्रकला असेच स्वरूप राहिल्याने, आणि खियांचा महत्वपूर्ण वाटा असल्याने ही कला जिवंत राहू शकली आहे. मात्र १९५० च्या दशकात हस्तकला बोर्डाची स्थापना झाली आणि परंपरागत कलांचा उपजिविकेसाठी उपयोग करण्याचा, रोजगार उत्पन्न करण्याचा विचार पुढे आला, ज्यामुळे या लुपत्राय होऊ पाहणाऱ्या कलांचे पुनरुज्जीवन होऊ लागले.

देश-विदेशात या जनजातीय चित्रकला शैली प्रसिद्ध झाल्या, पण त्यातील 'आत्मा' हरवला. हा काळाचा महिमा म्हणता येईल. उदाहरण द्यायचे तर मधुबनी चित्रशैली कोवर ही एक विवाहाची खोली असते. त्यामध्ये गौरी पूजन होते. नववधूवर या खोलीत राहतात. या खोलीच्या भिंतीवर आदर्श युगुल देवता, जसे शिवपार्वती, लक्ष्मीनारायण चितारले जातात. तसेच *fertility symbols* ही चितारले जातात. मत्स्य, कमळ, पोपट आदी प्रतीके वंशवृद्धीसाठी वापरली जातात. सजावटी मधुबनी चित्रात ही प्रतीके केवळ कॉम्पोझिशन मध्ये येऊ लागली. त्या मागील धारणा काहीशया फिक्क्या पडू लागल्यात. तरीही घरोघरी मधुबनी पोहोचली आहे हेही विसरता कामा नये.

स्त्रिया, कुमारिकांची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते. कारण अगदी देही (उंबरा), चुलाचौका (चूल) यांची लिपाई, अर्थात सारवून स्वच्छ ठेवणे, पूजा करणे, याच्यातून चित्रकलेची मुरुवात झालेली दिसते. लक्ष्मीची पावले काढून धरती, ऊर्जा, शक्ती, समृद्धीची पूजा-आगमन करणाऱ्या या अशिक्षित वाटणाऱ्या स्त्रिया अधिकाधिक निसर्गांच्या, सनातन धर्मांच्या खन्या अनुयायी आहेत, असे म्हणणे वावगे ठरू नये.

बस्तर, उडिया येथील खत्रा जनजातीय समाज 'जगार' उत्सव साजरा करतात. नवे धान्य येण्याच्या आनंदासाठी जागरण केले जाते. कथा- गीत म्हणत रात्र जागवली जाते. तांदळाच्या पिठाने चित्रण केले जाते. जेव्हा अशा प्रकारे उत्सवाचे, समृद्धीचे पूजन होते तेव्हा आपल्या पूजाअर्चा, ब्रतवैकल्यांच्या कथा, त्यामागची श्रद्धा, गोंधळ अशा विधिनारूपांशी साम्य सूत्रता अधिकच गडद होते. या एका अदृश्य धाग्यानेच संपूर्ण भारत वर्ष जोडला गेलेला आहे याची खूण पटते. फरक केवळ विकासक्रमाचा आहे इतकच !

जनजातीय चित्रकलांचा आणखी एक महत्वपूर्ण विशेष म्हणजे संकेतिकता. ही संवाद साधण्याची चित्रलिपी म्हणून वाचायला हवी. भौमितिक नक्षी, रेषा, वलये, बिंदू यांचा मुक्त वापर त्यांच्या विचार प्रक्रियेबाबत सूचना करतौ. या सूचक अर्थात "abstract" नक्षींचा अनेक आयामी अर्थ असू

शकतो, तरीही तो अगप्य आहे. धरती अर्थात् भू-पृथ्वीमातेच्या पूजनासाठी त्रिकोण, चौकोन आकारांचा वापर केलेला आढळतो. पुढे संप्रदाय परंपरेत विकसित झालेल्या तंत्रयंत्रांची ही प्रारंभीची चित्रानभूती म्हणता येईल. ज्येष्ठ उत्खनन संशोधक डॉ. म. के. ढवळीकर यांना वारली चित्रकलेतील शीर नसलेली पालघटची देवी आढळली. जी कदाचित विशीरा देवता असल्याचा अंदाज करता येतो. तसेच साती आसरा, चंद्र, सूर्य देवता याही सांकेतिक रूपात अवतरलेल्या दिसतात.

गोंड चित्रकलेत प्रतीकात्मकता दिसते. चौक, ढिंगणा, चीना या प्रकाराची चित्रे ते चितारतात. प्रत्येक प्रकारामागचे उपयोजन व प्रक्रिया वेगळी! माती आणि शेणाने धान्य कोठया बनवून त्यावर उठावदार चित्र ते काढतात. तर नवजाताचा जन्म, देवदेवतांचे आवाहन यासाठी जिमिनीवर गहू किंवा तांदळाच्या पिठाने चौक काढतात. एका अर्थाने ती भूमीची पूजा असते. तर चीना म्हणजे खिडकी, दार यांच्या बाजूने विशिष्ट प्रकारची 'बॉर्ड' काढतात. भौमितिक आकार, मोर, फुलांची कुंडी, काही पौराणिक (mythical) आकृत्या हे या चित्रांचे खास वैशिष्ट्य ! पौराणिक श्रद्धा आणि कल्पना शक्तीचा सुंदर मिलाफ येथे दिसतो.

नैसर्गिक आधिवास वा परिवेष असल्याने निसर्गातील घटकांचा, पशुपक्ष्यांचा प्रभाव दिसतो. आणि त्यांच्या संबंधीच्या धारणा ही चित्रात प्रतिबिंबित झालेल्या दिसतात. सारस हा खूप वफादार पक्षी, सर्प हा पूर्वज, नागदेवता, वाघ ही देवता, तर काही कुळे पाने, फुले, पक्षी, प्राणी कुलचिन्ह (totem) म्हणून पूजताना दिसतात. एकूणच पर्यावरणाचे रक्षण अनाहूतपणे करण्याची ही पद्धत असावी. तसेच जे जे अनुभवले, नवं दिसलं त्याचाही समावेश चित्रात केलेला दिसतो. कारण ती वस्तु जणू त्यांच्या जीवन कृतीचा भाग बनलेली असते. उदा. कूप नळ, ट्यूब वेल, हातपंप, बंदूक, रेल्वे अगदी आकाशात उडणारे विमानही !

मध्यप्रदेश, गुजरात या सीमावर्ती भागातील भिलू जनजातीय समाज भिलाला, भिल, राठवा या उपजातींनी युक्त आहे. या समाजात 'पिठोरा चित्र' प्रचलित आहे. पण प्रत्येकाची तन्हा निराळी. त्यामुळे वैविध्यही आढळते. पण या समाजाच्या दृष्टीने देवदेवतांची चित्रमय प्रार्थना म्हणजे पिठोरा चित्र ! देवांशी साधलेला संवाद ! लाखीन्द्रा / लखावा, अर्थात चित्र चितारणारा महत्वपूर्ण असतो. तो ब्रतस्थ राहातो. ३८ तासांत चित्र पूर्ण व्हायला हवे अशी अटच असते. पिठोरा चित्र

म्हणजे देवाला केलेला नवस फेडण्याचे उत्तम साधन. वंशवृद्धी, शेतीतील समृद्धी, गोधनांचे आरोग्य-सुरक्षा, दुध-दुधते हे आणि असे कितीतरी नवस मारीतले जातात, ते पुरेही होतात. हे चित्र चितारताना प्रत्यक्ष पिठोरा देव उपस्थित असतो आणि तो या लखाव्याच्यात अवतरतो, अशी धारणा असते. या पिठोरा चित्रांचा अविभाज्य भाग म्हणजे 'घोडा'. पूर्वजांचे, कुळांचे प्रतीक म्हणून त्याचे चित्रण होते. काजलदेवी, स्वर्ग, पृथ्वी, चंद्र, सूर्य, हत्ती, जणू पूर्ण सृष्टीच अवतरलेली असते. राजस्थानातील 'मिणा' जनजाती तर त्यांच्या समृद्ध, कलाकुसरीच्या झोपड्यांसाठी प्रसिद्ध आहेत. या आणि अशा अनेक जनजातींच्या चित्रांचा समृद्ध पट भारतीय कला संस्कृतीचा, तिच्या विकासाचा, तसेच तिच्या टिकून राहाण्याचा मौल्यवान ऐवज आहे.

याचीही कारणे अनेक आहेत. पाश्चात्य विचारवंतांच्या दृष्टीकोनातून 'भारताला प्राचीन इतिहास नाहीच' हे वारंवार सिद्ध करण्याचे प्रयत्न होत राहिले. मात्र पुरातत्वीय अभ्यास संशोधने, मानवशास्त्रीय संशोधने यामुळे भारतातील जनजातीय समाजाची नाळ प्रागैतिहासिक मानवाशी जुळल्याचे अधोरेखित झाले आहे. आणि त्यांच्या चित्रांतील अनेक प्रतीके नागरी जीवनात सणवार, समारंभाची मांगल्य प्रतीके म्हणून रुजलेली आहेत. आपण काढत असलेल्या रांगोळ्या, ब्रतकहाण्या या पर्यंतचा हा प्रवास आहे.

सांस्कृतिक मानवशास्त्रात प्राचीन मानवाच्या रूढी, परंपरा, पारंपारिक सामाजिक संस्था, धारणा अशा अनेक पैलूंचा एकत्रित अभ्यास केला जातो. मानवशास्त्राच्या दृष्टीने सर्वच लोककला या मानवाच्या उत्कांतीचे सजीवाशेष आहेत. इथे लक्षात घेतले पाहिजे की कला अभिव्यक्ती करेपर्यंत प्राचीन मानवाने हव्हूहव्हू प्रगती केलेली आहे. विचार करण्याची प्रक्रिया, धारणशक्ती, ती हस्तांतरीत करण्याचे कौशल्य हा लाखो वर्षांचा प्रवास आहे. आणि तो प्रवास जनजातीय चित्रकलेत आपणांस पाहावयास मिळतो.

एकूणच काय तर आपल्या या बांधवांच्या चित्रकलेचा विचार करताना अनेक पैलूंचा वेद घ्यायला लागतो. सौंदर्यदृष्ट्या ती प्रगल्भच आहे, परंतु हर एक जनजातीय समाजाची ती स्वतंत्र ओळख आहे. प्रत्येकाची शैली वेगळी, रंग भाषा वेगळी पण सूत्र एकच. ते म्हणजे 'शुभ शकुन' ! आणि म्हणूनच ही चित्रे केवळ सजावट म्हणून न चितारता 'जीव घडवणे' असतात. या दृष्टीने पाहिलं तर ही चित्ररेषांगांची भाषा आपली वाटेल.

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात नाशिक जिल्ह्यातील^१ आदिवासी क्रांतिकारकांचे योगदान (इ.स. १८१८ ते १८५७)

श्री. गजनन गणपत होडे,
M.A. B.Ed, M.Ed,
SET (History).

ऑगस्ट १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाले. या स्वातंत्र्यासाठी क्रांतिकारकांनी अनेक लढे दिले, उठाव केले आणि पारतंत्राच्या साखळदंडाने जखडलेल्या भारत मातेला स्वतंत्र केले. या स्वातंत्र्यलढ्यात आदिवासी क्रांतिकारकांनी इंग्रजांच्या विरोधात सशस्त्र उठाव केले.

इसवीसन १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त करून मराठी साप्राज्य ब्रिटिश साप्राज्यात इंग्रजांनी विलीन केले व अल्पावधीतच संपूर्ण भारतात ब्रिटिशांचा एक छत्री अंमल सुरु झाला. इंग्रजी सत्ता भारतात मजबूत व विस्तार होत असताना ब्रिटिशांनी विविध जमीन महसुलाच्या पद्धती सुरु केल्या. त्यात प्रामुख्याने कायमधारा पद्धत, महालवारी पद्धत व रथतवारी पद्धत यांचा समावेश होतो. ब्रिटिशांनी सारा वसुलीचे सक्तीचे धोरण स्वीकारले. आदिवासींच्या जंगल संपत्तीवर, जंगलातील उत्पादनावर आपला अधिकार स्थापन केला. जंगला संबंधीचे

नवीन कायदे तयार केले. जंगल हेच आपलं विश्व असणाऱ्या आदिवासींच्या जीवनात यामुळे मोठी खळबळ उडाली. डोंगरदन्यात राहून आपली उपजीविका जंगलातील लाकूड

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात अनेक क्रांतिकारकांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. आपल्या देशाला १५

फाटा, औषधी वनस्पती, मध, पशूपालन यावर करणाऱ्या आदिवासींचे दैनंदिन जीवनच नवीन कायद्याने बदलले गेले. आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन सावकारांनीही त्यांना लुबाडायला सुरुवात केली. इसवीसन १८२८ मध्ये ब्रिटिशांनी पैशाच्या स्वरूपात शेतसारा भरण्यास सक्ती केली. दन्या डोंगरांमध्ये हलाखीचे जीवन जगणार्या आदिवासींना पैशासाठी सावकारांकडे हात पसरावे लागत होते. कर्ज थकले म्हणून सावकार आदिवासींच्या जमिनी ताब्यात घेऊ लागले, तसेच आदिवासींचे गड, किले रक्षणाचे अधिकार काढून घेतले. त्यामुळे संतप्त झालेल्या आदिवासींनी इंग्रजांच्या विरोधात शस्त्र हाती घेतले. छोटा नागपूर भागातील कोलाम, ओडिशातील गौड, महाराष्ट्रातील महादेव कोळी, भिळ, रामोशी, बिहार मधील मुंडा, बंगल मधील चुआर, संथाल आदि जमातींनी इंग्रजांच्या विरोधात सशस्त्र उठाव केले.

भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी इंग्रजांच्या विरोधात सुरुवातीचे जे लढे झाले, ते आदिवासींनी दिले आहेत. इंग्रजांबरोबर लढून संघर्ष करून आदिवासी क्रांतिकारकांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले आहे. आजही या क्रांतिकारकांच्या गाथा आदिवासी भागांमध्ये ऐकावयास मिळतात. या क्रांतिकारकांच्या योगदानाचा अभ्यास ज्या प्रमाणामध्ये होणे आवश्यक होते तसा झालेला नाही. मात्र आदिवासी क्रांतिकारकांच्या योगदानाकडे, त्यागाकडे, बलिदानाकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही.

भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी इंग्रजांच्या विरोधात सुरुवातीचे जे लढे झाले, ते आदिवासींनी दिले आहेत. इंग्रजांबरोबर लढून संघर्ष करून आदिवासी क्रांतिकारकांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले आहे. आदिवासी क्रांतिकारक यांमध्ये बाबा तिलकामांझी, वीर तीर्थ सिंह रामजी भांगरे, रामा किरवा, गोविंद खाडे, उमाजी नाईक, क्रांतिकारक राघोजी भांगरे, सेनापती ख्वाजा नाईक, भीमा नायक, वीर भागोजी

नाईक. वीर तंत्या भिळू, भगवान बिरसा मुंडा, वीर नाण्या कातकरी, राणी गायदिल्लू, वीर नारायण सिंह, वीर होन्या केंगले अशी कितीतरी आदिवासी क्रांतिकारकांची नावे सांगता येतील. आजही या क्रांतिकारकांच्या गाथा आदिवासी भागांमध्ये ऐकावयास मिळतात. या क्रांतिकारकांच्या योगदानाचा अभ्यास ज्या प्रमाणामध्ये होणे आवश्यक होते तसा झालेला नाही. मात्र आदिवासी क्रांतिकारकांच्या योगदानाकडे, त्यागाकडे, बलिदानाकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही.

भारताच्या या स्वातंत्र्यलढ्यात नाशिक मधील आदिवासी क्रांतिकारकांचे योगदान व इंग्रजांच्या विरोधात आदिवासींनी केलेले लढे हे त्यांच्या संघर्षाची व पराक्रमाची साक्ष देतात. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा व क्रांतिकारी चळवळ यांचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी क्रांतिकारकांचे योगदान मोलाचे आहे. याचा थोडक्यात आढावा या लेखात घेणार आहे.

मांडवड उठाव - (नांदगांव) १८१८ - इंग्रजांनी अठराशे अठरा मध्ये पेशवाई ताब्यात घेतल्यानंतर नाशिक जिल्ह्यामध्ये पहिला उठाव ३० जानेवारी १८१८ मध्ये नांदगाव जवळील मांडवड येथे भिळू, रामोशी, महादेव कोळी या जमातींनी इंग्रजांच्या विरुद्ध पहिला उठाव केला. याबाबतची नोंद अनेक ग्रंथांमध्ये व ऐतिहासिक दस्तावेज मध्ये पाहावयास मिळते. डॉक्टर गोविंद गारे यांनी लिहिलेल्या स्वातंत्र्य लढ्यातील आदिवासी क्रांतिकारक आणि आदिवासी वीरपुरुष या पुस्तकामध्ये नांदगाव जवळील मांडवड येथे झालेल्या क्रांतिकारी उठावाची माहिती मिळते. नांदगाव येथील मांडवड येथे झालेल्या इंग्रजांच्या विरुद्धच्या युद्धाचे नेतृत्व नगर जिल्ह्यातील महादेव कोळी जमातीच्या रामजी भांगरे आणि रामा किरवा यांनी केले होते. मेजर माँट मोर्थेरी याच्याशी नेकीने सामना दिला होता. ज्या डॉंगरावर युद्ध झाले त्या डॉंगराला नवाटाचा चा डॉंगर असे म्हणतात. या उठावात भिळू व महादेव कोळी लोकांचा भरणा मोठ्या प्रमाणात होता. लढाईत मेजर साहेब जखमी झाले पण त्याच्या लोट्चर नावाच्या सेनापतीने हे युद्ध चालूच ठेवले. या इंग्रजांचे १० लोक ठार होऊन ५० जखमी झाले. या लढाईत इंग्रजांना पराभवाचा सामना करावा लागला. मांडवड येथून वाहणाऱ्या शाकांबरी नदीच्या तीराजवळ ग्रामपंचायतीच्या ताब्यात

असणाऱ्या जागेवर या युद्धात जखमी होऊन नंतर मृत्यु पावलेल्या इंग्रज अधिकाऱ्याचे थडगे आजही भग्र अवस्थेमध्ये पाहावयास मिळते. या उठावाचे लोण नाशिक, अहमदनगर आणि पुणे जिल्ह्यात पोहोचले. आदिवासी भागांमध्ये महादेव कोळी वडिलांच्या संघटना स्थापन झाल्या. राज्यकर्त्याविरुद्ध जो बंड करतो तो डडपशाहीला तोंड देण्यास तयार असतो या न्यायाने महादेव कोळी व भिळू जमातीच्या लोकांवर अन्याय, जुलूम, जबरदस्ती, फाशी असे अनेक प्रकार झाले पण त्यांची जिह्व कणभरही कमी झाली नाही.

बागलाण येथील उठाव - बागलाण मधील भिळूंनी १८२५ मध्ये शिवराम लोहारच्या नेतृत्वाखाली उठाव केला. शिवरामने सुमारे आठशे भिळूंसह अंतापुरवर हळ्या करून लूट केली व ममिलैच्या डॉंगरी किल्ल्यापर्यंत मजल मारली. मात्र लेफ्टनेंट ओद्रामने बरीचशी लूट परत मिळवण्यात यश मिळवले. बळाचा वापर यशस्वी ठरल्याने गव्हर्नर एलफिस्टननी सामोपचाराचे धोरण अवलंबण्याची ठरवले व १८२५ मध्ये आदेश देण्यात आला की जंगली जमातींना स्थायिक करण्याचे प्रयत्न व्हावे व भिळूंची फलटण तयार करण्यात यावी.

मांडवड येथील उठावानंतर १८२९ मध्ये रामजी भांगरे, रामा किरवा व गोविंदराव खाडे यांच्या नेतृत्वाखाली शेकडो कोळ्यांनी ब्रिटिशसत्ते विरुद्ध अकोला डॉंगरातून उठावाला प्रारंभ केला. १८३० मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी ब्रिटिश विरोधी उठाव झाले. या उठावात रामा किरवा व त्यांचे काही सहकारी यांना ब्रिटिशांनी पकडले. १८३० मध्ये अहमदनगर येथे त्यांना मृत्युदंड दिला. १८४५ मध्ये ब्रिटिश विरोधी उठाव नाशिक आणि अहमदनगर भागात घडून आले. या उठावाचे नेतृत्व राधोजी भांगरे यांच्याकडे होते. पुढे त्यांना पंढरपूर येथे ब्रिटिशांनी पकडले व २ मे १८४८ रोजी ठाणे कारागृहात राधोजीला फाशी देण्यात आली. यानंतर भिळू व महादेव कोळी जमातींनी दिलेल्या ब्रिटिश विरोधी लढ्याचे नेतृत्व नांदू-शिंगोटे येथील क्रांतिवीर भागोजी नाईक यांनी केले.

क्रांतिवीर भागोजी नाईक - नाशिकच्या सिन्हर भागातील नांदू-शिंगोटे या गावचे रहिवासी. संगमनेर व सिन्हर या दोन गावांच्या बरोबर मध्यभागी वसलेलं नांदू शिंगोटे हे छोटेसे

गाव. १८५५ मध्ये भागोजी नाईक हे अहमदनगर पोलीस दलात अधिकारी होते. दंगल माजवणे व पोलिसांना प्रत्यवाय करणे या गुन्ह्याबद्दल त्यांना दोषी ठरवून कैदेची शिक्षा देण्यात आली होती. मात्र सरकारने नंतर त्यांची मुक्तता केली. मूलत: क्रांतिकारी स्वभाव असल्याने भागोजी नाईक स्वस्थ बसले नाहीत. त्यांनी नांदुर-शिंगोटे जवळील डोंगरामध्ये ५० भिल जवानांची तुकडी उभारली. १८५७ ते १८५९ या काळात ब्रिटिश विरोधी उठाव मोठ्या प्रमाणात झाले. त्यामध्ये नाशिक भागातून भागोजी नाईक व सातपुड्यात खानदेश मध्ये काजीसिंग यांनी नेतृत्व केले. भागोजी हे आपल्या सैनिकांसह पुष्कळ वेळा नाशिक, अहमदनगर प्रदेश बाहेर पदून अन्यत्र लढणाऱ्या बांधवांना सैनिकी मदत करीत असत. या खानदेशातील काजी सिंग व भीमा नाईक व पेठ येथील राजे भगवंतराव इत्यादी क्रांतिकारकांचा समावेश होतो. १८५७ स्वातंत्र्य युद्ध पेटलोला दक्षिण हिंदुस्थान, या पुस्तकामध्ये डॉक्टर वा.द.दिवेकर यांनी नाशिक, अहमदनगर भागातील उठाव तसेच पेठ आणि त्रिंबकेश्वर येथील उठाव याविषयी ऐतिहासिक दस्तऐवजांचा अभ्यास करून सखोल व सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

भागोजीने नाशिक पुणे रस्त्यावर आपला दबदबा वाढवला होता. ज्या घाटात त्याने इंग्रजांविरुद्ध उठाव केला त्या घाटाला आजही भागोजी नाईकाचा घाट, असे म्हणतात. भागोजीचे वाढते प्रस्थ पाहाता त्याचा बंदोबस्त करणे आवश्यक आहे असे इंग्रजांना वारू लागले. इंग्रजांनी २० ड्रेसवाले व २० बिगर ड्रेसवाले पोलीस देऊन नगरचा पोलीस सुपरिटेंडेंट जे.डब्ल्यू.हेत्रि यास भागोजीच्या विरोधात पाठवले. हेत्रीचे पथक व भागोजीचे सैन्य यांची नांदुर-शिंगोटे येथे ४ ऑक्टोबर १८५७ ची सशस्त्र चकमक झाली. भागोजीच्या बंदुकीतून सुटलेल्या पहिल्याच गोळीने लेफ्टनंट हेत्रीच्या मागे बसलेला सैनिक टिपला गेला. लगेच भागोजीच्या दुसऱ्या गोळीने लेफ्ट.हेत्री ठार झाला. भागोजीचा असा प्रतिकार पाहून इंग्रजांनी माघार घेतली. भागोजीने हेत्रीचा पराभव केला, ही बातमी ऐकून भिल आणि महादेव कोळी क्रांतिकारकांचा उत्साह वाढला. पुढे २१ डिसेंबर १८५७ या दिवशी वसीर-हिरा या ठिकाणी ब्रिटिशांची झालेल्या लढाईत भागोजीचा भाऊ महीपत वीरगतीस प्राप्त झाला. १८५९ च्या एप्रिल-मे महिन्यात

भागोजी आणि हर्जी नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली त्यांचे सैनिक अहमदनगर जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी वावरताना दिसत. ५ जुलै १८५९ ला कॅप्टन नूटाल यांच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटिश सैन्याशी अंभोरदरा येथे उडालेल्या लढाई चकमकीत भागोजीचा मुलगा यशवंत रणांगणावर वीरगती पावला. ११ नोव्हेंबर १८५९ ला सिन्हर भागातील मीठ-सागरे येथे भागोजी नाईक व मेजर फ्रंक शूटर यांच्या सैन्यामध्ये युद्धास प्रारंभ झाला. ब्रिटीश सैन्याशी झालेल्या या हातघाईच्या लढाईत भागोजी व त्यांचे महत्वाचे अनुयायी मारले गेले. मीठ-सागरे येथे सुरु झालेले युद्ध जवळच असलेल्या सांगवी येथे भागोजीच्या वीर गतीने समाप्त झाले. यासंबंधी सिन्हर मधील ज्येष्ठ इतिहास संशोधक सुमंत काका गुजराथी यांनी केलेले संशोधन महत्वाचे आहे

नांदुर-शिंगोटेहुन चासकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर दोन किलोमीटर अंतरावर क्रांतिवीर भागोजी नाईक यांचे स्मारक आहे. चास खिंडीच्या अलीकडे डोंगराच्या पायथ्याशी हे स्मारक असून या स्मारकाच्या जवळच शंभर ते दीडशे मीटर अंतरावर लेफ्ट. हेत्रीचे स्मारक आहे.

क्रांतिकारक देवाजी राऊत - अठराशे सत्तावनच्या उठावातील पेठ तालुक्यातील वीर योद्धा म्हणजेच देवाजी राऊत. पेठ तालुक्यातील मालेगाव येथे राऊत घराणे पाटीलकी करीत होते. त्यावेळी पेठ येथे भाऊ राजा हे राज्य करीत होते. मात्र खरी सत्ता इंग्रजांची होती. इंग्रजी राजवटीत जल, जंगल आणि जमीन वाचवण्यासाठी आदिवासी समाज इंग्रजांच्या विरोधात बंड करून उठला. पेठ संस्थानात मोठ्या प्रमाणावर ब्रिटिशांच्या विरुद्ध सर्व आदिवासी एकवटले. या सर्वांचे नेतृत्व केले ते देवाजी राऊत या माळेगावच्या भूमिपुत्रांनी. पेठ परिसरातील आदिवासींचे जंगलावरील हळ्क अधिकार इंग्रजांनी काढून घेतले व त्यांच्यावर भयंकर अत्याचार सुरु केले. देवाजी राऊत हे सारे काही पाहत होते. आदिवासींवरील अन्याय देवाजीला सहन न झाल्याने तो ब्रिटिशांच्या विरुद्ध पेटून उठला. इंग्रजी सतेला उलथवून टाकण्याची जणू शपथच त्यांनी घेतली. जंगलातील महादेव कोळी, कोकणा, भिल, वारली या जमातीच्या लोकांना एकत्र करून गुप्त बैठका घ्यायला सुरुवात केली. त्यांना सहकार्य केले, ते पेठचे संस्थानिक भगवंतराव राजे तसेच अमृता पाटील, पांढू पवार व सारूप्ये येथील भाऊ माळेकर. पेठ येथे

भाऊ राजा व इंग्रज या दोघांचेही खजिने होते. त्यापैकी भाऊ राजाचा खजिना गाळून इंग्रज सरकारचा खजिना लोकांनी लुटला. पाटील मंडळीच्या पाठिंब्याशिवाय हे शक्य नाही, असा संशय गोऱ्या साहेबाना आला. त्यांनी पाटील लोकांची धरपकड करून सर्वासमक्ष फाशी देण्यास मुरुवात केली. बीडचा खजिना, लूट इ. नंतर इंग्रज साहेब पोलिसांची तुकडी घेऊन मालेगाव येथे आला. त्याने देवाजी पाटलाला आपल्याजवळ बोलावले. देवाजी पाटलाला काहीच कल्पना नव्हती. भेटायला जाताच देवाजीला ताबडतोब अटक करण्यात आली व त्याच्या घरातील सर्व धान्य व गुराढोरांची जसी केली. या आकस्मिक गडबडीने देवाजी पाटलाच्या घरची माणसे व आसपासचे लोक गोऱ्यालून, घाबरून गेले. देवाजी पाटलाला दुसऱ्या दिवशी फाशी देण्याचे ठरले. घरातील मुलेबाळे रडू लागली तेव्हा देवाजीने त्यांना धीर दिला आणि सांगितले की, धान्य गुरे गेली तरी घर राहिले आहे, तुम्ही त्या घराच्या आधाराने तरी जगाल, आपल्या घराच्या माळ्यावर ठोक्यात पैसे आहेत ते वापरा. हे बोलणे साहेबांच्या कानावर जातात त्याने देवाजी पाटलाने कुटुंबीयांसाठी ठेवलेले घर जप्त केले, सर्व पैसे जप्त करण्यात आले जवळपास चांदीचे ३००० रुपये होते.

दुसऱ्या दिवशी देवाजी पाटलाला उंबरपाडयात फासावर चढवले. त्यावेळी फाशीचा दोर तुटून देवाजी पाटील जिवंत राहिला. देवाजी राऊत पाटील तेथून जंगलाच्या दिशेने पठाले. इंग्रजीनी त्यांना जिथे पकडले तिथेच आंब्याच्या झाडावर फाशी दिली. ज्या जोगमोडी व ननाशी दरम्यान त्यांना फाशी दिली ते ठिकाण राऊत मारा फाटा म्हणून आजही अजरामर आहे. क्रांतिवीर देवाजी राऊत भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील एक महान योद्धा होय. पेठचा उठाव हा अठराशे सत्तावनच्या उठावातील पहिला उठाव मानला जातो. या उठावा मध्ये ब्रिटिशांशी झालेल्या संघर्षामध्ये अनेक आदिवासी क्रांतिकारकांना फाशीची शिक्षा झाली तर काहींना अंदमानमध्ये काळ्यापाण्याच्या शिक्षेवर पाठवण्यात आले. ज्या क्रांतिकारकांना फाशी दिली त्यामध्ये राजे भगवंतराव, भाऊ बोवाजी नाईक, अर्जुन कृष्णा, मावोजी अर्जुन, हरी चंदू, शित्रा चंदू, गडू पाटील, धोऱ्डीराम बागल, तुकाराम, भाऊ देवजी, पांडीया देवजी, रावजी हरिया, फालदी खान, मावोजी धर्मा, भाऊ गंगाराम यांसारख्या अनेक

आदिवासी क्रांतिकारकांना फाशी देण्यात आली. पेठ मधील क्रांतिकारकांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान प्रेरणादायी आहे पेठचा उठाव - नाशिक जिल्ह्यामध्ये पेठ हे चोबीस गावांचे छोटे संस्थान होते. या संस्थानचे राजे भगवंतराव हे होते. राजे भगवंतराव १८५७ मध्ये नानासाहेब पेशवे यांच्याशी पत्रव्यवहार ठेवून होते. त्यांनी भागोजी नाईक व हलदी खान यांच्या सहकार्याने पेठ भागात ब्रिटिशांविरुद्ध डिसेंबर १८५७ मध्ये उठाव केला. ६ डिसेंबर १८५७ या दिवशी स्वातंत्र्यसैनिकांनी, ज्यामध्ये जास्त करून महादेव कोळी होते, त्यांनी हरसुलवर हल्ला केला. हरसुल हे संस्थानचे दुसऱ्या क्रमांकाचे गाव होते. स्वातंत्र्यवीरांनी तेथील मामलेदार व शिपाई श्रेणीतील काहीजणांना धरून नेले. मामलेदाराला बरोबर घेतले. त्यांनी पेठमधील बीड ते जरी वर हल्ला करून समारंभपूर्वक राजे भगवंतराव यांची भेट घेतली. प्रत्येक नेत्याचा राजेसाहेबांशी परिचय करून देण्यात आला. पेठ संस्थानचा कारभार पाहणारे फस्ट असिस्टेंट कलेक्टर एच.बी. बांसवेल यांनी २८ डिसेंबर १८५७ ला राजेसाहेबांना कैद केले. त्यांच्यावर व त्यांच्या साथीदारांवर खटले भरून पेठ येथे मामलेदार कचेरी समोर ४ जानेवारी १८५८ ला जाहिरीत्या फासावर देण्यात आले. त्यांच्या जमिनी, जहागिरी, वतने जप्त करण्यात आली आणि संस्थानामधील गावांचे उत्पन्न ब्रिटिश सरकारच्या नावे जमा व्हावे असा हुक्म झाला. तसेच राजे भगवंतराव यांना मदत करणाऱ्या त्याच्या सहकाऱ्यांना तुरुंगात टाकले. काहींना काळ्यापाण्याच्या शिक्षेवर अंदमानमध्ये पाठवले. पेठ मध्ये आदिवासींनी केलेला उठाव हा स्वातंत्र्यासाठी होता हे सत्य नाकारता येणार नाही.

ऋंबकेश्वर येथील उठाव: ५ डिसेंबर, १८५७ च्या रात्री वासुदेव भगवंत जोगळेकर व जित्ये यांच्या नेतृत्वाखाली भिळू व ठाकूर जमातीच्या लोकांनी ऋंबकेश्वर येथील ब्रिटिश कचेरी व तिजोरीवर हल्ला केला. या उठावात भाग घेणारे काहीजण ऋंबकेश्वरच्या आसपासच्या डोंगरात आश्रयाला होते. कॅप्टन नूटाल याने आपल्या त्रिंबक तिजोरीवरील हल्ल्याचा अहवाल पुणे पोलीस कमिशनरला करताना त्याबद्दलचे ११ डिसेंबर १८५७ चे पत्र देताना सांगितले की, जवळपासच्या भागातील अनेक ठाकूर व बजनदार माणसे या हल्ल्याची आखणी व हल्ल्यात गुंतलेले आहेत. यात संगमनेरचे

शाबिया, त्याचप्रमाणे सोमाजी पटेल, भिकाजी पटेल, दारूसीचे पोलीस पाटील भाऊ, कानुस्ता येथील कळू पटेल, हैबती व पांडू ठाकूर आणि अन्य काही यांचा समावेश आहे. त्यांना पकडून दोषी ठरवून निराळ्या मुदतीच्या शिक्षा देण्यात आल्या आहेत. आणखी एक कुटुंब या उठावात भाग घेणारे आहे ते म्हणजे जित्ये. त्यांची सर्व मालमत्ता जस करण्यात आली आहे.

त्रिंबकेश्वर येथील वासुदेव जोगळेकर ज्यांनी हल्ल्याची व्यूहरचना केली त्यांना कॅप्टन रूटने पकडून त्यांच्यावर खटला भरला आणि डिसेंबर १८५७ ला त्रिंबकेश्वर येथे लोकांसमक्ष झाडावर फाशी दिले. या उठावात सहभागी पांडू ठाकूर, पांगिया शाबिया, सोमाजी, भिकाजी भाऊ, कळू, हैबती व जित्ये यांना कैद करण्यात आले.

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात भारत मातेच्या सुपुत्रांनी आपल्या

प्राणांची आहुती दिली आहे. त्यांचे सदैव स्मरण कणे हे प्रत्येक भारतीयाचे कर्तव्य आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात भारतातील तसेच महाराष्ट्र व नाशिक मधील अनेक आदिवासी क्रांतिकारकांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले आहे. इतिहासाने त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले असले तरी अशा अनेक क्रांतिकारकांची, स्वातंत्र्यवीरांची पावले भारत भूमीवर उमटलेली आहेत. ब्रिटीशांची सत्ता खिळाखिळी करण्यासाठी आदिवासी क्रांतिकारकांनी आपल्या प्राणांचे मोल दिले आहे अशा सर्व ज्ञात व अज्ञात क्रांतिकारकांना शतशः नमन !

(भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी क्रांतिकारकांचे योगदान या विषयाचे संशोधन कार्य सुरु.)

खरंच काहीतरी व्हायला पाहिजे...

आधुनिकतेच्या नावाखाली पाश्चिमात्य संस्कृतीचे अनुकरण थांबले पाहिजे,
मेरा भारत महान म्हणत भारतीय संस्कृती जपली पाहिजे.

लाच, वशिला, भ्रष्टाचार आता थांबला पाहिजे,
सुशिक्षित बेकारांना शासनाचा फायदा झाला पाहिजे.
खरंच काहीतरी व्हायला पाहिजे... १.

प्रमिला इदे

तू मैं एक रक्त, शहरवासी, वनवासी, आम्ही सरे भारतवासी,
या संकल्पना आता जपल्या पाहिजेत,
खरंच काहीतरी व्हायला पाहिजे... २.

अंधाराचे युग संपायला पाहिजे,
झोपडीत वाढणाऱ्या अश्वत्थाम्याला दुधाचा पेला मिळाला पाहिजे
खरंच काहीतरी व्हायला पाहिजे... ३.

एकलव्याला न्याय मिळाला पाहिजे,
मनामनात असणाऱ्या स्वप्नांना वाव मिळाला पाहिजे,
तुला आहे मला नाही हे सारं थांबलं पाहिजे,
खरंच काहीतरी व्हायला पाहिजे... ४.

अगदी मनापासून वाटतं खरंच काहीतरी व्हायला पाहिजे.....

युवराज लॉंडे
जनजाती कल्याण आश्रम,
प्रांत हितरक्षा प्रमुख

खेरे तर गत नऊ वर्षांपासून हा कार्यक्रम दरवर्षी किल्ले शिवनेरी येथे संपन्न होतो आहे. तो कार्यक्रम म्हणजे महादेव कोळी चौथरा (काळा चबुतरा), यास अभिवादन करण्याचा. दरवर्षी भाद्रपद कृष्ण चतुर्दशी या तिथीस प्रत्येक वर्षी सर्व आदिवासी समाजाद्वारा आपल्या शूर व पराक्रमी पूर्वजांचे स्मरण करत त्यांस विनम्र अभिवादन करण्याचा हा कार्यक्रम अत्यंत श्रद्धापूर्ण वातावरणात साजरा केला जातो.

हा कार्यक्रम सुरु करताना वनवासी कल्याण, आश्रम महाराष्ट्र, या संस्थेच्या समोर एक महत्वाचा उद्देश होता. तो म्हणजे आदिवासी (जनजाती) समाजातील महापुरुषांच्या राष्ट्र कार्यातील योगदानाची सर्वांना माहिती व्हावी, व सर्वांनी मिळून कृतज्ञतापूर्वक त्यांचे स्मरण करत आपल्या समाजाच्या अस्मितेची ज्योत प्रज्वलित करावी.

आज आपल्या देशात राष्ट्रभक्तीपूर्ण जीवन व्यतीत करणे, हे राष्ट्रीय कर्तव्य मानले गेले आहे. देशातील सामान्यातील सामान्य व्यक्तीने जागरूकतेने, जबाबदारीने वागणे/जगणे हीच देशाची सर्वात मोठी शक्ती आहे. व ही प्रेरणा आपल्याला आपल्याच इतिहासातून मिळाली आहे. म्हणूनच ये थे स्वराज्य संपवण्यासाठी येणाऱ्या प्रत्येक बाह्य आक्रमणास कडाडून विरोध झाला आहे. हा विरोध जसा जनसामान्यांकडून झाला, तसाच राजे रजवाड्यांकडूनही झाला. तर जसा शिक्षितांकडून झाला तसाच तो शिक्षितांच्या मागे समर्थपणे उभे राहाणाऱ्या अशिक्षितांकडूनही

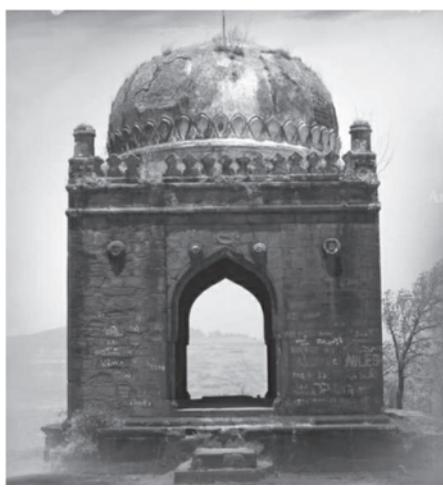
इतिहास कोळी चबुतर्याचा, जनजाती समाजाच्या समर्पण वृत्तीचा

महाराष्ट्राची सांस्कृतिक राजधानी असलेल्या पुणे या जिल्ह्यातील जुन्नर येथे एक आगळावेगळा कार्यक्रम नियमितपणे संपन्न होत आहे.

झाला. एवढेच नाही तर देशातील सर्वच पुढारलेल्या व मागासलेल्या जाती जमातीतूनही तो विरोध प्रकट झाला. अगदी तसाच विरोध देशातल्या शहरी व ग्रामीण क्षेत्राबरोबरच डोंगरदर्यात गिरींकंदरात राहणाऱ्या प्रत्येक समाज घटकांनी बाह्य आक्रमकां विरुद्ध केला आहे. व या सर्वांच्या योगदानातूनच आजचा समर्थ भारत देश निर्माण झाला आहे. इतिहासात या प्रत्येक समाज घटकांनी दिलेल्या योगदानाची नोंद झालेली आहे. पण ती पुरेशी नसल्यामुळे काही समाज घटकांच्या या अतुलनीय पराक्रमाची, शौर्याची प्रसिद्धी मात्र झाली नाही व नकळतपणे दिली गेली नाही, असेही म्हणता येईल.

अशा समाज घटकांच्या पराक्रमाचा, शौर्याचा, राष्ट्रीय योगदानाचा इतिहास सर्वांसमोर आणण्याचा व त्या समाजघटकांची अस्मिता जागृत करण्याचा एक महत्वपूर्ण प्रयत्न वनवासी कल्याण आश्रम, महाराष्ट्र वर्षानुवर्ष करीत आहे. त्यातीलच एक भाग म्हणजे महादेव कोळी चबुतरा (काळा चबुतरा) अभिवादन कार्यक्रम होय.

या महादेव कोळी चबुतरा अभिवादन दिनाची माहिती घेण्यापूर्वी आपल्याला या कोळी चबुतर्याशी संबंधित असलेल्या महादेव कोळी जमातीच्या इतिहासाकडे जाणे काहीसे क्रमप्राप्त ठरते. स्वतःला महादेवाचे निस्सीम भक्त म्हणवणारी व आपण महादेवाचे वंशज असल्याचा सार्थ अभिमान बाळगत सह्याद्रीच्या कुशीत, निसर्गरम्य पण दुर्गम परिसरात निवास करणारी महादेव कोळी ही जमात (कोळी महादेव). मुख्यतः पुणे, अहमदनगर व नाशिक जिल्ह्यातील पश्चिमेच्या तालुक्यांमध्ये बहुसंख्येने व पालघर, ठाणे आणि रायगड जिल्ह्याच्या पूर्वेच्या काही तालुक्यांमध्ये अशत्वाने वसलेली आहे. सर्वांशी गुण्यागोविंदाने राहणारी, काहीशी

अबोल असणारी, निसर्गशी नाते ठेवून जीवन जगणारी, कुणाच्या फारशा अध्यात-मध्यात न पडणारी ही जमात होय. असे असले तरीही या समाजाचा इतिहास मात्र प्रचंड शौर्य व पराक्रमाने भरलेला आहे. मुळातच ही एक अत्यंत स्वाभिमानी व लदाऊ जमात आहे.

जन्मजात स्वतंत्र वृत्तीमुळे ही जमात राज्यकर्ती जमात म्हणून ओळखली जाते. उदाहरणच द्यायचे म्हटले तर प्रसिद्ध जव्हार संस्थान होय. १४ व्या शतकात जायबा मुकणे या महादेव कोळी वीराद्वारे महादेव कोळ्यांनी हस्तगत केलेले हे संस्थान. (एकूण खेत्रफळ पाच हजार चौरस मैल). भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ते भारतीय संघराज्यात सामील झाले. अगदी बहामनी सत्ता चालू असताना देखील या बहामनी सत्तेने महादेव कोळी नाईकांचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य केले होते. तर पुढे आदिलशाही व निजामशाही राजवटीमध्ये देखील बहुतेक डोंगरी किल्ल्यांचे अधिपत्य हे महादेव कोळी समाजाकडे असल्याचे दिसून येते. तर पेशवारी व इंग्रजी राजवटीत यांच्या पराक्रमी प्रसंगांचे वर्णन जागोजागी दिसून येते, ज्यास अदभुत असेच म्हणता येईल. म्हणजेच जेथून इतिहास अतिशय स्पष्टपणे, नीटपणे मांडता येतो, तेथून या जमातीचा इतिहास सुरु होतो. व भारतभूमीला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत तो आपले अस्तित्व सतत दाखवतो, ही अतिशय महत्वपूर्ण बाब आहे.

महादेव कोळ्यांच्या याच गौरवपूर्ण शौर्याची साक्ष देणारी इतिहासातील महत्वपूर्ण घटना म्हणजे सन सोळाशे पन्नास मध्ये मोगलांनी केलेला शिवनेरी किल्ल्यावरचा हल्ला होय. हिंदीवी स्वराज्यावर तुटून पडणाऱ्या मोगलांना शिवनेरी किल्ल्यावर सामना करावा लागला, तो तेथील महादेव कोळी योद्धांशी. मात्र सैन्य संख्येच्या अभावामुळे, अपुंचा शस्त्रास्त्र बळामुळे आणि बाह्य मदत न मिळाल्यामुळे सन सोळाशे पन्नास साली शिवनेरी किल्ल्यावरील अस्तित्वाच्या लढाईत मुघल सत्ते कडून महादेव कोळी हे खेमा नायकाच्या नेतृत्वात पराभूत झाले. या सर्व दीड हजार महादेव कोळी सैनिक वीरांची मोगलांनी अमानुषपणे कत्तल केली. एवढेच नाही तर अमानुषतेचा कळस म्हणजे या दीड हजार वीरांची मुंडकी छालून त्यांना एकत्र गाडले व त्या मुंडक्यांच्या राशीवर एक चबुतरा बांधला, ज्यास कोळी चबुतरा (काळा चबुतरा)

म्हणून ओळखले जाते. एवढेच नाही तर याचबरोबर या परिसरातील अनेक लढवये महादेव कोळी वीरांना ठिकठिकाणाहून पकडून एकत्र आणून त्यांच्या अक्षरशः कतली केल्या. ही प्रथ्यात लढाई महादेव कोळी जी हरले असतील, तरीही आजच्या स्थितीत हीच लढाई महादेव कोळी जमातीच्या अस्मितेचा स्फुरिंग बनली आहे यात शंका नाही.

याच महादेव कोळी चौथरा अभिवादन कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आपल्या शूर अशा पूर्वजांना पितृपक्षात तर्पण देऊन अभिवादन करण्याचे व त्यांचा गौरवपूर्ण इतिहास समाजापुढे मांडून त्यांच्या स्मृती जागवण्याचे हे प्रेरणादारी कार्य आज सफल होत आहे.

मात्र शिवनेरी किल्ल्यावरील महादेव कोळ्यांच्या बलिदानाच्या घटनेची निश्चित तारीख माहिती नसल्यामुळे त्यांचे स्मरण करण्याचा दिवस कोणता, व या इतिहासाच्या प्रसिद्धीची योजना कशी करावी हा प्रश्न मात्र तत्कालीन वेळेस उभा राहिला होता. मात्र आपल्या हिंदू धर्मामध्ये मार्कडेय पुराणानुसार आपण ज्या पितृपंधरवड्यामध्ये आपल्या पूर्वजांचे स्मरण करत असतो, व या काळात त्यांचे पृथ्वीवर अस्तित्व असते, या श्रद्धेने आपण त्यांना नैवद्य अर्पण करत असतो, व ते हयात असताना त्यांच्या कौटुंबिक महत्वपूर्ण योगदानाबद्दल अत्यंत श्रद्धापूर्ण भावाने कृतज्ञता व्यक्त करीत असतो. त्यामुळे एकूणच अशा मृत्यू पावलेल्या पूर्वजांची मृत्युतीथी माहीत नसल्यास आपण त्यांना सर्वपित्री अमावस्या म्हणजे भाद्रपद कृष्ण अमावस्या या वेळेस त्यांचे पुण्यस्मरण करतो व श्राद्ध विधी करतो. हा सर्व विचार डोळ्यासमोर ठेवून, व या वीर योद्धांचे, वीरगती प्राप्त होण्याच्या प्रसंगाचे, वेगळेपण लक्षकात घेत स्थानिक सण परंपरेचा विचार करून या सर्व योद्धांच्या स्मरणाचा, अभिवादनाचा कार्यक्रम हा भाद्रपद कृष्ण चतुर्दशी या तिथीस घेण्याची परंपरा पहिल्यांदा सन २०१२ सालापासून वनवासी कल्याण आश्रम, महाराष्ट्र ने ‘महादेव कोळी विकास प्रबोधिनी, जुन्नर’ व अनेक राजकीय पदाधिकारी व सामाजिक कार्यकर्ते यांचे सहकार्य घेत संयुक्तपणे सुरु केली, जी आजपर्यंत अव्याहतपणे सुरु आहे, जी अत्यंत गौरवपूर्ण बाब आहे.

आज घडीला या अभिवादन कार्यक्रमात महादेव कोळी जमातीसह, सर्वच आदिवासी संघटना, संस्था, राजकीय व

सामाजिक मंडळी यांनी सहभाग घेतला असून, त्यातूनच पुन्हा एकदा स्वसमाजाला आपल्या पूर्वजांसारखे पराक्रमी शर्यैशाली व इतिहास घडविणाऱ्या समाजाचे निर्माण करताना, अस्मिता निर्माणासह जे समाज नवनिर्मितीचे कार्य हाती घेतले आहे, या कार्यास विधायक कार्याची जोड देत, आपले हक्क मिळवताना कर्तव्याचा विसर न पडू देता व अन्य कुठल्याही स्वसमाजाला विधातक ठरणाऱ्या विचारधारेच्या

प्रवाहात प्रवाहपतित न होता, आपल्या शूर पूर्वजांच्या समाजमान्य परंपरांचे पालन व जपणूक करीत त्या पूर्णत्वाकडे नेण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या सर्वसमाजबांधवांना आगामी महादेव कोळी चौथरा स्मृती अभिवादन कार्यक्रमाच्या निमित्ताने मनःपूर्वक धन्यवाद.

मानगढ मधील आदिवासी नरसंहार

१३ एप्रिल १९१९ला पंजाब मधील जालियनवाला नरसंहारपेक्षाकाही भयानक आदिवासी नरसंहार आरवली पर्वतांच्या रांगेत झाला.

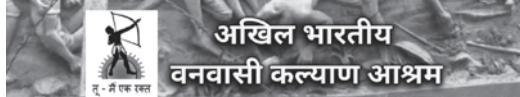
राजस्थान-गुजराथ सीमेवरील अरवली पर्वत रांगाच्या शृंखलेत मानगढ टेकडीवर १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात १५०० आदिवासींवर गोळीबार करण्यात आला. हे सगळे आदिवासी, सुधारक नेता गोविंद गुरुंचे समर्थक होते. राजस्थानातील दुंगरपूर जवळील वेदसा गावातील गोविंद गुरु बंजारा समाजाचे होते. त्यांनी १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भिळू लोकांच्या सशक्तीकरणासाठी 'भगत आंदोलन' केले होते. ज्यामध्ये ते लोकांना शाकाहार करा, कोणत्याही प्रकारच्या मादक पदार्थापासून दूर राहा असा उपदेश करत होते.

गुरुंच्या उपदेशाचा अंगीकार करून त्यांच्या अनुयायांनी, इंग्रजांच्या, राजवाड्यांद्वारा लोकांवर दबाव आणणाऱ्या नीतीचा विरोध केला आणि बांसवाडा, संतरामपूर, डुंगरपूर आणि कुशलगढ इथल्या राजवाड्यांद्वारा केल्या जाणाऱ्या जुलमी राजवटीविरुद्ध उठाव केला. हा उठाव मोळून काढण्यासाठी इंग्रजांनी या जमावावर गोळीबार केला आणि १५०० लोक मृत्युमुखी पडले.

या नरसंहारत मारल्या गेलेल्या लोकांचे वंशज

गुजरात-राजस्थान सीमा पर बसे मानगढ पर अंग्रेझों ने जालियनवाला बाग से भी भीषण हत्याकांड किया था। १७ नवंबर १९१३ को हुए इस हत्याकांड में १५०० से भी ज्यादा भिलों का बलिदान हुआ था।

मानगढ के उन सभी बलिदानी
भील वीरों को शत शत नमन।

अखिल भारतीय
वनवासी कल्याण आश्रम

आजही त्या नरसंहाराच्या आठवणी जागवतात. या गोळीबारातून वाचलेल्या लोकांच्या वंशजांनी सांगितलेल्या आठवणीतील एक आठवण अंगावर शहरे आणणारी आहे. या गोळीबार करणाऱ्या इंग्रज अधिकाऱ्यांनी पाहिलं की, एका मेलेल्या स्त्रीच्या अंगाशी बिलगून तिचं लहान बाळ स्तनपान करतंय. ते पाहून त्या अधिकाऱ्यांनी गोळीबार थांबवला.

अशाप्रकारे अनेक ठिकाणाच्या उठावात कित्येक आदिवासींनी इंग्रजांच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध बलिदान दिले आहे.

महादेव कोळी जातीतील श्री जीवन

प्रमिला इंदे
८५३०८९४२९२

महादेव कोळी समाज हा सह्याद्रीच्या कुशीत पुणे ते मुळशी पर्यंत व पुणे ते त्रिंबकेश्वर पर्यंत आढळतो. बालाघाट उर्फ महादेव डोंगरात महादेव कोळ्यांचे मूळ वस्तीस्थान असावे असे सांगितले जाते. अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये महादेव कोळी समाज मोठ्या प्रमाणात आढळतो. महादेव

कोळ्यांची गोत्र, नावे व कुळांची नावे अनेक आहेत. महादेव कोळ्यांची वरसुबाई ही रोग बरी करणारी विशेष देवता आहे. या समाजाच्या धर्मविषयक कल्पना आणि सणवार, आचार, विचार वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. हा समाज वाघदेव, मारुती, राम, शिव, कृष्ण इत्यादी देव मानतो.

क मलजा, क लऱ्सुबाई, रानुबाईची पूजा करतात. महादेव कोळ्यांमध्ये वारकरी समाज आढळतो. यांचा नवस आणि मंत्रतंत्रावर फार विश्वास असतो. यांचा मुख्य व्यवसाय शेती व जंगलातले पदार्थ गोळा करणे आहे. जुन्नर तालुक्यातील आदिवासी भागात हिरडा मोठ्या प्रमाणात गोळा केला जातो.

कुटुंब हा मानव समाजातील सर्वांत महत्वाचा नाते गट. सर्व नातेसंबंधात कुटुंबापासून सुरुवात होते. रोजच्या व्यवहारात व समारंभात दोन्ही

बाजूच्या नातेवार्इकांचा संबंध येतो. म्हातारपणी आदिवासी स्त्रीकडे तिची मुले जातीने लक्ष देतात. तरुणपणी केलेले कष्ट आणि अल्पाहार यामुळे आदिवासी स्त्री लवकर वयस्कर दिसायला लागते, तिचे सौंदर्य नाहिसे होऊन ती लवकर कुरुप दिसते. म्हातारपणी सुद्धा तिला करता येण्याजोगी कामे ती करत असते. सुदैवाने म्हातारपणी सुद्धा मुले तिच्याकडे लक्ष देतात हे पाहन असे म्हणावेसे वाटते की ती नशीबवान आहे. म्हातारपणी तिला कौटुंबिक जीवन आणि वातावरणापासून वंचित राहावे लागत नाही. शहरातील वृद्धां प्रमाणे तिला

वृद्धाश्रमाचे तोंड पाहावे लागत नाही.

आजच्या या धावत्या जगात आदिवासी किंवा वनवासी स्त्रिया मागे नाहीत. स्वतःचे निर्णय स्वतः घेतात. अनेक राजकीय आणि सामाजिक प्रश्न सोडवण्याचा त्या प्रयत्न करीत आहेत. स्वावलंबी बनण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. आत्ताच्या काळात मुलगा आणि मुलगी यांच्यात भेदभाव केला जात नाही, त्या दोघांना एकाच प्रकारची वागणूक दिली जाते. त्यामुळे जन्माला येणाऱ्या मुलीचे स्वागत हे जन्माला येणाऱ्या मुलाप्रामाणेच केले जाते.

आर्थिक परिस्थिती बेताची असल्याने मुलींना शिकवण्याएवजी त्यांचे लग्न लवकरात लवकर लावण्याचा प्रयत्न केला जातो. लग्न वडीलधाऱ्या माणसांमार्फत ठरते.

लग्न मुलीच्या दारात, मांडवात करण्याची पद्धत आहे. या समाजात बहुपल्तीत्व पद्धत पाहायला मिळते. मी मूळची ढोगेवाडी, तालुका अकोले, जिल्हा अहमदनगर या आदिवासी भागातील एका शेतकरी कुटुंबात माझा जन्म झाला. माझ्या आईला किंवा एकूणच स्त्रियांना घरात म्हणावे इतके स्थान दिले जात नव्हते. ‘चूल आणि मूळ’ ही जुनी म्हण माझ्या घरात अगदी तंतोतंत लागू होती असे म्हटले तर काही वावगे ठरणार नाही. माझ्या पणजी पासून काही लिहायचं झालं तर तो काळ अगदीच वेगळा

होता. माझ्या पणजीला मी काही पहिले नव्हते, माझ्या आई वडिलांनी देखील पाहिले नव्हते, पण माझी आजी सांगते माझ्या पणजीचे खूप लहान वयात लग्न झालं होतं. चूल आणि मूळ सांभाळून ती शेतातील सर्व कामे एकटी करायची. माझी आजी सून म्हणून घरात आल्यानंतर काही दिवसातच पणजी आजारी पडली. तिला अनेक प्रकारच्या वनस्पतींचे औषध दिले, पण शेवटी तिच्या आजाराचे काही निदान झाले नाही व त्यातच माझी पणजी गेली असे आजी सांगते. असो. पणजी नंतर घरातील सर्व जबाबदारी आजीवर येऊन पडली. रोज

पहाटे उठणे, जात्यावर दलण दलणे, कांडण करणे, गाई, म्हर्शीच्या धारा काढणे, शेण काढणे, चुलीवर स्वयंपाक करणे व पाच ते सात किलोमीटर अंतरावर जाऊन विहीरीवरून हँड्याने पाणी आणणे, शेतकील काम करणे ही आजीची दिनचर्या झाली होती. सहा मुलांना सांभाळत आजीचा संसार सुरु झाला. घरातील सर्व कामे आजी तर अवजड, अवघड कामे आजोबा करत असत. काही वर्षातच आजीच्या मुलांची लग्र झाली. मोठे नाना नंतर माझे वडील व छोट्या नाना अशी तिंदांची लग्र झाली. माझी मोठी नानी आईच्या दोन वर्ष अगोदर घरात आली होती. दोघी वयाने लहान होत्या. मग आजी आणि आजीच्या सुना असा संसार सुरु झाला. आजी जे सांगेल ते काम दोर्घीना करावं लागत असे. त्याकाळी सासुरवास हा फार पाहायला मिळायचा. पण माझ्या आजीने सुनाना कधीही सासुरवास केला नाही. उलट बाहेरून आलेल्या सुनाना तिने घरातील रीतीरिवाज परंपरा समजावून सांगितले व नानी, आई आजही त्या पाळतात. दिवाळी, दसरा, होळी, बैलपोळा आदि अनेक सण साजरे केले जातात. माझी आजी साधी पण संस्कारक्षम आहे. नऊवारी लुगडं, हत्तभर बांगड्या, पायात जोडवी, कपाळावर भलामोठा कुंकवाचा ठसा आणि गळ्यात मंगळसूत्र असा तिचा पेहराव असे. गावातील जवळपास सर्वच माणसे तिला काशी वहिनी म्हणून आवाज देत. पण नंतर आईच्या काळात लुगड्याएवजी साडी, भल्यामोठ्या कुंकवाएवजी टिकली आली. आईच्या काळात गिरणी आली. पणजी, आजी, आई, नानी वहिनी अशया एकत्र कुंतुंब पद्धतीमुळे माझ्यावर अनेक संस्कार झाले. माझ्या जडणघडणीत या सर्वांचाच वाटा महत्त्वाचा आहे. आपलेपणा, माणुसकी, आपुलकी जपण्याचा मी आजही प्रयत्न करत आहे. माझ्या घरात ‘अतिथी देवो भव’ हे आजही तितकंच महत्त्वाचे मानले जाते.

या सर्व गोष्टींचा विचार केला तर आदिवासी जमातीतील स्त्री खूप धाडसी, सोज्बळ, प्रेमळ, संस्कारक्षम आहे. ती आपली माणसं जपण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न करते. माझी पणजी, आजी, आई, नानी कुणीही शिकलेल्या नाहीत. त्या अशिक्षित असल्या तरी अडाणी मात्र अजिबात नाहीत. माझ्या या घरात लहान मुलांची जितकी काळजी घेतली जाते, तितकीच काळजी आजीची घेतली जाते. लहान वयात आई-वडील मुलांना सांभाळतात आणि वयोवृद्ध झालेल्या आई-वडिलांना मुलं सांभाळतात हा नियम मात्र गावाकडे

आजही पाहायला मिळतो. शेतकी कुंतुंब असले तरी घरातील वयोवृद्ध माणसे कोणालाही जड होत नाहीत. तर शहरात नोकरदार, व्यवसायिक, उच्चभू लोकांजवळ आई-वडीलांना सांभाळायला वेळ नसतो, म्हणून तर शहरात वृद्धाश्रम चालविले जातात. गावाकडे मात्र तसं नसतं. हा विरोधाभास आपल्याला पाहायला मिळतो. मी माझी भावंडे, चुलत भावंडे एकत्र खेळलो, वाढलो, शिकलो, पण आमच्यावर झालेले आजीचे, आईचे संस्कार आम्ही कधीच विसरलो नाही. माझ्या कुंतुंबातील मी एकमेव मुलगी अशी आहे की शिकण्यासाठी मला विरोध झाला नाही किंवा लग्र देखील कमी वयात लावून दिले नाही. माझे आई-वडील, नाना, नानी यांनी मला खूप प्रेमाने वाढवले आहे. योग्य वयात लग्र आणि लग्नानंतर देखील खूप छान माणसं मला मिळाली आहेत, म्हणून कुठे तडजोड करण्याची गरज लागली नाही. माझ्या सासुबाई पण फार प्रेमळ आणि संस्कारक्षम आहेत. नवीन घरात आल्यानंतर सासूबाईंनी मला समजून घेतलं. कोणती गोष्ट तुला आलीच पाहिजे असा आग्रह त्यांनी कधीच धरला नाही. चुलीवर भाकरी कशी करायची हे त्यांनीच मला शिकवलं आणि मी ते शिकले. स्वयंपाक वाईट झाला किंवा घरातील काम आवरायला मला उशीर झाला तर सासुबाई कधी रागावल्या नाहीत. मिस्टर देखील छान मिळाले. त्यांचा स्वभाव पण अतिशय शांत आणि प्रेमळ आहे. त्यांनीच मला तू पुढे शिक असा आग्रह धरला म्हणून माझे अर्धवट राहिलेले शिक्षण देखील मी लग्नानंतर पूर्ण केले. माहेरी आणि सासरी मला खूप स्वातंत्र्य आहे. सध्या मी पुण्यात राहते. मला एक पाच वर्षांची मुलगी आणि तीन वर्षांचा मुलगा आहे. आत्माच्या विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या युगात माझ्यात व मुलीमध्ये खाणे, पिणे, पोषाखाच्या बाबतीत फरक आढळतो. मला साधं जेवण आवडतं तर तिला चायनीज फार आवडते. मी ड्रेस घालते तर मुलीला जीन्स-टॉप आवडतो. आजी नऊवारी लुगडे, आई, नानी साडी, मी पंजाबी ड्रेस, मुलगी जीन्स टॉप असा चार पिढ्यांचा बदल आमच्यात होत गेला. तसेच आजी, आई, नानी गावाकडची भाषा बोलतात, मी थोडी शुद्ध बोलायला शिकते तर माझी मुलगी माझी बोलते, हा बोलीभाषेचा देखील आमच्यात फरक झालेला दिसतो. असा एकूणच गेल्या ५० वर्षांतील महादेव कोळी स्थियांच्या जीवनाचा आढावा घेतला आहे.

डॉ. योगेश दुधपचारे
चंद्रपुर

मध्य भारतात किमान ५० जिल्ह्यांत आदिवासीना रोजगार देणारे झाड म्हणजेच मोह होय. इतर अनेकांसाठी हे फक्त एक झाड म्हणून गणले जाते परंतु आदिवासी लोकांसाठी हे झाड 'मोठा देव' आहे. याच झाडाच्या खाली 'मुटम्या देव' किंवा मोठा देव मांडला जातो. मोहाच्या झाडाची मूळ, फांद्या आणि खोड इंधन म्हणून वापरले जाते. हे लाकूड लवकरच फुटते आणि जळते म्हणून इंधन म्हणून मोहाचा सगळ्यात जास्त वापर होतो. भंडारा-गोंदिया जिल्ह्यात धानाची शेती खूप आहे. या सर्व लोकांच्या घरी विशेषत: शेतकरी, पाटलांच्या घरी बैलांना पाणी पिण्यासाठी मोहाच्या लाकडाच्या डोंग्या बनवल्या जातात, हीच स्थिती बालाघाट कडे पाहावयास मिळते. या लाकडाच्या पाट्या चांगल्या बनत असल्यामुळे टे बल-खुर्ची अशी साधने बनवण्यासाठी सुद्धा मोहाचा वापर होतो. मासेमारीसाठी लागणारा डोंगा मोहाच्या लाकडाचा असतो आणि सोनार मोहाच्या कोळशावर सोने, चांदी ठेवून नळीने फुंकर घालीत असतो. लोहार तर नांगर पाजवताना मोहाचेच कोळसे घेऊन या असे आवर्जून सांगतो.

मोहाची साल पाण्यात शिजवली जाते आणि एखाद्या मनुष्याच्या अंगात जर थंडी भरली असेल किंवा त्याचे अंग दुखत असेल तर अशा पाण्याने त्या मनुष्याला आंघोळ घातली जाते. याचा त्वरित फायदा होतो. गायी किंवा बैलांचे शरीर सुद्धा मोहाच्या सालीने शेकले जाते.

मोहाच्या पानाच्या पत्रावळी, द्रोण बनवले जातात. गावागावांत जंगलातून मोहाची पाने गोळा करून उन्हाळ्याच्या दिवसात लग्रकार्य व इतर समारंभात विकल्या

मोहाचे महत्व - मोहाच्या झाडाला राजश्रय - राज्य झाड होण्याची गरज

मध्य भारतात किमान ५० जिल्ह्यांत आदिवासीना रोजगार देणारे झाड म्हणजेच मोह होय. इतर अनेकांसाठी हे फक्त एक झाड म्हणून गणले जाते परंतु

झाडाच्या खाली 'मुटम्या देव' किंवा मोठा देव मांडला जातो. मोहाच्या झाडाची मूळ, फांद्या आणि खोड इंधन म्हणून वापरले जाते. हे लाकूड लवकरच फुटते आणि जळते म्हणून इंधन म्हणून मोहाचा सगळ्यात जास्त वापर होतो. भंडारा-

गोंदिया जिल्ह्यात धानाची शेती खूप आहे. या सर्व लोकांच्या घरी विशेषत: शेतकरी, पाटलांच्या घरी बैलांना पाणी पिण्यासाठी मोहाच्या लाकडाच्या डोंग्या बनवल्या जातात, हीच स्थिती बालाघाट कडे पाहावयास मिळते. या लाकडाच्या पाट्या चांगल्या बनत असल्यामुळे टे बल-खुर्ची अशी साधने बनवण्यासाठी सुद्धा मोहाचा वापर होतो. मासेमारीसाठी लागणारा डोंगा मोहाच्या लाकडाचा असतो आणि सोनार मोहाच्या कोळशावर सोने, चांदी ठेवून नळीने फुंकर घालीत असतो. लोहार तर नांगर पाजवताना मोहाचेच कोळसे घेऊन या असे आवर्जून सांगतो

मोहाचे स्थान निव्वळ आदिवासीच नाही तर सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनात, त्यांच्या धर्म कार्यात, त्यांच्या लग्रकार्यात आणि सामाजिक जीवनात अत्यंत मोठे आहे.

जातात. आदिवासीना या पत्रावळी पासून मोठा रोजगार मिळतो. गडचिरोली कडील पत्रावळी नागपुरात उम्रेड नाका, रघुजी नगर चौक इत्यादी भागात अगदी कालपर्यंत विकल्या जात होत्या. अक्षयतृतीयेला मी तुकूम (चंद्रपुर-मी रहातो तो वार्ड) मध्ये मोहाच्या पत्रावळी गावातील बायांना विकताना पाहिल्या. त्या पत्रावळीवर अन्न ठेवून आपल्या पूर्वजांना अर्पण केले जाते. मोहाचे स्थान निव्वळ आदिवासीच नाही तर सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनात, त्यांच्या धर्म कार्यात, त्यांच्या लग्रकार्यात आणि सामाजिक जीवनात अत्यंत मोठे आहे. जंगलामध्ये इतरही झाडांची पाने आहेत परंतु

सामान्यत: मोहाच्या पानांनाच जास्त वापरले जाते. पोळा हा आपल्या सर्व शेतकऱ्यांचा महत्वाचा सण. पोळ्याच्या दिवशी फक्त मोहाच्या पत्रावळीत बैलाला जेवायला दिले जाते.

गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया, नागपूर या जिल्ह्यांमध्ये या भागांमध्ये भात पिकवला जातो. त्या भागात धानाची रोवणी करताना

मोहाच्या पानांचा बनवलेला मोर्या अंगावर घेतला जातो. बांबू आणि मोहाची पाने यापासून बनवलेला हा मोरया विशेषत: पेरणी करताना, धानाच्या पेंड्या उपटाना व धानाचे ट्रान्सप्लांटेशन करताना अत्यंत महत्वाचा आहे, याशिवाय रोवणीची कल्पनाच करता येत नाही. पेरणी करताना मोहाच्या मोरया वर किंतीतरी गीते आजपर्यंत बाया म्हणत आल्या आहेत.. एक गीत,

रोवना रोउ बाई, रोवना रोउ बाई मोन्या कोटी ठेऊ

ज्या दिवशी रोवणी संपते त्या दिवशी या मोरयांची पूजाही केली जाते व नंतर ते सुरक्षित ठेवले जातात आणि पुढील वर्षी त्यात पुन्हा सुधार करून त्यांचा वापर केला जातो. पावसाळ्यात मोरया एक तर गरम राहतो आणि शरीराला पाणी लागू देत नाही

मोहाचे अनंत गुण आणि कार्य असताना मोह फक्त दारू साठी बदनाम करण्यात आलेला आहे. मोहामुळे आदिवासीची सुद्धा बदनामी केली जाते. खेरे तर ते आमच्या पेक्षा जास्त सुसंस्कृत आहेत. मोहाची दारू पिऊन लोक गावात फिरत असतात. दारू शिवाय त्यांचे जीवनच चालत नाही. जन्म होताना, लग्न होताना आणि मरताना सुद्धा दारू आदिवासींची सोबती आहे. त्याच गावात झंपर नसलेल्या सिंध्या रस्त्याने जात असताना, अगदी जंगलात सुद्धा अशा फिरत असताना, आदिवासींच्या परिसरात एखादा बलात्कार झाला, कुणीतरी एखाद्या स्थीरी छेड काढली असे कधीच पहावयास मिळत नाही.

बाळंतपणाच्या वेळी मोहाची दारू सुद्धा पाजली जात होती, त्याने बळ येते व बाळंतीणीचे शरीर गरम राहते. लग्नात नवरदेव आणि नवरी मोहाच्या पाटावर किंवा पिढ्या वर बसलेले असतात. लग्नात मोवई चे खांब केंद्रस्थानी लावले जातात, या खांबावर सुंदर नक्षी काढली जाते.

मोहापासून फक्त दारूच मिळते असं नाही, माझे मित्र डॉक्टर कुंदन दुपारे आणि डॉक्टर विना जांबेवार यांनी तयार केलेले मोहाचे लाडू गुजरातच्या सिंध्यांनी विकत घेऊन नेले. बोराचे बोरकुट जसे असते तसे मोहाची सुद्धा लहान लहान बिस्किट्स तयार करतात. डाळीच्या पुणपोळी पेक्षा मोहाची पुणपोळी अतिशय स्वादिष्ट असते. डॉक्टर विना जंबेवार ह्या 'होम इकॉनॉमिक्स' या विषयाच्या प्रमुख आहेत आणि त्यांची पीएचडी 'नॉन टीम्बर फॉरेस्ट प्रॉडक्ट्स' या विषयावर आहे. त्यांच्या संशोधनात त्यांनी असंख्य असे प्रॉडक्ट्स सांगितले आहेत. शासनाने जर अशा संशोधकांना चालना दिली तर या संपूर्ण भागातील आदिवासींचे जीवन उंचावू शकते. काजू हे भारतातील फळ नाही ते पोर्टुगीजांनी बाहेरून गोव्याकडे आणलेले आहेत, परंतु मागील शंभर वर्षात काजू पासून बनवलेली फेणी निव्वळ राजाश्रय मिळाल्यामुळे आम्ही तयार करू शकलो. तसा राजाश्रय मोहाला दिला गेला नाही. जग एका अतिशय सुंदर अशा दारूला मुकलेले आहे कारण यावर संशोधन झाले नाही. हे लिहिताना मी फक्त अर्थकारण विचारात घेतले आहे, मूळे बाजूला ठेवीत आहे. आदिवासींची मोहापासून दारू बनविष्याची पद्धती जगात अतिशय वेगळी आहे. 'इंटेलेक्चुअल प्रोपर्टी राइट्स' (IPR) मध्ये तिच्या प्रोसेस ला रजिस्टर करून तिच्यापासून पेटेंट

मिळवता येऊ शकते, इतकी ती वेगळी आहे. परंतु आपल्याकडील 'माझे ते अतिशय खराब आणि इंपोर्टेड म्हणजेच अतिशय सुंदर' हा भ्रम भारतीयांच्या मनात झाल्यामुळे आमची गोची झाली आहे.

मोहाच्या फुलांची भाजी सुद्धा केली जाते. टोळीच्या तेलात फ्राय करून तिखट मीठ टाकून, मोहफुलांची भाजी केली जाते. पावसाळ्यातील दिवसात भाज्या मिळत नाहीत, तेव्हा वाळलेल्या मोहात चण्याची किंवा लाखोरीची डाळ टाकून मोहांचे वरण सुद्धा केला जाते. जवस आणि मोह भाजून व कुटून सुपारी सारखे खेळ्यामध्ये खातात. मोहफुले पाण्यात भिजत घालून त्याचे पाणी काढून ते शिजवले जाते, ते अगदी शहदासारखे बनते, ते पोळीबरोबर खातात. कधी कधी यात मुरले टाकून त्याचे लाडू तयार केले जातात. मोहाची वाळलेली फुले भाजून त्यात गूळ टाकून त्याचे लाडू बनवले जातात तर कधी पीठ टाकून त्याचे वडे म्हणजेच मूळे बनवतात, भंडाळ्याकडे यांना मोहाचे बुऱ्हे असे म्हणतात, याला मोहाचे बोंड असेही म्हटले जाते. बुऱ्हे गरम असतात, त्यांनी पोट भरते, यामुळे खोकला होत नाही.

मोहापासून आणखी एक पदार्थ मिळतो तो म्हणजेच टोळ होय. मोह संपल्यानंतर फुलांचे ऐवजी फळ लागते, तो म्हणजे टोळ होय. टोळीचे तेल काढले जाते. आयर्वेदात या तेलाला महत्त्वाचे स्थान आहे. टोळीचे तेल गरम करून हात, पाय चोळा आणि दहा मिनिटात तुमच्या शरीराला मिळालेला आराम स्वतः अनुभव घेऊन पहा. टोळीचे तेल डोक्याला लावतात. याला अमिताभ बच्चन सारख्या एखाद्या माणसाने नवरल सारखी फक्त एडवर्टाईज करायची गरज आहे, तो सातासमुद्रपार विकला जाईल याची शंभर टक्के खात्री आहे. तीस वर्षांच्या अगोदर गावातील लोकांनी टोळीच्या तेलाची भाजी फ्राय केली आहे. देवळात टोळीच्या म्हणजेच मोहाच्या तेलाचा दिवा लावला गेला आहे. आधी गावागावांमध्ये तेलाचे घाणे असायचे, टोळ टाकून त्यात तेल वेगळे आणि ढेप वेगळी केली जात होती. जनवरांसाठी अत्यंत पौष्टिक होती. परंतु या सर्व गोर्धनी आता आम्ही मुकलो आहोत. आमच्या विकासाचा मांडेल जंगल, त्यातील पदार्थ या सगळ्यांचा नाश कसा होईल आणि विदेशातून आलेले बाजारू पदार्थ आमच्या घरापर्यंत कसे येतील असाच आहे. १९५५-५६च्या आसपास महाराष्ट्र बनायच्या अगोदर आणि

नागपूर राजधानी असताना सरकारने एक शासन निर्णय काढला होता. या शासन निर्णयात म्हटले गेले होते की मोहाची झाडे तोडून टाका त्यापासून आदिवासी दारू बनवितात आणि त्यांचे जीवन नाश पावते. याच शासन निर्णयात असेही म्हटले गेले होते की आदिवासींच्या जीवनात टोळीचे खूप मोठे महत्त्व आहे म्हणून टोळीच्या झाडांचे संरक्षण झाले पाहिजे. जंगलातील पदार्थाबाबत सरकारचा किंती अभ्यास आहे ते या शासन निर्णयातून स्पष्ट होते.

टोळीच्या आतील बियांपासून आंघोळीचा साबण तयार केला जातो. पावसाळ्यात स्वयंपाक झाल्यानंतर गरम चुलीत काही टोळी टाकतात, त्या वासाने साप घरात येत नाहीत असा समज होता आणि तो खरा सुद्धा होता. टोळ बाळंतीण बाईला खायला देतात, टोळ खाल्ल्यामुळे तिला चांगले दूध येते असा समज आहे. टोळीपासून खाण्याचे अनेक पदार्थ सुद्धा बनवले जातात.

मोहाचे झाड अत्यंत उंच असल्याने आणि तस उन्हाळ्यात सुद्धा हिरवेगर असल्याने या झाडाचे पर्यावरणीय दृष्ट्या सुद्धा अत्यंत मोठे महत्त्व आहे. अनेक प्राणी आणि पक्षी यांचा आश्रय म्हणजेच मोहाचे झाड आहे. मोहाच्या झाडावर अनेक वानर येऊन मोहफुले खातात आणि नशा आली की झाडावर धिंगाणा करतात. अस्वल, गावठी डुक्कर, रान डुक्कर, ससा, सांबर, नीलगाय, शेळ्या, गाई, बैल, हरीण हे सर्वच प्राणी मोहफुले खात असतात. या झाडाची बायोलॉजिकल कॅरिंग

कॅपसिटी इतर कोणत्याही झाडांपेक्षा जास्त आहे.

एवढं सगळं असताना महाराष्ट्रात मात्र आज ‘महाराष्ट्र फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन’ च्या वतीने सरसकट मोहाची झाडे सुद्धा कापली जाऊन त्या ठिकाणी फक्त सागवान आणि बांबू लावला जातो. मागील चार महिन्यात बडसा(गडचिरोली-चंद्रपुर सीमेगत) जबळील ११ गावांतील सर्वच झाडे सरसकट कापली गेली. गावातील गावकन्यांनी किमान मोहाची झाडे कापू नका, फळांची झाडे कापू नका अशा प्रकारची विनंती शासनाला केली परंतु त्यांच्या मागणीकडे शासनाने लक्ष दिले नाही. त्यामुळे ग्रामसभा आता सुप्रीम कोर्टीत गेलेल्या आहेत. ज्या सागवानाला लावले जाते त्याची बायोलॉजिकल कॅरिंग कॅपसिटी किती? याचा आपण कधीच विचार करत नाही. सागवानाच्या झाडावर कुठच्याही पक्षाचे घरटे दाखवा आणि बक्षीस मिळवा अशा प्रकारची पैज लावायची माझी इच्छा आहे.

हे सर्व होताना एक गोष्ट मला सांगावीशी वाटते ती अशी की मोहाचे झाड राज्याचे झाड होण्यासाठी आपण काही हातभार लावू शकतो का? सध्या आंबा हे महाराष्ट्राचे राज्य-झाड आहे. परंतु आंब्याच्या तुलनेत मोह हा कल्पवृक्ष समजला जातो. संरक्षणाच्या दृष्टिकोनातून आंब्यापेक्षा मोह जास्त महत्वाचा आहे

मोहवृक्ष-कल्पवृक्ष

जनजाती /आदिवासी जगतात मोह वृक्षाला कल्पवृक्ष मानले जाते, देव मानले जाते.

मोह वृक्षाचे अनंत उपयोग आहेत. पूरक व पौष्टीक अन्न म्हणून याचा खूप उपयोग होतो. वाळलेल्या मोह फुलाचे पीठ करून भाकरी बनवितात. ती बाळंतीणीला, आजारी व्यक्तींना पौष्टिक आहार म्हणून देण्यात येते. मोह फुलात ब जीवनसत्त्व, साखर, अल्क विपुल प्रमाणात असते.

मोह वृक्ष औषधांच्या रूपात अनेक वेळा मदतीला येतो. संधिवात, गोवर, कांजण्या, मधुमेह अशा अनेक

तक्रारींवर या वृक्षाच्या कधी फुलांचा तर कधी बियांचा तर कधी वृक्ष सालीचा उपयोग औषध म्हणून करता येतो.

सर्पदंशावर मोहाच्या बियांपासून बनवलेल्या पेंड चा वापर करतात. मोहपेंड पासून धूप तयार करण्यात येतो, ज्यामुळे साप व उपद्रवी किड्यांपासून संरक्षण मिळते.

दाह होत असल्यास, फुलांचा रस लावतात. याबाबत एक पौराणिक कथा प्रसिद्ध आहे. हिरण्यकशयपू वधानंतर भगवान नृसिंहांनी नखाचा दाह कमी करण्यासाठी मोह, उंबर यांचा उपयोग केला होता.

जोपासा मराठी

बोला मराठी, वाचा मराठी, लिहा मराठी ॥६३॥
 अशी शिका मराठी, जी पोटातुनी येई ओठी
 त्यातूनच संस्कारी शब्द उमटी
 तीच खरी आपली भाषा मराठी ॥ १ ॥

निर्माण झाली सजीव सृष्टी, जन्माला आली बेटा बेटी
 आपण निर्माण केली, आपली भाषा मराठी ॥ २ ॥

जीवनात जगणे म्हणजे मराठी
 जीवनात व्यवहारी असणे म्हणजे मराठी
 अशाच मावळ भाषेतूनमायेचा हात फिरे पाठी ॥ ३ ॥

बोलण्यातून होतात भावनांच्या गाठी
 लिखाणातून होतात परमोच्च भेटी
 शिकण्यासाठी होतात पराक्रमाच्या गोष्टी
 त्याज साठी ॥ ४ ॥

जन्माला आली ती आपली
 मराठी भाषा मोठी
 म्हणून आली सर्वांच्या
 जीवनाला भरभराठी ॥ ५ ॥

मराठी जणू काळी कसदार माटी
 मराठी भाषेत शिकतात, मुले आणि तरणीताठी
 मराठी भाषा सांगते ... राहू नका आडमुठी
 मराठी शिकून विद्वान होतात, संतुष्टी संतुष्टी ॥ ६ ॥

मराठी भाषेत सहानुभूतीची दृष्टी
 त्यामुळेच आपल्यावर होते
 सद्वावनेची आशीर्वादाची वृष्टी ॥ ७ ॥

क्रीडेसाठी, सांस्कृतिकसाठी, विज्ञानासाठी
 स्पर्धेत बक्षीस मिळवतात प्रथम श्रेष्ठी
 फक्त मराठीच देते 'शाबास'की पाठी ॥ ८ ॥

शिकता शिकता जरी झाली साठी
 तरी सुद्धा मराठी भाषेची, सोडू नका मिठी
 जन्मताच होतात सुसंवाद, आणि गाठी भेटी ॥ ९ ॥

आग्रह धरतात मुले छोटी
 आजी आजोबा सांगा, आम्हा पराक्रमाच्या गोष्टी
 जे बोललो, समजलो, जाणलो,
 आणि शिकलो आहे ती मराठी ॥ १० ॥

जरी आली नाही मराठी
 तरी होऊ नका दुःखी कष्टी
 ती मिळवण्यासाठी जाणा दिव्यदृष्टी ॥ ११ ॥

मित्रांनो अशी शिका मराठी
 उत्पन्न वाढेल गाठी न गाठी
 साठवून ठेवा कोठया अन कोठी
 परदेशात जाऊ द्या भरून जहाज अन बोटी ॥ १२ ॥

फक्त मराठी भाषेतच आहे 'ळ'
 अशा किंतीही भाषा शिकलो, तरी लागणार नाही मेळ
 मराठी भाषाच आहे प्रबळ,
 याच भाषेत शब्द आहेत मावळ
 अरे बाळ अरे बाळ ॥ १३ ॥

साधी भोळी आहे आपली मराठी
 ती लिहिते सुंदर ओळ
 कठीण समयी आला जरी काळ
 ती मिटवते घोळ
 सन्मानाने मान्यवरांच्या घालते
 गळ्यात माळ ॥ १४ ॥

मातृभाषा महाराष्ट्राची मराठी
 जणू बुद्धिबळाचा खेळ
 म्हणून सांगतो ...
 मराठी शिकण्याची करा तळमळ
 हीच माझी खरी कळकळ ॥ १५ ॥

श्री. रामदास कोल्हे
 M.A.M.PHIL, PH.D(APP)

पद्मश्री पुरस्कार विजेते परशुराम गंगावणे

अंजली गंधे
९८५०८४४५७४

कोकणातील कुडाळजवळ पिंगळी गुढीपूर या छोट्याशा गावी गेल्या पाच दशकांहून अधिक काळ आदिवासी लोककलांचे जतन आणि संवर्धन करणारे ज्येष्ठ कलावंत परशुराम गंगावणे यांना

केंद्र सरकारने

यंदाचा 'पद्मश्री' सन्मान जाहीर केल्याने ब्रतस्थपणे काम करणाऱ्या या कलाकाराची सरकार-दरबारी यथोचित दखल घेतली गेली आहे.

ज्या काळात मनोरंजनाची साधनेच नव्हती, त्यावेळी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कुडाळ तालुक्यातील पिंगळी गावात गंगावणे यांनी कळसूत्री बाहुल्यांची कला जपली. परशुराम गंगावणे आणि त्यांचे कुटुंबीय कळसूत्री बाहुल्यांची ही हजारे वर्षांपूर्वीची कला जपत आहेत. या मंडळींकडे लिखित प्राचीन दस्तावेज नाही. मात्र पिढ्यानपिढ्या सांगत आलेल्या कथांमुळे या समाजातील प्रत्येकाच्या ओठावर ठाकरी शैलीतील रामायण, महाभारत ऐकायला मिळते. कळसूत्री बाहुल्यांच्या साथीने ते या अनेक लोककथांचे सादरीकरण करत असतात.

जन्मापासून वडील विश्राम, आजोबा आत्माराम यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून ठाकरी आदिवासी कलेचा वारसा पुढे चालू राहावा यासाठी झटणाऱ्या परशुराम गंगावणेनी गुरांसाठी बांधकाम केलेला गोठा, गुरे विकून त्याचे छोटेखानी आर्ट गॅलरी

ज्या काळात मनोरंजनाची साधनेच नव्हती, त्यावेळी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कुडाळ तालुक्यातील पिंगळी गावात गंगावणे यांनी कळसूत्री बाहुल्यांची कला जपली. परशुराम गंगावणे आणि त्यांचे कुटुंबीय कळसूत्री बाहुल्यांची ही हजारे वर्षांपूर्वीची कला जपत आहेत. या मंडळींकडे लिखित प्राचीन दस्तावेज नाही. मात्र पिढ्यानपिढ्या सांगत आलेल्या कथांमुळे या समाजातील प्रत्येकाच्या ओठावर ठाकरी शैलीतील रामायण, महाभारत ऐकायला मिळते.

म्युझियम बनवले. गंगावणे यांनी सुरु केलेले 'ठाकर आदिवासी कला अंगण म्युझियम व आर्ट गॅलरी' म्हणजे सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील अशा प्रकारचे पहिलेच संग्रहालय. पंधरा वर्षांपूर्वी चक्र गोठ्यात सुरु झालेल्या ह्या संग्रहालयात पपेट, चित्रकथी, कळसूत्रीची अगदी शिस्तबद्ध मांडणी केलेली आहे. ह्या संग्रहालयाचा व्याप आता वाढला आहे.

म्युझियमच्या आजूबाजूच्या माड, पोफळींच्या झाडांच्या खोडावरसुद्धा राजे महाराजे, द्वारपाल, स्वागत करणा-या पुरातन स्थियांची चित्रे विविध रंगात रंगविलेली आहेत. अंगणात प्रवेश करायचे प्रवेशद्वार, क मानसुद्धा बांबूच्या डहाव्यांपासून तयार करून त्यावर हरीण, फुले यासारखी चित्रे तर प्रवेशद्वाराच्या एका बाजूस हातात ढोलकी तर सोबतीला नंदीबैल असे सिमेंट प्लास्टरपासून बनवलेली प्रतिकृती आहे. त्यासमोरील छोट्याशा झोपडीत घरगडी त्याची शेतात राबणारी कारभारीन हिचे चित्र आहे.

'चित्रकथी' या कलेला छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात राजाश्रय होता; मात्र काळाच्या ओघात ही कला मागे पडत गेली. ती कला जतन करण्याचे काम परशुराम गंगावणे यांनी केले. या संग्रहालयात ठाकर आदिवासी समाजाच्या पारंपरिक लोककला, म्हणजे कळसूत्री बाहुल्या, चित्रकथी, पोतराज, डोनावाई, गोंधळ, चामड्याच्या बाहुल्या, पांगुळ बैल या सर्व लोककलांचे या संग्रहालयाच्या माध्यमातून जतन केले आहे.

गंगावणे यांनी कळसूत्री बाहुल्यांच्या साहाय्याने अनेक जनजागृतीचे

कार्यक्रम सातत्याने केले आहेत. त्यांनी 'विश्राम ठाकर आदिवासी कला आंगण' या चॉरिटेबल ट्रस्टच्या माध्यमातून बेटी बच्चाओ बेटी पढाओ, व्यासनमुक्ती, स्वच्छ भारत अभियान, एड्स अवेरनेस अशा अनेक विषयांवर कळसूत्री बाहुल्यांच्या माध्यमातून कार्यक्रम केले आहेत.

कळसूत्री बाहुल्यांचा खेळ कपड्यांच्या मखरामध्ये दोन फूट मोकळ्या भागात केला जातो. तोच कळसूत्री बाहुल्यांचा रंगमंच. या रंगमंचाचे पडद्याने दोन भाग केले जातात. मागे सूत्रधार उभा राहतो. सूत्रधार बाहुल्यांचे दोर आपल्या बोटात अडकवून नाचवतो आणि कथाही सांगतो. दोन हातांनी चार बाहुल्या नाचवत असताना बोटांचे कसब आणि कथा ऐकण्याची मजा काही वेगळीच असते.

ऐतिहासिक काळात ठाकर आदिवासी लोक कठपुतळी, पपेट, चित्रकथीसारख्या मनोरंजनातून प्रबोधनात्मक कार्य करत जवळ जवळ ११ कलांचे सादरीकरण करत असत. इतिहास काळात असेच मनोरंजनाचे कार्यक्रम करताना चित्रकथी, पपेटवर हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी राजांची मेहरेनजर पडली आणि या कलेला खरी ऊर्जितावस्था मिळून राजाश्रय लाभला.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कठपुतळी, कळसूत्री, पपेटचे सादरीकरण करण्यासाठी काही ठराविक मंदिरात जाणा उपलब्ध करून दिली. आणि रोजी-रोटीचा प्रश्नही सोडविला. त्याकाळी हातावर मोजण्याइतका आदिवासी ठाकर समाज होता. त्यामुळे प्रत्येकाला कुडाळ येथील केळबाई, साळगाव येथील वेताळ, झारापमधील भावई मंदिर अशी बरीच मंदिरे ठाकराना आपली कला सादर करण्यासाठी दिली गेली. ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरीत १४व्या अध्यायात जो 'वळी' हा शब्द आहे तो ठाकर समाजाशी निगडित आहे.

कुडाळ तालुक्यातील पिंगुळी गाव सोडल्यास महाराष्ट्रात 'वळी' कुठेही नाही. यावरून ही कला ज्ञानेश्वरांच्या कार्यकालात अस्तित्वात होती, याचे पुरावे मिळतात.

परशुराम १२ वर्षांचे असताना त्यांचे वडील गेले. तेव्हापासून या कलेचे जेतन करण्याचा निर्धार त्यांनी केला आणि गेल्या ५० वर्षांहून अधिक काळ तो पाळलाही! हा निर्धार तडीला नेणे सोपे नव्हते. अनेकदा खायची भ्रांत पडली; हालअपेणा सहन कराव्या लागल्या; अवहेलनाही सोसावी लागली. वीस वर्षांपूर्वी झालेल्या अपघातात पाय जायबंदी झाला. तरीही या कलेवरची त्यांची निष्ठा अजिबात ढळली नाही. मात्र, आज एवढ्या वर्षांनी त्यांच्या तपश्चर्येला फळ आले आहे. दहावीच्या इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकात या कलेची माहिती समाविष्ट करण्यात आली आहे. अनेक शाळांच्या सहली, तसेच पीएचडी करणारे अभ्यासक, देशी विदेशी पर्यटक गंगावणे यांच्या संग्रहालयाला भेट द्यायला येत असतात. सिंधुरुग जिल्हा हा कल्चर ट्रिरिज्म म्हणून पुढे यावा, या साठी ते आदिवासी कला अंगणाच्या माध्यमातून काम करत असतात. केंद्र सरकारच्या सांस्कृतिक विभागाने त्यांना कळसूत्री बाहुल्या व चित्रकथीसाठी गुरु म्हणून नियुक्त केले आहे. आता गंगावणे यांची मुले, एकनाथ व चेतन, हा वारसा पुढे नेण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. त्यांना महाराष्ट्र पर्यटनाचा 'सिंधुरुग पर्यटन मित्र पुस्कार' ही प्राप्त झाला आहे. गंगावणे आज ६५ वर्षांचे आहेत. 'पद्यश्री' सन्मानानंतर त्यांच्या मनात आज केवळ कृतार्थेतीची भावना असणार, यात आश्वर्य नाही. जनजाती (वनवासी) कल्याण आश्रम आणि 'वनपुण्याई' द्वैमासिकातर्फे परशुरामजी यांचे अभिनंदन, व पुढील वाटचालीसाठी शुभेच्छा !!

थाला सरी

हे वाद्य आदिम संस्कृतीत तूर थाळ कलाप्रकार आहे : चेतन गंगावणे, पिंगुळी(कुडाळ) इथल्या ठाकर आदिवासी कला अंगण म्युझिअम व आर्ट गॅलरीची धुरा यशस्वीपणे पुढे घेऊन जात आहेत. त्यांचे वडील श्री परशुराम गंगावणे सर, ज्यांनी ही पिंगुळी कला जपली, रुजवली, वाढवली त्यांना येत्या ९ नोव्हेंबर ला पद्यश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात येत आहे. ही कला चेतन देशविदेशात घेऊन जात आहेत. त्याला पर्यटनाची जोड देत आहेत. त्यांच्याकडे पर्यटन प्रशिक्षणाच्या निमित्ताने जाण झालं. परशुराम सरांकदून पिंगुळी कलेचा प्रवास ऐकता आला. पिंगुळी लोककलेतील एक झालक चेतनने दाखवली.

बीजमाता राहीबाई पोपेरे

मोहिनी पाटणकर
८३००६५२०९

१७-१८ वर्षांपूर्वी एका आगळ्यावेगळ्या बँकेचा पाया घातला गेला. व आज ती बँक खूपच नावारूपाला आली आहे. या बँकेची चालक-मालक संस्थापक एक आदिवासी शेतकरी महिला आहे.

एका अतिरुद्गम खेड्यात राहाणाऱ्या, राबणाऱ्या या महिलेला अनेक पुरस्कार मिळाले आहेत. एका वर्षी तिने ‘नारी शक्ति’ पुरस्कार राष्ट्रपतींच्या हस्ते स्वीकारला होता तर या वर्षी तिने ‘पद्मश्री’ पुरस्कार राष्ट्रपतींच्या हस्ते स्वीकारला. या कर्तव्यार महिलेचे नाव आहे राहीबाई पोपेरे.

महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यात, कोंभाळणे गावात, एका आदिवासी कुटुंबात राहीबाईचा जन्म झाला. वडील शेतकरी होते, घरची गरिबी होती व लहानपणी आई वारली आणि ७-८ वर्षांच्या राहीबाईकडे तान्ह्या बहिणीची जबाबदारी आली. घरकाम व शेतात वडिलांना मदत करत राहीबाई लहानाच्या मोठ्या झाल्या. १४व्या वर्षी लग्न झाले, सासर गावातच होते. घरात नवरा, दोन सासवा व सासरा असा परिवार होता. सासरी पण शेती हाच पोटापाण्याचा व्यवसाय होता. शेतजीमीन कोरडवाहू व पाण्याचे दुर्भिक्ष, पाऊस कमी, यामध्ये जमेल ती पिके घ्यायची ही सांच्या गावाची मानसिकता होती.

स्त्रीशक्ती, स्त्रीमुक्ती या शब्दांचे वारे सुद्धा या गावात पोहोचले नव्हते. साक्षरता अजून दूर होती. अशा वातावरणात साधारण १७-१८ वर्षांपूर्वी शेतीकामात राहीबाईनी काहीतरी वेगळा विचार केला व प्रयत्नपूर्वक सतत प्रयोग करून पाहात शेतातील बी-बियाणांच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली.

स्त्रीशक्ती, स्त्रीमुक्ती या शब्दांचे वारे सुद्धा या गावात पोहोचले नव्हते. साक्षरता अजून दूर होती. अशा वातावरणात साधारण १७-१८ वर्षांपूर्वी शेतीकामात राहीबाईनी काहीतरी वेगळा विचार केला व प्रयत्नपूर्वक सतत प्रयोग करून पाहात शेतातील बी-बियाणांच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली.

शेतातील बी-बियाणांच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. म्हणजे काय हे समजून घेण्यासाठी कृषीतज्ज चक्र राहीबाईच्या शेतात येऊन पोहोचले. हे काम पाहून सर्व जण थक्क झाले. श्री. रघुनाथ माशेलकर यांनी त्यांना बीजमाता म्हटले व याच नावाने आता त्या प्रसिद्ध आहेत.

हायब्रीड पिकाचे वाण गावात आले. जास्त पीक, जास्त नफा या व्यापारी तत्त्वाने गावात पैसा येऊ लागला. पण हा पैसा आपल्याबाबोबर काही नकारात्मक परिणामांची शिदोरी घेऊन आला आहे, ही गोष्ट राही बाईच्या मधील गृहिणीला व अनुभवी शेतकरी महिलेला जाणवली, खटकली. त्यांनी प्रयोग करून पाहायचे ठरविले. जमिनीचे वेगळे भाग करून एका भागात हायब्रीड पीक घ्यायचे ठरवले व एका भागात पारंपारिक बी-बियाणे पेरले. त्यांच्यातील अभ्यासक, संशोधक शेतकऱ्याने पाहिले की हायब्रीड पिकाला जास्त पाणी व जास्त खत देण्याची आवश्यकता आहे तर पारंपारिक शेती कमी पाण्यात जैविक खत वापरून करता येत आहे. गावरान बी बियाणे वापरले, त्या धान्याची व भाजीपाल्याची चव चांगली आहे व हायब्रीड पिकाने उत्पन्न जास्ती दिले तरी चव कमी व पोषण मूल्य पण कमी आहे. परत परत अनेक प्रयोग करत घरच्यांना व गावातल्या लोकांना आपले हे म्हणणे त्यांनी पटवून दिले व सर्वांना ते पटले सुद्धा.

न्यूट्रिशन, हेल्थ, आहार, समतोल आहार या विचाराधागा तेथे पोचल्या नव्हत्या तरीही तिथे अस्तित्वात होत्या. राहीबाई यांच्यामुळे सर्वांनी व्यापारी तत्त्वाला नाकारले होते व माणुसकीला जपले होते. ‘हेल्थ इज वेल्थ’ चे मूल्य जाणले होते. वडिलांचा जुने ते सोने हा विचार परत घटूपणे मनात

रुजला होता.

आता त्यांना देशी बी बियाणांचे संरक्षण व संवर्धन करायचे होते, त्याकरता गावकन्यांची साथ हवी होती. मग काही महिलांना सोबत घेऊन बचत गट सुरू केला व मग कळसुबाई बीज संवर्धन समिती स्थापन केली. संस्थापक खुद स्वतः राहीबाई बनल्या. हे काम एकटी ने पुढे नेणे शक्य नव्हते, पण थोड्याच दिवसात ३५०० महिला या कार्यात जोडल्या गेल्या व आजूबाजूच्या खेड्यातील शेतकन्यांना पण याचे महत्त्व पटले आणि ते ही या उपक्रमाशी जोडले गेले.

नेहमी फक्त स्वतःच्या कुटुंबाचा नाही तर गावातील सर्वांचा विचार केला. प्रत्येक घराच्या दारी एखादे तरी फळझाड असावे या विचाराने ३५०० करवंदाची रोपे तयार केली व हळदीकुंकवाचे वाण म्हणून सर्वांना वाटली. आणि मग हे काम वेगाने पुढे सुरू केले. अनेक धान्यांचे फळांचे, भाज्यांचे गावरान बी-बियाणे एकत्र करून त्याची साठवण सुरू केली व यातूनच गावरान बियाणे बँक तयार झाली.

BAIF बाएफ कंपनीच्या जितिन साठे या अधिकाऱ्याने या कामाची सर्वप्रथम दखल घेतली व हे ज्ञान बाहेरच्या जगापर्यंत पोहोचले. या गोष्टीचा आवर्जून उल्लेख करत राहीबाई म्हणतात की, म्हणून आज हे एवढे पुरस्कार हा सन्मान मला मिळत आहे. पण हा मान माझ्या एकटीचा नाही, तर माझ्या गावाचा, माझ्या जिल्ह्याचा आहे.

काळ्या मातीत राबणाच्या सर्वांचा आहे. त्यांचे औपचारिक शिक्षण झालेले नाही, पण त्या म्हणतात, मला जे ज्ञान मिळाले ते या काळ्या मातीत, शेतीच्या शाळेत अनुभवाने मिळाले आहे. मी या काळ्या पातीची, काळ्याआईची सदैव ऋणी राहीन.

एवढे पुरस्कार व बीबीसीने २०१८ साली निवडलेल्या जागतिक स्तरावरील १०० कर्तव्यार महिलांमध्ये त्यांचे नाव, हे सर्व काही त्यांच्या कुटुंबीयांसाठी, गावकन्यांसाठी अभिमानास्पद आहे, असे नाही तर सर्व भारतीयांना अभिमान वाटावे असे आहे.

१७, १८, १९ जानेवारी २०२० रोजी अकोले येथे ज.क.आ. प्रांत महिला कार्यकर्ता अभ्यास वर्गाचे आयोजन करण्यात आले होते. या कार्यक्रमाचे वेळी प्रमुख अतिथी/पाहुण्या म्हणून राहीबाई पोपेरे व ममता बाई भांगरे यांना बोलावले होते. या कार्यक्रमात त्या दोर्धींचा सन्मान करण्यात आला होता, त्यावेळी राही बाईचे मनोगत ऐकायला मिळाले होते व प्रत्यक्ष भेट झाली होती.

राहीताई पोपेरे, आपल्या बदल आमच्या मनात जो अभिमान आहे, आदर आहे तो व्यक्त करायला योग्य शब्द सापडत नाहीयेत. तरीही 'वनपुण्याई' द्वै मासिक, जनजाती कल्याण आश्रम, पश्चिम महाराष्ट्र तर्फे आपले मनापासून अभिनंदन.

शोभा जोशी
१४२२३१९९६२

यांची दैन्यावस्था पाहिल्यावर त्यांच्यासाठी काही करण्याचा निश्चय तर फळाला आलाच पण इतर अनेक प्रकल्पही उभे राहिले. एकदा एखादा निश्चय केला की माणूस काय करू शकतो याचं मूर्तीमंत उदाहरण म्हणजे गिरीशजी प्रभुणे.

अगदी बालवयापासूनच संघाच्या मुशीत तयार झालेल्या गिरीशजींचा जन्म १९ ऑक्टोबर १९४९ ला बारामती येथे झाला.

बडिलांच्या बदल्यांमुळे पुढे चिपळूण आणि सातारा रोड इथे कुटुंबाचे स्थलांतर झाले. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण चिपळूण तर माध्यमिक शिक्षण सातारा रोड येथे झाले. चिपळूण येथील शाखेत जात असताना, शाखा ही हिंदूंची आहे असे समजून काही मुले अचानक शाखेत येईनाशी झाली. कारण त्यांच्या कुटुंबांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला होता. शाखा हे राष्ट्रीय कार्य आहे तिथे जात, धर्म असा भेद केला जात नाही. हे समजाऊन देखील ती मुले शाखेत आली नाहीत. त्या बालवयात गिरीशजींना हे काहीतरी वेगळं आहे एवढंच समजलं. पण पुढे पुनर्वसित गावात शाखा सुरु करून, शाखेत बौद्ध वंदना घेऊन त्यांचे गैरसमज दूर करण्यात आले.

गिरीशजींनी १९८१ नंतर १९७२ सालापासून संघाचे पूर्णवेळ प्रचारक म्हणून काम सुरु केले. त्यांना पहिल्यापासूनच वाचनाची खूप आवड होती. वेगवेगळ्या विषयांवरची पुस्तकं

पद्मश्री प्राप्त गिरीशजी प्रभुणे

जेणे जैसा निश्चय केला। तयासी तैसाच फळला॥

गिरीशजींच्या बाबतीत हे अगदी खरं ठरलं आहे. भटक्या विमुक्त जाती, गुन्हेगार ठरविला गेलेला पारधी समाज

वाचून विचार प्रगल्भ होत गेले. निरनिराळ्या स्तरातील मित्रमंडळीही खूप होती. त्यांच्या चालीरीती वेगळ्या असत. त्यातून सामाजिक जाणीव निर्माण झाली. त्यांच्यातले गुण हेरून शाखेने त्यांच्याकडे 'समरसता मंचाचे' काम सोपविले.

१९७४ साली त्यांचा विवाह झाला. प्रपंच चालविष्यासाठी नोकरी करणे भाग होते. म्हणून २ वर्ष नोकरी केली. असं म्हणतात की-

'सी ही जीवनात कदंब फुलवू शकते नाहीतर काटेरी वेल होऊन जीवन ओरबाढूही शकते'

पण अरुंधती ताईनी गिरीशजींच्या जीवनात कदंब फुलविला. या दोन वर्षांत त्यांनी D.Ed. केलं आणि नोकरी सुरु करून प्रपंचाचा भार उचलला आणि गिरीशजींना समाजकार्यासाठी मुक्त केलं. गिरीशजींनी पुन्हा पूर्णवेळ समाजकार्याला वाहून घेतलं.

१९८०च्या दशकात त्यांनी श्री.ग.माजगावकर यांचे बरोबर 'ग्रामायन' प्रकल्पात, निमग्नाव म्हाळूळंगी (जि. पुणे) येथे काम सुरु केले.या काळात नैसर्गिक शेती, पाणलोट विकास, वनोषधी, गांडूळ खतांचा वापर, कुरण विकास इ.चे प्रयोग केले. ते करत असताना समाजाकडे बघण्याची वेगळी दृष्टी प्राप्त झाली.

भटके, विमुक्त, पारधी यांच्या पालांवर हिंडत असताना-

'कोठे दिसेना कल्पतरू। उंड सेरांचा विस्तारू। पाहता दिसेना मैलागारू। बोरी बाभळी उंडं।'

या समाजाची अगदी अशीच स्थिती त्यांनी पाहिली. त्यांची आयुष्यं बोरी बाभळी सारखीच काटेरी आणि वैराण होती. हाताला पुरेसं काम नाही, पोटाला पुरेसं अन्न नाही. मग शिक्षणाची तर बातच सोडा. त्यामुळं हा समाज शहरांकडे स्थलांतरीत होत होता.

भटक्या विमुक्त जाती, गुन्हेगार ठरविला गेलेला पारधी समाज यांची दैन्यावस्था पाहिल्यावर त्यांच्यासाठी काही करण्याचा निश्चय तर फळाला आलाच पण इतर अनेक प्रकल्पही उभे राहिले. एकदा एखादा निश्चय केला की माणूस काय करू शकतो याचं मूर्तीमंत उदाहरण म्हणजे गिरीशजी प्रभुणे.

या समाजांना प्रगतीपथावर आणायचे, त्यांना शिक्षण देऊन, आत्मभान देऊन, त्यांच्यात जागृती निर्माण करायची. त्यांचे दारिद्र्य दूर करायचे, त्यांच्या जीवनात स्थैर्य आणायचे, कल्पतरु नाही निर्माण करता आला तरी त्यांच्या जीवनात बाग फुलवायची या निश्चयाने त्यांनी काम सुरु केले आणि काही कालावधीत ६०/७० प्रकल्प सुरु झाले. यमगरवाडी येथे मागासवर्ग व भटक्या विमुक्त जारीच्या मुलांसाठी वसंतगृहाची आणि मगर सांगवी (ता. तुळजापूर) येथे महिला पुनर्वसन केंद्राची स्थापना केली.

मागास आणि गुन्हेगार ठरविल्या गेलेल्या फासेपारधी समाजाच्या विकासासाठी १९९१ पासून सुरुवात केली. 'भटके विमुक्त विकास परिषदेच्या' वर्तीने बीड, उस्मानाबाद, सोलापूर, लातूर, पुणे, परभणी, नांदें या भागातील पारधी समाजाला संघटीत करून त्यांच्यावरच्या अन्यायाला, अत्याचाराला वाचा फोडली.

२००६ मध्ये पिंपरी चिंचवड येथे 'पुनरुत्थान समरसता गुरुकुलम' संस्थेची स्थापना केली. पारधी आणि इतर मागासवर्गीय अश्या ४०० मुलांची १२ वी पर्यंतच्या शिक्षणाची सोय केली. या गुरुकुलाच्या कामासाठी सुरुवातीला घरातून पैसे घेऊन काम सुरु केले. विशेष म्हणजे अरुंधती ताईंनी फक्त स्वतःचाच प्रपंच चालविला अस नाही तर प्रकल्पासाठी वेळोवेळी गिरीशजीना पैसे देऊन काम उभे करण्यास मदत केली. मुलांनीही कधी कुठले हट्ट केले नाहीत. अशाप्रकारे सबंध कुरुंब त्यांच्या पाठीशी उभं राहिलं. पुढे जसजसे काम आणि त्याचे महत्व लोकांना पटले तसे लोक देण्या देऊ लागले. अगदी विरोधी विचारांच्या व्यक्तींनी

सुधा प्रकल्पाला भेटी देऊन कापाचे कौतुक केले आणि देण्या दिल्या. संघ जातीयवादी नाही ही गोष्ट या कामामुळे त्यांच्या लक्षात आली असे गिरीशजीनी आवर्जून सांगितले. 'विवेक' मधूम देणारीसाठी आवाहन करण्यात आले. त्यातून देण्या गोळा झाल्या. त्यांच्या अनेक कामांमध्ये संघाच्या अनेक लोकांचे खूप सहकार्य लाभले.

या प्रकल्पांशिवाय मराठा विद्यापीठ नामांतर चळवळीत सहभाग, १९९७ ते १९९९ महाराष्ट्र शासनाने नेमलेल्या 'विमुक्त जाती व भटक्या जमाती अभ्यास व संशोधन समिती' मध्ये सहभाग, क्रांतीवीर चापेकर बंधूच्या स्मारकाची चिंचवड येथे उभारणी, महाराष्ट्रव्यापी दलित साहित्य संमेलन आणि कितीतरी. त्यांच्या कामाचा आवाका खूप मोठा आहे. गिरीशजीनी 'लाटांखाली संथ पाणी', 'पालावरचं जिं' इ.पुस्तके व अनेक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांना अनेक पुस्कारांनी गौरविण्यात आले आहे. अशा प्रकारे जनजातींच्या/मागासवर्गीय लोकांसाठी त्यांनी खूप काम केले आहे.

अशा धडाडीच्या, कुशल संघटक असलेल्या, सामाजिक प्रश्नांची जाण असलेल्या, मागासवर्गीयांच्या विकासाची तळमळ असलेल्या, समाजासाठी एवढं मोठं काम केलेल्या गिरीशजीना शासनाने 'पद्मश्री' देऊ त्यांचा यथोचित गौरव केला आहे. गिरीशजीने, जनजाती (वनवासी) कल्याण आश्रम आणि 'वनपुण्याई' द्वैमासिकातर्फ मनःपूर्वक अभिनंदन आणि पुढील वाटचालीसाठी शुभेच्छा.

गिरीशजीना 'सावरकर साहस पुरस्कार' मिळाला त्यावेळी त्यांनी व्यक्त केलेले मनोगत.

ते म्हणाले, 'स्वा. सावरकरांनी रत्नागिरी पर्वात केलेले कार्य अतुलनीय आहे. पूर्वास्पृश्य समाजातल्या माणसांचे उत्थान व्हावे यासाठी त्यांनी रत्नागिरी येथे केलेले प्रयत्न बाळाराव सावरकरांच्या, 'रत्नागिरी पर्व' या पुस्तकात वाचलेले असल्याने, पुढे सामाजिक कार्याला सुरुवात केली तेव्हा स्वा. सावरकरांचे विचार कायम डोळ्यासमोर होते. त्यांच्या नावाचा 'साहस' पुरस्कार आपल्याला मिळत असला तरीही त्यांच्या तोडीचे साहस आपण केलेले नाही. पण या पुरस्कारामुळे यापुढे असे साहस करण्याची प्रेरणा निश्चितच मिळाली आहे.''

‘पद्मश्री’ डॉक्टर धनंजय दिवाकर सगदेव!

श्रीनिवास वैद्य
९८८१७१७८३८

झगमगाटाला, गाजावाजा करण्याच्या प्रसिद्धितंत्राला भुरळलेल्या आजच्या काळात, देवळातील गाभार्यात स्निग्धपणे तेवणारा नंदादीप लोकांना दंतकथा वाटण्याची शक्यता आहे. पण, असे नंदादीप भारतात अनेक आहेत. तशी नजर हवी आणि तसा शोधही हवा. केरळच्या वायनाड जिल्ह्यातील मागासलेल्या भागात असाच एक नंदादीप सुमारे ४० वर्षांपासून तेवत आहे. त्याचे नाव - डॉक्टर धनंजय दिवाकर सगदेव! पंतप्रधान नरेंद्र मोर्दीच्या रत्नपारखी नजरेला हा नंदादीप गवसला आणि २०२१ साली डॉ. धनंजय सगदेव यांना ‘पद्मश्री’ हा सन्मानाचा पुरस्कार जाहीर झाला.

डॉ. सगदेवांचा नागपुरात एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात जन्म. शिक्षणही नागपुरातच. एम्बीबीएसची पदवी नागपूरच्या शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयातून. अशा संस्थेतून एम्बीबीएस झाल्यावर सर्वसामान्यांचे पाय वळतात, खोल्याने पैसे ओढता येतील अशा मार्गाकडे. परंतु, डॉ. धनंजय यांची जडणघडणच वेगळी होती. हा तरुण डॉक्टर धोपटमार्गाकडे पाठ फिरवून, समकालीन, सामाजिक प्रथा-परंपरांना वाकुल्या दाखवत, केरळसारख्या सुदूर प्रांतात निघून गेला.

आपल्याला जीवनात यशस्वी व्हायचे नाही, तर आपले जीवन सार्थक करायचे आहे, ह्या विचारसरणीमुळे डॉ. धनंजय यांची समाजासाठी पूर्णवेळ कार्य करण्याची इच्छा होती. तशी ती त्यांनी संघाचे तत्कालीन

आदिवासींची भाषा शिकून, त्यांच्या पाड्यांवर जाऊन त्यांना आरोग्याबद्दल समजावून सांगणे सुरु होते. डॉंगरद-यांमधून पायी फिरायचं, पाऊस आला की सलग चार पाच दिवस संततधार, त्यात जंगल म्हटलं की सगळे धोके आलेच. शिवाय आदिवासींचा विश्वास संपादन करायचा. एक दोन नव्हे तर गेल्या चाळीस वर्षांपासून डॉ. सगदेव हे काम करत आहेत.

सरसंघचालक श्री. बाळासाहेब देवरस यांच्याकडे बोलून दाखविली. श्री. बाळासाहेब द्रष्टे होते. ते ‘योजकस्तत्र दुर्लभः’ श्रेणीतील होते. त्यांनी धनंजयला, त्याच्या विशेष शिक्षणाचा उपयोग गरीब, पीडित, शोषित, मागास लोकांसाठी करण्यास सांगितले आणि त्यासाठी केरळमध्ये जाण्यास मुचविले. मनात कुठलाही ‘जर-तर’ किंवा ‘किंतु-परंतु’ न आणता, डॉ. धनंजय सरळ केरळच्या मार्गाला लागले.

केरळचा वायनाड जिल्हा तेव्हा दाट मागासलेला होता. धानशेतीचा जिल्हा. तिथल्या मुत्तील नामक दुर्गम भागात डॉ. धनंजय यांची समाजसेवा सुरु झाली. छोटेसे राहते घर.

पुढच्या खोलीत दवाखाना. काम सुरु होते. सुरुवात असते भाषा शिकून घेण्यापासून. आदिवासींची भाषा शिकून, त्यांच्या पाड्यांवर जाऊन त्यांना आरोग्याबद्दल समजावून सांगणे सुरु होते. डॉंगरद-यांमधून पायी फिरायचं, पाऊस आला की सलग चार पाच दिवस संततधार, त्यात जंगल म्हटलं की सगळे धोके आलेच. शिवाय आदिवासींचा विश्वास संपादन करायचा. एक दोन नव्हे तर गेल्या चाळीस वर्षांपासून डॉ. सगदेव हे काम करत आहेत.

आज डॉ. धनंजय सगदेवांच्या अथक परिश्रमाने व सेवाभावी वृत्तीमुळे इथे ३५ खाटांचे रुणालय उभे झाले आहे. दोन-तीन निवासी डॉक्टर्स तिथे उपलब्ध असतात. सहा आरोग्य उपकेंद्रंदेखील स्थापन करण्यात आली आहेत, रुणवाहिका आहेत, चांगले रस्ते आहेत. आदिवासींच्या अनेक मुलांना त्यांनी ‘आरोग्यमित्र’ म्हणून तयार केले आहे. या भागात सिक्कलसेल अॅनिमिया हा जीवदेणा रोग होता. सिक्कलसेल अॅनिमिया हा जनुकीय दोषामुळे होणारा रोग असून, तो आईवडिलांच्या मार्फत

पुढच्या पिढीत जात असतो. यावर औषध नाही. जनजागृती करून प्रतिबंधात्मक उपाय करणे, हाच एकमेव मार्ग असतो. हा रोग आता बन्यापैकी आटोक्यात आणण्यात त्यांना यश मिळाले आहे.

तसेच विवेकानंद मिशनच्या सहाय्याने डॉक्टरांनी शिक्षण, स्वास्थ्य, संस्कार, स्वावलंबन आणि सामाजिक असा पाचसूटी कार्यक्रम सुमारे एक लाख लोकांपर्यंत पोहोचवला आहे.

डॉ. धनंजय यांचे कार्य किती आत्मविलोपी आणि प्रसिद्धी पराड्युख आहे याची प्रचिती पद्ध पुरस्कार व्यक्तींची यादी जाहीर झाल्यावर कळली. असा स्वभाव व आचरण असले की, इप्सित कार्यावर पुरेसे लक्ष केंद्रित करता येते आणि सर्वसामान्यांनी चकित व्हावे असे विशाल, सर्वस्पर्शी, प्रभावी कार्य उभे करता येते. डॉ. सगदेव आज मल्याळम आणि

पनिया भाषेत पारंगत आहेत. त्यांनी केरळमधीलच मुजाता गुर्जर नामक सुविद्य मुलीशी लग्न केले. त्यांना आदिती व गायत्री या दोन मुली आहेत. पैकी गायत्री डॉक्टर झाली असून बडिलांना तिथे मदत करीत असते. एका निरलस, आत्मविलोपी व स्वामी विवेकानंदांनी सांगितल्याप्रमाणे दरिद्रीनारायणाची सेवा करणाऱ्या या नागपूरकराच्या सार्थक जीवनाला तसे पाहिले तर कुठल्याही मानमरातबाची गरज नाही. त्यांच्याप्रती कृतज्ञता व्यक्त करणे समाजाचे कर्तव्य आहे. ते कर्तव्य फूल ना फुलाची पाकळी म्हणून समाजाने म्हणजेच भारत सरकारने, त्यांना 'पद्मश्री' हा सन्मान प्रदान करून पार पाडले आहे. या पुरस्कारावर प्रतिक्रिया म्हणून डॉ. सगदेव यांनी हा पुरस्कार समाजासाठी निःस्वार्थ कार्य करणाऱ्या सर्वांसाठी आहे, असं त्यांचे मत आहे.

जनजातीय पद्मश्री प्राप्त महिला : बिरुबाला राभा, आसाम

जादूटोणा व चेटूक इ. अंधश्रद्धांच्या विरुद्धच्या पहिल्या लढ्यात खूपच अडचणी आल्या. मला लाठ्याकाठ्यांनी, धारदार शस्त्रांनी मारण्याचा प्रयत्न केला गेला. माझ्याकडून लिहून घेतलं गेलं की मी गावात परत पाऊल टाकणार नाही म्हणून. मला चपलांचा हार घालण्याचे पण प्रयत्न झाले. खूप धमक्या मिळाल्या. पण मी हार मानली नाही. आज जादूटोणा, चेटूक करणारे लोक माझे नाव घेतले की थरथर कापतात. ७२ वर्षांच्या बिरुबाला राभा जेव्हा हे सांगत असतात तेव्हा त्यांचा चेहरा साहस आणि आत्मविश्वासाने उजळून निघालेला असतो.

बिरुबाला राभा या एका जनजातीतून आलेल्या भारतीय समाजसुधारक कार्यकर्ती आहेत. त्या आसाम मधील जादूटोणा व चेटूक याच्याविरुद्ध अभियान चालवतात. त्यांची 'मिशन बिरुबाला' नावाची एक संस्था आहे. जी चेटुकाच्या नावाखाली महिलांना मारपीट करणे, त्यांची अवहेलना करणे याच्या विरुद्ध लोकांना सजग करते.

आतापर्यंत त्यांनी ४० गावकन्यांचा जीव वाचवला आहे, त्यात जास्त करून महिलाच आहेत.

भारत सरकारनी त्यांना सामाजिक कार्यातील सहयोगाबद्दल २०२१ मध्ये पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित केले आहे. त्याबद्दल त्या म्हणतात, पद्मश्री मिळाल्याबद्दल मला खूप आनंद झाला आहे. ह्यामुळे मी चालवलेल्या चेटूक विरोधी, अंधश्रद्धेच्या लढ्याला अजूनच बळ मिळेल. अशा प्रकारे मान्यता मिळाली की प्रशासन व बाकी लोकांचा पण चांगला सहभाग मिळतो. पूर्वी मी हे काम करायचे तेव्हा मला कोणाचीच मदत मिळायची नाही, पण जेव्हा २००५ मध्ये माझे नोबल शान्ति पुरस्कारासाठी नामांकन झाले, त्यानंतर मला पोलीस, प्रशासन, जनता ह्या सगळ्यांचीच मदत मिळायला लागली.

आसाम सरकार द्वारा 'चेटूक मारहाणीला थांबवणे व संरक्षण अधिनियम, २०१५' हा कायदा अंमलात आणण्यामध्ये त्यांचे खूपच महत्वपूर्ण योगदान आहे.

दिनदर्शिका व वनपुण्याई विमोचन, पुणे

उषा भालेराव
१४२०७२४८५

लहान ठेवून व कोरोनाचे सर्व नियम पाळून दिनांक २३ ऑक्टोबर २०२१ रोजी दिनदर्शिका २०२२ चे विमोचन व वनपुण्याई, सप्टेंबर -ऑक्टोबर २०२१ या मासिकाचे प्रकाशन करण्यासाठी कार्यक्रमाचे आयोजन केले होते. हा कार्यक्रम स्वातंत्र्यवीर सावरकर भवन या ठिकाणी संध्याकाळी पाच वाजता संपन्न झाला.

कार्यक्रमासाठी प्रमुख पाहुणे म्हणून माननीय श्री. अभयराव माटे, अध्यक्ष जनता सहकारी बँक पुणे, तसेच माननीय श्री. इराबट्टी, पंजाब नेशनल हौसिंग फायनान्सचे महाराष्ट्र प्रमुख व मा. दिलीपभाई मेहता यांच्या उपस्थितीमुळे कार्यक्रमाची शोभा वाढली.

श्री. मिलिंदजी करमरकर, सहसचिव, पुणेमहानगर यांनी सर्वांचे स्वागत करून आश्रमाच्या कार्याचे स्वरूप व सध्या चालू असेलल्या कामांबद्दल बद्दल माहिती सांगितली. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन सौ भक्ती साठे यांनी केले.

प्रमुख पाहुणे व मान्यवरांच्या हस्ते प्रतिमा पूजन व दीपप्रज्वलन करण्यात आले. 'तू बुद्धी दे, तू प्रकाश दे' या गोड ओर्डनी कार्यक्रमास सुरुवात झाली. प्रमुख पाहुण्यांचा परिचय भक्ती साठे यांनी करून दिला. मिलिंदजी करमरकर यांनी प्रमुख पाहुण्यांचा सत्कार केला. त्यानंतर मोहिनीताई पाटणकर यांनी दिनदर्शिका व वनपुण्याई द्वैमासिकाबद्दल माहिती सांगितली. ही दोन्ही वनवासी कल्याण आश्रमाची प्रचार आणि प्रसार माध्यमे आहेत.

दिनदर्शिका प्रकाशन उपक्रम : सर्व शहरी, नगरवासी हितचिंतक आणि ग्रामीण खेड्यापाड्यात विखुरलेल्या सर्व वनवासी बांधवांपर्यंत संस्थेची माहिती पोहोचावीयासाठी आम्हाला हे प्रभावी माध्यम वाटते. दिनदर्शिका घरोघरी पोहोचवणे म्हणजे वनवासी कल्याण आश्रमाचे नाव सर्वासमोर येणे. यात संस्कृती, कला, ज्ञान, आरोग्यरक्षक योजना, वनौषधी लागवड व जतन, क्रांतीकारकांची माहिती व वसंतिगृहे, विद्यालये यांची माहिती दिनदर्शिकेच्या पानोपानी असते.

वनपुण्याई : या अंकात या वर्षीच्या दहावी व बारावीच्या यशस्वी विद्यार्थ्यांचे फोटो व माहिती दिलेली आहे, तसेच पाड्यांवर चालणाऱ्या संस्कार वर्गा बद्दल माहिती दिली आहे. जनजाती कल्याण आश्रमातर्फे जनजाती समाजाच्या विकासाकरता केल्या जाणाऱ्या कार्याची माहिती वनपुण्याई मध्ये दिली जाते. वनपुण्याई हे आपले हितचिंतक, वाचक व देणगीदार या सर्वांपर्यंत पोहोचण्याचे महत्वाचे साधन आहे.

दिनदर्शिकेचे विमोचन व वनपुण्याईचे प्रकाशन माननीय अभयराव माटे व व्यासपीठावरील मान्यवरांच्या हस्ते झाले. पुढील कार्यक्रमाच्या सुरुवातीस श्री. सुधीर पाचपोर यांनी 'वसुंधरा परिवार हमारा' हे गीत सादर केले. त्यानंतर माननीय श्री. अभयराव माटे आपले विचार व्यक्त करताना म्हणाले, 'ज' चे विचार जपून ठेवले पाहिजेत, म्हणजे जल, जंगल, जमीन वाचवण्यासाठी प्रयत्न करावेत व यासाठी कार्यकर्त्यांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. भिंतीवर लावलेली दिनदर्शिका पाहून वनवासी बांधवांचे स्मरण होते घरातील लहान मुला नातवंडांवर वनवासी कल्याण आश्रमाच्या कामाचे संस्कार करता येतात.

यानंतर माननीय अध्यक्ष श्री. प्रकाशजी धोका व माननीय श्री. इराबट्टी यांनीही आपले विचार मांडले. यानंतर कुमुदिनी कुलकर्णी यांनी आभार मानले व श्री. सुधीर पाचपोर यांनी पसायदान म्हटले व दुग्ध पानाने कार्यक्रमाची सांगता झाली.

शोभा श्रोत्रीय
१९२३६६८८३
प्रचार प्रसार (नाशिक)

जनजाती कल्याण आश्रम नाशिक - २०२२ चा दिनदर्शिका प्रकाशन सोहळा

ग्रामवासी वा नगरवासी असोत कोणी वनवासी। एक संस्कृती अमर आपली आपण सारे भारतवासी॥ अखिल भारतीय जनजाती कल्याण आश्रम गेल्या ७० वर्षांपासून आपल्या

वनवासी बांधवांच्या सर्वांगीण विकासासाठी कार्यरत असून विविध आयामांद्वारे समाजाच्या सहभागातून ध्येयपूर्ती कडे वाटचाल करीत आहे. त्या वाटचालीतील एक वेगळा प्रवास म्हणजे गेल्या चार वर्षांपासून प्रकाशित होणारी दिनदर्शिका होय. दिनदर्शिका निर्मिती व प्रकाशन करण्यामागे जनजाती कल्याण आश्रमाचे प्रमुख तीन उद्देश आहेत. पहिला उद्देश म्हणजे जनजाती कल्याण आश्रमाचे कार्य, कार्यपद्धती, विविध आयामांद्वारे केली जाणारी कार्ये, राबवले जाणारे प्रकल्प यासंबंधी माहिती नाशिक शहरातील प्रत्येक घरापर्यंत पोहोचली जावी. दुसरा उद्देश म्हणजे दिनदर्शिका प्रकाशनाच्या जाहीर व मोठ्या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून समाजाला संघटित करणे त्यांच्याप्रती राष्ट्रभावना जागृत करणे व तिसरा महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे कोणतीही संस्था असो ध्येयसिद्धी करताना विविध प्रकल्प राबवताना काही निधीची आवश्यकता असते ती या कार्यातून निधी संकलनाचे कार्य जाहिरातीच्या माध्यमातून प्राप्त करणे.

१७ आँकटोबर रोजी नाशिक येथे दिनदर्शिका प्रकाशन कार्यक्रमाची सुरुवात जनजाती कल्याण आश्रमाच्या प्रथेनुसार दीपपञ्चलनामे व प्रतिमा पूजनाने झाली. आदरणीय बाळासाहेब देशपांडे, श्री प्रभू रामचंद्र व भारत माता यांचे प्रतिमापूजन, कार्यक्रमाचे प्रमुख अतिथी माननीय श्री. नायक दिपचंद (कारणील योद्धा - हरियाणा) शहर अध्यक्ष श्री. सुजीतजी जाजू व गोवा प्रांत संघटन मंत्री श्री. दिनकरजी देशपांडे यांच्या हस्ते करण्यात आले. प्रतिमा पूजनानंतर श्रीमती सुवर्णा यांनी, 'शुद्ध सात्त्विक प्रेम अपना कार्य का आधार है' हे वैयक्तिक गीत गाऊन वातावरण निर्मिती केली. त्यानंतर कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक श्रीमती शोभा श्रोत्रीय यांनी केले. प्रास्ताविकात यांनी दिनदर्शिका निर्मिती व

प्रकाशनामागची कल्याण आश्रमाची भूमिका स्पष्ट केली. तसेच गेल्या चार वर्षांपासून प्रकाशित होणाऱ्या दिनदर्शिका सोहळ्याचा थोडक्यात आढावा घेऊन या वर्षांच्या दिनदर्शिका प्रकाशनाचे वेगळेपण स्पष्ट केले. प्रास्ताविकानंतर प्रमुख अतिथींच्या हस्ते मंचावरील मान्यवरांच्या उपस्थितीत दिनदर्शिकेचे प्रकाशन करण्यात आले. दिनदर्शिका प्रकाशनानंतर प्रमुख अतिथी माननीय श्री. नायक दीपचंद यांचा परिचय नाशिक शहर उपाध्यक्ष सौ. दीपा ब्रम्हेचा यांनी करून दिला.

२०२१-२२ भारतीय स्वातंत्र्याचे ७५वे वर्ष म्हणून सर्वत्र साजरे केले जात आहे याचे औचित्य साधून जनजाती कल्याण आश्रमाने देखील आजचे पाहुणे हे कारगिल युद्धातील एक शूर योद्धे, ज्यांनी युद्धात आपले दोन्ही पाय व एक हात गमावला आहे असे श्री. नायक दीपचंद आपल्याला लाभले हे आपले परम भाग्यच मानावे लागेल. दिनदर्शिका प्रकाशनाला ज.क.आ.ने एका योद्ध्याला बोलावून त्याचा जो बहुमान केला त्याचा आनंद व्यक्त करून व दिनदर्शिका प्रकाशित केल्याचे जाहीर करून माननीय श्री. नायक दीपचंद यांनी आपल्या मनोगताला सुरुवात केली. सैनिक सीमेवर जीवाची बाजी लावून लढत असतो पण त्याची दखल समाजात हवी तशी घेतली जात नाही, पण तुम्ही मला हा बहुमान दिला याबद्दल त्यांनी जनजाती कल्याण आश्रमाचे कौतुक केले व मनापासून आभारही मानले. जनजाती कल्याण आश्रमाच्या कार्याबद्दल बोलताना ते म्हणाले की, आम्ही सीमेवर लढतो, राष्ट्राच्या शत्रुंना धैयने सामोरे जातो, त्याप्रमाणेच जनजाती कल्याण आश्रमाचे कार्यकर्ते सुद्धा निस्वार्थपणे जनजाती समाजाच्या कल्याणासाठी एक प्रकारे लढत असतात, त्यामुळे तेही एक प्रकारे सामाजिक सैनिकच आहेत. श्री. दिपचंद जी यांचे कारगिल युद्धात दोन्ही पाय व एक हात गमावले गेले आहेत तरीही ते आज सैनिकांसाठी कार्य करीत आहेत. कारगिल युद्धाचे प्रसंग त्यांनी सर्वांसमोर उभे करून कारगील युद्धाच्या स्मृतींना एक प्रकारे उजाळा दिला. त्यांच्याबरोबर एक योद्धा त्यांच्या डोऱ्यादेखत शरीरापासून धड वेगळे होऊन शहीद झाला हे सांगताना मी

काही करू शकलो नाही याचे त्यांना वाईट वाटायचे व तो प्रसंग आताही डोळ्यासमोर आला की डोळ्यातून अश्रु नकळत वाहू लागतात हे सांगतानाही त्यांना अश्रूना रोखता आले नाही त्यांचे युद्धाचे प्रसंग, अनुभव ऐकताना सर्व श्रेते ही खूपच भावविभोर झाले होते. आपले कार्यकर्ते जे कार्य करीत आहेत त्यात मलापण सहभागी व्हायला आवडेल. मी तुमच्याबोरबर काम करायला तयार असल्याचा मानस त्यांनी व्यक्त केला. प्रत्येक युद्धात लढलेले, कारगिलचा विजय संपादन करण्यात सिंहाचा वाटा उचलणारे प्रखर राष्ट्रभिमानी उत्साही असे हे व्यक्तिमत्व दिनदर्शिका प्रकाशनाला लाभले याचा सगळ्यांनाच आनंद होत होता.

स्वातंत्राच्या अमृत महोत्सवी वर्षाच्या औचित्याने अनाम व अज्ञात जनजातीय स्वातंत्र्यवीरांना ही दिनदर्शिका समर्पित केलेली आहे. याची मांडणी अत्यंत आकर्षक असून या दिनदर्शिकेत स्वातंत्र्य योद्ध्यांची व जनजाती कल्याण आश्रमाच्या सेवाकार्य व प्रकल्पाची माहिती दिलेली आहे, तसेच करोना काळातही दुर्गम वनक्षेत्रात कार्यकर्त्यांनी केलेल्या कार्याचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. माननीय

श्री. दीपचन्द जी यांच्या मनोगतानंतर गोवा संघटन मंत्री श्री. दिनकरजी देशपांडे यांनी जनजाती कल्याण आश्रमाच्या सेवा, संघटन व समर्पण या तीन उद्दिष्टांद्वारे चाललेल्या कार्याची व १९५२ ते आतापर्यंतची जनजाती कल्याण आश्रमाच्या कार्याची वाटचाल थोडक्यात सांगून जनजाती कल्याण आश्रमाचे संघटनीय कार्य स्पष्ट केले.

अशाप्रकारे २०१८ पासून ते २०२१ पर्यंतच्या दिनदर्शिका प्रकाशनाचा उंचावणारा आलेख व त्यात या वर्षीचा अमृत महोत्सवी स्वातंत्र्यवर्षाच्या काळातील प्रकाशन सोहळा अतिशय दिमाखात पार पडला. या सर्व कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन शहर सचिव श्री. प्रमोद वाणी यांनी केले, तर प्रमुख अतिथी व उपस्थित मान्यवरांचे आभार प्रांत सदस्य सौ. कांचनताई कुलकर्णी यांनी व्यक्त केले. त्यानंतर सामूहिक राष्ट्रगीताने या सोहळ्याची सांगता झाली. कार्यक्रमात करोना काळातील शासनाने ठरवून दिलेले सर्व नियमांचे पालन करण्यात आले. धन्यवाद.

जनजाती गौरव दिवस कार्यक्रम

मध्यप्रदेश मध्ये भोपाळ येथे बिरसा मुंडा जयंतीच्या दिवशी जनजाती गौरव दिवसचा कार्यक्रम अतिशय गाजला, बहारदार झाला.

या भव्य कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला, मध्यप्रदेशचे माननीय मुख्यमंत्री शिवराज सिंह चौहान यांनी अतिशय जबरदस्त भाषण केले. त्यांनी आपल्या भाषणात माननीय पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी जनजाती साठी, गोरगांवासाठी केलेल्या कार्याचे तोंड भरून कौतुक केले. त्यात त्यांनी रेशन धान्य घरोघर मिळेल, पिण्याचे स्वच्छ पाणी योजना प्रत्येक घरापर्यंत पोहोचेल, घर योजना, एकलव्य विद्यालय धर्तीच्या शाळा जनजातीसाठी मोठ्या प्रमाणात सुरु करणार, पेसा, वन हक्क, हे उपक्रम जनजातींपर्यंत पोहोचणार, असे सांगितले. माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी दोन लाखांहून अधिक उपस्थित असलेल्या जनजाती समाजासमोर तासभर मोठ्या तळमळीने भाषण केले. त्याला जनजाती गौरव दिनानिमित्त जमलेल्या जनजातींनी

मनापासून दाद दिली.

१५ नोव्हेंबरला बिरसा मुंडा जयंतीला जनजाती गौरव दिनानिमित्त जांबुरी मैदान, मध्यप्रदेश मध्ये हा कार्यक्रम मोठ्या जळोषात साजरा झाला. जनजाती समाजाला उच्चशिक्षणाची सुविधा पुरवली जाईल, तसेच सिक्कल ऐनिमिया वर उपचार केले जातील अशी आमची जनजाती विकासाला सर्वोच्च प्राथमिकता आहे, हे पंतप्रधानांनी आवर्जून सांगितले.

शिवाय सकाळी रांची येथे माननीय मोदी यांनी क्रांतिकारक परिचय दालानाचे उद्घाटन केले. मध्यप्रदेश मध्ये हबीबगंज रेल्वे स्टेशनला राणी कमलापतीचे नाव दिले.

या कार्यक्रमाला राज्यपाल मंगुभाई, केंद्रातील मंत्री, मध्य प्रदेशचे मंत्री व अभूतपूर्व संख्येने जनजाती नाचत-गात, नटून थटून उपस्थित होते. यापूर्वी जनजाती समाज उपेक्षित, वंचित राहिला, तसा आता राहणार नाही हेही विश्वास पूर्वक सांगितले.

शरद शेठके
प्रांत सचिव,
ज.क.आ.प. महाराष्ट्र

इतिहासात विघटन वाद, अलगवाद, जातीयता, विभाजन, वर्गवारी, वर्णभेद करणारा असल्याने व त्यांचा पगडा आणि प्रभाव समाजव्यवस्थेवर वर्षानुवर्षे पडल्यामुळे, जनजाती समाजाचा प्राचीन काळापासूनचा गौरवशाली इतिहास हा आजही प्रतीक्षा करतो आहे. केंद्र शासनाने भगवान बिरसा मुंडा यांचा १५ नोव्हेंबर हा जन्मदिवस ‘जनजाती गौरव दिवस’ म्हणून साजरा करण्याची अधिकृत घोषणा केली आहे. या शासन निर्णयाचे जनजाती कल्याण आश्रम हार्दिक स्वागत करीत आहे. भगवान बिरसा मुंडा हे समस्त जनजाती समाज तसेच संपूर्ण देशवासीयांचे श्रद्धास्थान आहे. ते इंग्रजांविरुद्ध आजीवन लढा दिलेले ते महान क्रांतिकारक होते. सत्तेविरुद्ध संघर्ष करीत असतानाच त्यांनी धर्मातर तसेच जनजाती समाजातील कुप्रथांविरुद्ध आवाज उठवला. भारतीय संस्कृतीच्या रक्षण व संवर्धनाकरिता यांनी आजन्म प्रयत्न केले. स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षात दिनांक १५ ते २२ नोव्हेंबर २०२१ हा आठवडा जनजातीय स्वातंत्र्यवीरांच्या व जननायकांच्या स्मरणाचा प्रेरक आठवडा (आयकॉनीक वीक) असेल, अशी घोषणा केंद्रीय मंत्री मा.श्री. अनुरागजी ठाकूर यांनी केली. देशातील तरुण पिढीला स्वातंत्र्यसंग्रामात सहभागी झालेल्या, तसेच हौतात्म्य पत्करलेल्या जनजाती क्रांतीकारकांची ओळख होईल. त्यांचे कार्य व बलिदान समाजाला प्रेरणादायी ठरेल. जनजाती समाजाने देशाला अनेक नरवीर दिले आहेत. मणिपूरचे जादोनांग, नागाराणी राणी गाईदिन्ल्यू, राजस्थानचे पुंजा भिलू, आंध्रप्रदेशचे अल्लुरी सीताराम राजू, केरळचे पळसी राजा तलकल चंदू, झारखंडचे तिलका मांझी, बुधु भगत, गोंड राजे शंकर शहा, रघुनाथ शहा, महाराष्ट्रातील राघोजी भांगरे, भागोजी नाईक, नाऱ्या कातकरी, बाबुराव शेडमाके या आणि अशा अनेक अनाम वीरांची माहिती जनजाती गौरव दिनाच्या निमित्ताने समाजासमोर येईल. म्हणून भारत सरकार विशेषत: माननीय पंतप्रधान व मंत्रीमंडळाचे हार्दिक

भगवान बिरसा....!!! आपली राष्ट्रीय असिमिता - राष्ट्रीय जनजाती गौरव दिवस

अभिनंदन. त्यांनी केलेल्या आवाहनाला प्रतिसाद देत कल्याण आश्रम १५ नोव्हेंबर हा जनजाती गौरव दिवस उत्साहात साजारा करेल. भगवान बिरसा मुंडा यांची जयंती भारताचे अगणित देशभक्त विशेषत: जनजाती बंधूंच्या माध्यमातून गौरवाने साजरी करून त्यांचे विशेष महत्वपूर्ण जीवन जनजाती समाजावर दूरगामी परिणाम करण्यास सहाय्यक ठरेल. भगवान बिरसा मुंडा यांनी सर्वसाधारण आणि सत्यनिष्ठ जनजाती बंधूंत देशप्रेमाचे भाव जागरण केले. त्यांनी केलेल्या ‘उलगुलान’ म्हणजे क्रांतीत हजारो सामान्य माणसे आपले जीवन भारत मातेच्या चरणकमलावर समर्पित करते झाले. ही उलगुलान हाक देऊन जनजाती समाज संघटित होण्यासाठी हा दिवस महत्वपूर्ण असणार आहे. बिरसा मुंडा यांनी साध्या, सोप्या शब्दात आपल्या लोकांना सांगितले की, ‘साहेब साहेब एक टोपी’, म्हणजेच इंग्रजी राज्यकर्ते यांची टोपी आणि धर्मातरण कणारे मिशनरी यांची टोपी एकच आहे, अर्थात त्यांचे उद्दिष्ट एकच आहे. आज इंग्रजी राजवट संपुष्टात जरी आली असली तरी इंग्रजी विचारांच्या विषवळीचे पतन करण्यासाठी आणि महत्वाचे म्हणजे मिशनरींच्या अराष्ट्रीय कारवायांसाठी हा दिवस अनेक दृष्टीने महत्वाचा असणार आहे. भगवान बिरसा मुंडा यांनी सांगितलेल्या तीन शक्रांत, विदेशी शासन, विदेशी पात्री, आमचे शोषण करणारे आमचे लोक, यातले आमचे लोक कोण याचा नीरक्षीरविवेक समाजात येणेकामीही उपयोगीत नाकारता येणार नाही. यानिमित्ताने डोमबारीचा नरसंहार समाजाच्या समोर येईल. चार हजार मुंडा एकत्र आले होते. त्यांच्याकडे एकही बंदुक नव्हती. या चार हजार लोकांवर तीन तास झालेला गोळीबार, ज्या गोळीबारात सगळा डोंगर रक्काने न्हाऊन नियाला होता. प्रचंड नरसंहार, जालियनवाला बागेपेक्षा कितीतरी भयावह होता. इंग्रजांनी हा डोमबारीचा डोंगर काबीज करूनही जननायक बिरसा त्यांच्या हाती लागले नाहीत.

परंतु इतिहासात याची फार नोंद घेतली गेली नाही. या निमित्ताने इतिहास लेखनाला नवी पाने मिळतील. पंचवीस वर्षांची छोटी जीवनी सामाजिक, सांस्कृतिक क्रांतीची ज्योत भारतीय जनजाती समाज जीवनात रचनात्मक कार्य करण्यासाठी उपयुक्त ठरणार आहे.

विकसनशील प्रक्रियेत जनजाती जीवनाच्या विभिन्न पैलूंचा विचार करता भगवान बिरसा मुंडा यांच्या बिरसाइयतची सूत्रे आपण कायम स्मरणात ठेवली पाहिजेत. समाज बांधणीसाठीही ती उपयुक्त आहेत. त्यांनी 'व्यसन करू नका असे सांगितले. देव, देश आणि धर्मसाठी समर्पित आपले शरीर आणि मन शुद्ध ठेवण्याची आवश्यकता आहे. आपले घर नेहमी स्वच्छ ठेवा व आपल्या अंगणात तुळशीचे रोप लावा. गोमातेची सेवा करा व सर्व प्राणिमात्राप्रति दयाभाव ठेवा. आपली संस्कृती, आपला धर्म आणि आपल्या पूर्वजांच्या प्रती श्रद्धा ठेवा. धर्म, संस्कृती व परंपरा यांना विसरू नका, कारण तीच आपल्या समाजाची खरी ओळख आहे. हे परिवर्तन समाजमनात रुजवायचा असेल तर संघटित

राहा, आपापसात लूू नका'. ही बिरसाइयतची सूत्रे आपल्या जीवनाची जीवनसूत्रे होण्यासाठी या जनजाती गौरव दिनाचे महत्त्व आहे. संपूर्ण समाजाला नवी दिशा देणाऱ्या या नायकाचे नाव रांचीच्या विमानतळाला दिल्याने किंवा त्यांच्या जन्मदिनी अखंड झारखंड या नव्या राज्याची निर्मिती म्हणजे समाजासाठी गौरवान्वित गोष्ट आहे. म्हणून आपण संपूर्ण देशभर त्यांची जयंती 'जनजाती गौरव दिन' म्हणून साजरी करू या. ज्या सर्व महापुरुषांनी पूर्ण समाजाला जोडण्याचे काम केले आहे, त्या सर्व वीरांची आज आठवण करून हे पवित्र कार्य पुढे वाढविण्याचा संकल्प करू या.

धरती आबा बिरसा मुंडा की जय !!!

जनजातीय पद्मश्री प्राप्त महिला : पूर्णमासी जानी, आसाम

पूर्णमासी जानी या सत्तरीतल्या जनजातीय महिला, ओडिशाच्या कांधमाल जिल्ह्यातील अध्यात्मिक गुरु. या प्रतिभासंपन्न जानीबाई यांना ओडिशा मध्ये ताडीसरू बाई म्हणून ओळखले जाते. त्यांचे औपचारिक शालेय शिक्षण अजिबात झाले नव्हते, तरीही ५०००० च्या वर कई, उडिया आणि संस्कृत भाषेतील भक्तिगीते त्यांच्या नावावर आहेत.

आणि विशेष म्हणजे त्या पन्नास हजार गीतातील १५००० गाणी त्यांच्या भक्तांनी गायली आणि रेकॉर्ड केली आहेत. कारण जानीबाई यांना लिहीताच येत नाही. त्यांच्या गाण्यांवर आधारित ६ पुस्तके त्यांच्या शिष्यगणांनी प्रकाशित केली आहेत. काही संशोधकांनी त्यांच्या गाण्यांवर अभ्यास करून डॉक्टरेट मिळवली आहे. जानी यांचा कोंड येथील एक जनजातीय कुटुंबातील मुलगी ते कांधमाल खेडे ते सुप्रसिद्ध अध्यात्मिक गायिका हा प्रवास दंतकथा वाटावा असाच आहे. १९४४ मध्ये दालापाडा खेड्यात जन्मलेल्या जानीबाईचे लग्न लवकर झाले. कुपोषण आणि लवकरची गर्भारपणे यामुळे त्यांनी लग्नानंतरच्या दहा वर्षांत ६ मुळे गमावली. मुलांच्या जाण्यामुळे दुःखी होऊन त्या आणि त्यांचे पती जनजातीच्या देवांच्या भजनी लागले. मे १९६९ मध्ये त्या ताडीसरू नावाच्या पवित्र टेकडीवर गेल्या. तिथे देवाची आराधना केल्यावर त्यांना आध्यत्मिक शक्ती प्राप्त झाल्या.

त्या अशिक्षित होत्या, पण त्या कई, उडिया आणि संकृत भाषेत गाऊ शक्त नाही.

त्यांना २००६ मध्ये ओडिशा साहित्य अकादमीचा कवितेसाठीचा पुरस्कार मिळाला. २००८ मध्ये दक्षिण ओडिशा साहित्य पुरस्कार आणि असे अनेक संस्थांकडून त्यांना त्यांच्या असामान्य बुद्धिमत्तेसाठी पुरस्कार मिळाले.

त्या जेब्हा समाधी अवस्थेमध्ये असायच्या तेब्हा त्यांच्याकडून उस्फुर्तपणे गाणी लिहिली जायची. त्यांची गीते भक्तीपूर्ण तर असायचीच पण सामाजिक संदेश देणारी पण असायची. त्यांच्या गीतांना कांधमालच्या व आजूबाजूच्या जनजाती समाजामध्ये खूप लोकमान्यता होती. त्यांची गीते अनेक सामाजिक संदेश देणारी असायची, जसे की व्यसनाधीनता, बालविवाह, प्राण्यांचे बळी इ. त्यांचा त्यांच्या जमातीवर खूप प्रभाव होता. जनजातीय तरुणांनी त्यांच्या प्रभावाखाली येऊन हिंसेचा किंवा दारूचा त्याग केल्याची खूप उदाहरणे आहेत. २००८ मध्ये जनजाती समाज व कांधमाल येथील खिश्न लोकांमध्ये जेब्हा दोंगे व्हायचे तेब्हा सामाजिक सामंजस्य टिकवण्यासाठी त्यांची भूमिका महत्वाची असायची. अश्या या जानीबाईना शासनाने पद्मश्री पुरस्कार देऊन त्यांचा सन्मान केला आहे.

जनजाती गैरव दिवस - पुणे महानगर

शोभा जोशी

१४२२३१९६२

१५ नोव्हेंबर हा भगवान बिरसा मुण्डा यांचा जन्मदिवस भारतभर 'जनजाती गैरव दिवस' म्हणून साजरा करण्यात आला. त्यानिमित्ताने देशभर निरनिराळे कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले.

जनजाती कल्याण आश्रम, पुणे महानगरातरफे हा दिन साजरा करण्यात आला. महानगराच्या कार्यालयात, महानगराच्या पदाधिकाऱ्यांनी बिरसा मुण्डा यांच्या प्रतिमेला पुष्पहार व फुले वाहन प्रतिमेचे पूजन केले.

पुणे महानगराचे सचिव श्री. महेश भुस्कुटे यांनी प्रास्ताविक केले. पुणे महानगराच्या कार्यकर्त्या शोभा जोशी यांचे बिरसा मुण्डा यांच्यावरचे लेख, १५ नोव्हेंबर रोजी, महाराष्ट्र टाईम्स, 'विवेक' साप्ताहिक, दैनिक दिव्य मराठी या वृत्तपत्रांमधून प्रसिद्ध झाले. त्यांना बिरसा मुण्डांच्या चरित्रावर बोलण्यास सांगण्यात आले. त्यांनी बिरसा मुण्डांच्या चरित्राचा थोडक्यात आढावा घेतला.

त्यांनी सांगितले, बिरसांचा जन्म, १५ नोव्हेंबर, १८७५ साली झारखंड मधील रांची जिल्ह्यातील उलिहातु गवात एका गरीब शेतकरी कुटुंबात झाला. त्याच सुमारास सावकारांनी बळकावलेल्या मुण्डांच्या जमिनी सोडवून देण्याचे आमिष दाखवून, ख्रिश्चन मिशनन्यांनी अनेक मुण्डा कुटुंबांचे धर्मांतरण केले. त्यातच बिरसांचे कुटुंब होते.

ख्रिश्चन मिशनन्यांच्या शाळेत, बिरसांचा बासिस्मा करण्यात आला. त्यांची शेंडी कापण्यात आली. याचा फार मोठा आघात बिरसांच्या मनावर झाला. शाळेतल्या मुलांना गोमांस खाऊ घातल्याने बिरसांनी त्याविरुद्ध उठाव केला म्हणून त्यांना शाळेतून काढून टाकण्यात आले.

पुढे ते आनंद पांडे यांच्या संपर्कात आले. आनंद पांडे, रामायण, महाभारत, पौराणिक ग्रंथ यावर प्रवचनं करीत. त्याचा मोठा प्रभाव बिरसांवर पडला. तसेच त्यांच्या कडून बिरसांना औषधी वनस्पतींचे ज्ञान मिळाले. त्याचा उपयोग त्यांनी लोकांवर औषधोपचार करण्यासाठी केला. म्हणून लोक त्यांना भगवान म्हणून लागले.

बिरसांनी वैष्णव सांप्रदायाचा स्वीकार केला. ते व त्यांचे

अनुयायी हिंदू संस्कृती, परंपरा यासंबंधी लोकांना सांगून, इंग्रज त्यांच्यावर करत असलेल्या अत्याचारांची, खोट्या आश्वासानांची माहिती देऊन इंग्रजांविरुद्ध उठाव करण्यास प्रवृत्त करत होते. त्यांच्या मागे अनेक तरून उभे राहिले.

इंग्रजांविरुद्ध कारवाया केल्या म्हणून त्यांना अटक करण्यात आली. तुरुंगात त्यांचा खूप छळ करण्यात आला. तिथून सुटल्यावर हजारो लोकांना एकत्र करून त्यांनी इंग्रजांविरुद्ध उठाव केला. तो उलगुलान (क्रांती) म्हणून प्रसिद्ध आहे.

त्यांनंतर डोमबारी पहाडावर त्यांनी सभा घेतली. त्या सभेला ३/४ हजार लोक उपस्थित होते. त्यांच्यावर इंग्रजांनी अंदाधुंद गोळीबार केला. त्यात अनेक माणसं, बायका, मुलं मारली गेली. बिरसा तिथून कसेतरी निस्टून जंगलात जाऊन लपले. तिथून त्यांनी इंग्रजांविरुद्ध जनमत तयार करण्याचे काम चालूच ठेवले.

५००/-रु.च्या लालचेने कुणीतरी फितुरी केली आणि ते पकडले गेले. कैद करून त्यांना रांचीच्या तुरुंगात ठेवण्यात आले. तिथे त्यांच्यावर अनन्वीत अत्याचार करण्यात आले. ते सहन न होऊन त्यांना रक्ताची उलटी झाली आणि त्यांची प्राणज्योत मालवली. तो दिवस होता ९ जून १९००. कोणी म्हणतं त्यांच्यावर विषप्रयोग करण्यात आला. त्यावेळी त्यांचं वय अवघं २५ वर्षांचं होतं.

त्यांचं चित्रित सांगून पुढे शोभाताईंनी, बिरसांनी स्थापन केलेल्या 'बिरसाईयत' पंथाची सूत्रे सांगून त्याचा सध्याच्या जगात सुधा कसा उपयोग आहे ते सांगितले. शेवटी, बिरसांना लागू होणाऱ्या कवी विं.दा. करंदीकरांच्या खालील ओळी उद्भूत करून उद्भोधनाची सांगता केली.

'असे जगावे दुनियेमध्ये, आव्हानांचे लाऊन अत्तर।

नजर रोखूनी नजरेमध्ये, आयुष्याला द्यावे उत्तर।'

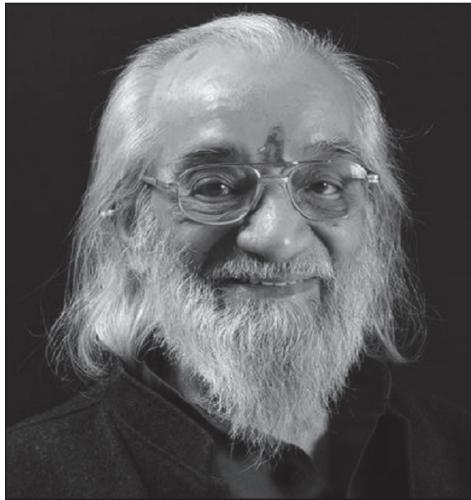
करूनी जावे असेही काही, दुनियेतून या जाताना।

गहिवर यावा जगास साच्या, निरोप शेवटचा देताना।

ज.क.आ.तर्फे, दिसली पाड्यावर संस्कार वर्ग चालविण्यात येतो. तिथेही कार्यकर्त्यांनी बिरसा मुण्डांच्या प्रतिमेला पुष्पहार अर्पण करून प्रतिमेचे पूजन केले आणि मुलांना बिरसांविषयी माहिती दिली.

मा. पू. सरसंघचालकांचा शोकसंदेश

पद्मविभूषण व महाराष्ट्र भूषण पुरस्कार प्राप्त आदरणीय श्री.बळवंत मोरेश्वर उपाख्य बाबासाहेब पुरंदरे यांच्या निधनाने आपण सर्वच एका शतायुषी शिव क्रष्णीला मुकलो आहोत. तरुण वयापासूनच देशभक्तीचा वसा त्यांना संघ शाखेतून प्राप्त झाला. तो ध्यास मनात ठेवून ध्येय प्राप्ती करिता तत्व रूप आदर्श पुरुष म्हणून छत्रपती श्रीमंत शिवाजी महाराज यांची भक्ती त्यांनी जीवनभर निष्ठेने चालवली. दादरा नगर हवेली च्या मुक्तिसंग्रामात सैनिक म्हणून तेहि लढले होते. शिवाजी महाराजांची कथा आपल्या वकृत्वाच्या बळावर त्यांनी घराघरात पोहोचवली. त्यासाठी जीवनभर असंख्य परिश्रम केले. अत्यंत कठीण परिस्थितीतून केलेल्या या वाटचालीतुनच जाणता राजा सारख्या भव्य व प्रेरक नाट्य शिल्पाची निर्मिती त्यांनी केली. त्या देशभक्त व परिश्रमी शिवशाहीर यांचे पार्थिव जरी दृष्टीआड झाले तरी त्यांचे स्फूर्तीदायक जीवन समाजामध्ये पिढ्यानपिढ्या शिवरायांचा प्रताप व प्रेरणा सतत जागृत ठेवील.

त्यांच्या पवित्र व प्रेरक स्मृतीला माझी व्यक्तिगत व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघातर्फे विनम्र श्रद्धांजली.

मोहन भागवत
सरसंघचालक
राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ

नाशिक दिनदर्शिका विमोचन २०२२

मा. दिनकरजी देशपांडे दीपप्रज्वलन करताना,
सोबत प्रमुख पाहुणे मा. श्री. नायक दीपचंद जी

प्रमुख पाहुणे मा. श्री. नायक दीपचंद जी यांचे
वारली चित्र देऊन स्वागत करताना.

मा. श्री. नायक दीपचंद जी यांना रोप देऊन सत्कार करताना

प्रमुख पाहुणे पदाधिकारी यांच्या समवेत

प्रमुख पाहुणे दिनदर्शिका विमोचन करताना

प्रमुख पाहुणे व नाशिक शहर अध्यक्ष मा. सुजीतजी जाजू,
गोवा प्रांत संघटन मंत्री मा. दिनकरजी देशपांडे

नाशिक प्रांत महिला पदाधिकारी व कार्यकर्त्या

जनजाती गौरव दिवस

शोभा जोशी बिरसा मुंडा यांच्या बहल माहिती देताना ►

मालेगाव जिल्हा चणकापूर येथे जनजाती गौरव दिनानिमित्त
भगवान बिरसा मुंडा यांच्या प्रतिमेचे पूजन करून
सायकल रॅली काढण्यात आली.

◀ पुणे महानगर सचिव श्री. महेश भुस्कुटे
प्रतिपा पूजन करताना

◀ मावळ तालुक्यात राऊतवाडी वस्ती मध्ये
बिरसा मुंडा जयंती साजरी केली

यापैकी आपण नक्कीच काहीतरी करू शकाल !

◆ रु. ३०,०००/- ३० विद्यार्थ्यांचा एका वसतिगृहाचा एका महिन्याचा खर्च. ◆ रु. १०,०००/- वार्षिक देणगी देऊन एका वनवासी विद्यार्थ्याचे पालकत्व. ◆ शुभप्रसंगी व प्रियजनांच्या आठवणी प्रीत्यर्थ प्रासंगिक देणगी. ◆ आश्रमाच्या कार्यासाठी वेळ. ◆ आश्रमाच्या वैद्यकीय केंद्रासाठी आवश्यक औषध संकलनास मदत. ◆ वनवासी परिसरास सांस्कृतिक भवन उभारणीस सहाय्य-सहभाग. ◆ कल्याण आश्रमाच्या केंद्रास नियमीत / प्रासंगिक सहकृतूंब भेटी. ◆ वनवासी कलेस प्रोत्साहन - भेटकार्ड, दिनदर्शिका व राख्या विकत घ्याव्यात. ◆ वस्तुरूप देणगी-शालेय विद्यार्थ्यासाठी गणवेशाचे कापड व अन्य शालेय साहित्य, धान्य व अन्य मदत. ◆ एका आरोग्य रक्षकाचा वर्षाचा खर्च रु. १०,०००/- आमच्या संस्थेस 80G सवलतीची मान्यता आयकर विभागाने त्यांचे पत्र संदर्भ क्र. एनएसके/ सी आय टी - आयटी/१२ ऐ - 80G/२०११-१२/२३५/दि. १८/०४/२०११ नुसार दिलेली आहे. चेक वा ड्राफ्ट वनवासी कल्याण आश्रम महाराष्ट्र या नावाने काढावा. बँकेचे नाव - बँक ऑफ महाराष्ट्र, शाखा : टिळक रोड, पुणे - ३०. खाते क्र. : 20057038836 IFSC-CODE-MAHB0000041